

İCTİMAİ-SİYASİ MÜTALİƏLƏRİN ƏSASLARI

İKİNCİ CİLD

**MÜƏLLİF: DOKTOR MƏHƏMMƏD RZA
HAFİZİNİYA**

Kitabın adı:.....İctimai-siyasi mütaliələrin əsasları
.....İkinci cild
Müəllif:.....Doktor Məhəmməd Rza Hafiziniya
Çap növbəsi:.....Birinci
Çap tarixi:.....
Tiraj:.....
Nəşir:.....

Mündəricat

MÜQƏDDİMƏ	7
DÖRDÜNCÜ FƏSİL	9
BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİN ƏSASLARI	9
Giriş	10
(4-1) BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR.....	13
(4-2) BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRDƏ HAKİM OLAN HÜQUQİ QAYDALAR.....	17
(4-2-1) BEYNƏLXALQ KONVENSİYALAR	17
(4-2-2) BEYNƏLXALQ ƏNƏNƏ	20
(4-2-3) ÜMUMİ VƏ HƏRTƏRƏFLİ HÜQUQİ ƏSASLAR.....	23
(4-2-4) AZƏHƏMİYYƏTLİ (İKİNCİ DƏRƏCƏLİ) MƏNBƏLƏR (BAŞQA MƏNBƏLƏR)	24
MÜHAKİMƏ PROSESİ VƏ MƏHKƏMƏLƏRİN HÖKMLƏRİ	24
MÖTƏBƏR HÜQUQİ İNSTANSİYALARIN NƏZƏRİYYƏ VƏ KİTABLARI	24
BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN QƏTNAMƏ VƏ QƏRARLARI.....	25
(4-3) BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRDƏ OLAN SİYASİ ÜSULLAR (ƏSASLAR), PRİNSİPLƏR.....	26
(4-3-1) ÖLKƏLƏRİN BƏRABƏR OLMASI PRİNSİPİ.....	27
(4-3-2) ÖLKƏLƏRİN DAXİLİ İŞLƏRİNƏ MÜDAXİLƏ ETMƏMƏK PRİNSİPİ.....	27
(4-3-3) MÜSTƏQİLLİK PRİNSİPİ	29
(4-3-4) DÖVLƏTLƏRİN QARŞILIQLI HÖRMƏT PRİNSİPİ	30
(4-3-5) DİNC YANAŞI YAŞAMAQ PRİNSİPİ	32
(4-3-6) QARŞILIQLI TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ QANUNİ MÜDAFİƏ PRİNSİPİ	33
(4-3-7) İXTİLAFLI MƏSƏLƏLƏRDƏ BEYNƏLXALQ MÜHAKİMƏ (MÜNSİFLİK) PRİNSİPİ	35
(4-3-8) DÖVLƏTLƏRİN TANINMASI QAYDASI.....	37
(4-3-9) QÜVVƏLƏR TARAZLIĞI	39
(4-4) BEYNƏLXALQ RABİTƏLƏR NƏZƏRİYYƏLƏRİ.....	40
(4-4-1) QÜDRƏTLƏRİN TARAZLIĞI NƏZƏRİYYƏSİ	40
(4-4-2) NİZAMLARIN TƏHLİLİ NƏZƏRİYYƏSİ	42
(4-4-3) QARŞISINI ALMAQ NƏZƏRİYYƏSİ	44
(4-5) DÖVLƏTLƏR ARASINDAKI İNTEQRASIYA VƏ DEZİNTEQRASIYA PROSESLƏRİ.....	46
(4-5-1) İNTEQRASIYANIN NÖVLƏRİ.....	48
(4-5-2) İNTEQRASIYANIN İLKİN ŞƏRTLƏRİ VƏ AMİLLƏRİ	49
(4-5-3) DEZİNTEQRASIYANIN İLKİN ŞƏRTLƏRİ VƏ AMİLLƏRİ.....	50
(4-5-4) İNTEQRASIYA QURUMLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	51
(4-5-5) DAXİLİNDƏ DEZİNTEQRASIYA PROSESLƏRİ BAŞ VERƏN NİZAM VƏ QURUMLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	51
(4-6) XARİCİ SİYASƏT VƏ RABİTƏLƏRİ HƏYATA KEÇİRƏNLƏR	52
(4-6-1) DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLƏR VƏ MƏMURLAR	52
(4-6-2) KONSULLUQ MƏMURLARI	54
BEŞİNCİ FƏSİL.....	57
BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR	57
(5-1) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN FORMALAŞMASINA TARİXİ BAXIŞ	58

(5-2) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN VƏ ORQANLARIN FORMALAŞMASININ ƏSASLARI VƏ ONLARIN YARADILMASININ ZƏRURİLİYİ	63
(5-2-1) MİLLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ VƏ DÜNYA İCTİMAİYYƏTİNDƏKİ ƏSAS DƏYİŞİKLİKLƏRİN MEYDANA ÇIXMASI.....	63
(5-2-2) MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN ROLUNUN AZALDILMASININ GÜCLƏNMƏSİ.....	63
(5-2-3) BEYNƏLXALQ İŞLƏRDƏ DÖVLƏTLƏRİN İQTİDARININ ZƏİFLƏMƏSİ.....	64
(5-2-4) İKİ VƏ ÇOXTƏRƏFLİ QARŞILIQLI EHTİYAQLAR	65
(5-2-5) MÜŞTƏRƏK İŞLƏRİN VƏ MƏSƏLƏLƏRİN İDARƏ OLUNMASI	65
(5-2-6) DÖVLƏT VƏ MİLLƏTLƏRİN MÜŞTƏRƏK HƏDƏFLƏRİ.....	66
(5-2-7) İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFƏSİ VƏ QORUNMASI.....	67
(5-3) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN GƏLƏCƏYİ VƏ PERESPEKTİVLƏRİ	70
(5-4) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN NÖVLƏRİ	72
(5-4-1) MAHİYYƏTƏ GÖRƏ BÖLÜNMƏ.....	73
(5-4-2) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN ÖZ FƏALİYYƏTLƏRİNƏ ƏSASƏN NÖVLƏRƏ BÖLÜNMƏSİ.....	74
(5-4-3) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN COĞRAFİ ƏHATƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ BÖLÜNMƏSİ.....	75
(5-4-4) NƏZARƏTİN NÖVÜNƏ ƏSASƏN BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN QRUPLARA BÖLÜNMƏSİ.....	77
(5-5) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN NÜMUNƏLƏRİ İLƏ TANIŞLIQ	79
(5-5-1) BMT (Birləşmiş Millətər Təşkilatı).....	79
BMT-NİN YARADILMASI ZƏRURƏTİ VƏ TƏSİS OLUNMASI.....	79
BMT-NİN ƏSAS ORQANLARI VƏ STRUKTURU.....	82
BMT-YƏ TABE OLAN QURUMLAR.....	90
1995-Cİ İLƏ QƏDƏR BMT-NİN VASİTƏSİ İLƏ HƏYATA KEÇİRİLMİŞ FƏALİYYƏTLƏR.....	92
HAL-HAZIRDA BMT-NİN STRUKTURUNDA VƏ FƏALİYYƏTİNDƏ OLAN ÇATIŞMAZLIQLAR.....	96
YENİ BEYNƏLMİLƏL NİZAM-İNTİZAMIN TƏKLİF OLUNAN NÜMUNƏSİ VƏ YA DÜNYA İŞLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ NƏZƏRİYYƏSİ.....	99
(5-6) ÜMUMİ VƏ SİYASİ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARDAN NÜMUNƏLƏR, ...	102
İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATI.....	102
İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATININ NİZAMNAMƏSİ	103
İSLAM KONFRANSINA ÜZV OLAN DÖVLƏTLƏR	104
İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATININ STRUKTURU	104
İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATIINA BAĞLI MÜƏSSİSƏLƏR, ORQANLAR VƏ KOMİTƏLƏR.....	106
(5-6-2) İRAN KÖRFƏZİ HƏMKARLIQ ŞURASI	108
ŞURANIN TƏŞKİL OLUNMASI SƏBƏBLƏRİ VƏ TARİXÇƏSİ	108
İRAN KÖRFƏZİ HƏMKARLIQ ŞURASININ HƏDƏFLƏRİ	111
HƏMKARLIQ ŞURASININ ORQANLARI.....	112
HƏMKARLIQ ŞURASININ FƏALİYYƏTLƏRİNƏ BİR BAXIŞ	112
(5-7) BEYNƏLMİLƏL İQTİSADİ TƏŞKİLATLARDAN NÜMUNƏ	113
(5-7-1) BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU	113
(5-7-2) İQTİSADİ HƏMKARLIQ TƏŞKİLATI VƏ YA EKO.....	116
EKO-NUN YARADILMASI VƏ TƏSİSİ.....	118
EKO TƏŞKİLATININ QURULUŞU	119
EKO-YA ÜZV ÖLKƏLƏRİN BAŞÇILARININ YİĞİNCAQLARI	123
(5-8) BEYNƏLXALQ HƏRBİ QURUMLARIN NÜMUNƏSİ	124
(5-9) BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ-MAARİF TƏŞKİLATLARININ NÜMUNƏSİ	127
ALTINCI FƏSİL.....	130

İSLAM HƏRƏKATLARI.....	130
GİRİŞ	131
HƏRƏKATIN TƏRİFİ	133
İSLAM DÜNYASININ QƏRBİN HÜQUQLARINA QARŞI MÜXTƏLİF REAKSİYALARI	134
(6-1) ƏRƏBİSTANDA VƏHHABİLİK HƏRƏKATI.....	139
(6-1-1) YARANMA TARİXİ, FORMALAŞMASI VƏ BANİSİ.....	139
(6-1-2) VƏHHABİ HƏRƏKATININ KÖKLƏRİ, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İDEOLOJİ- SİYASİ MÖVQEYİ.....	141
(6-1-3) NƏTİCƏLƏR, ARAŞDIRMALAR VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ.....	144
VƏHHABİLİYƏ DAİR BAXIŞ VƏ TƏHLİLİLƏR.....	145
(6-2) LİVİYADA SÜKUSİ HƏRƏKATI	145
(6-2-1) YARANMA TARİXİ, FORMALAŞMA PROSESİ VƏ BANİSİ.....	146
(6-2-2) XÜSUSİYYƏTLƏR VƏ FİKRİ-SİYASİ MÖVQELƏR	151
(6-2-3) NƏTİCƏLƏR, ARAŞDIRMA VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ.....	153
(6-3) SUDANLI MEHDİ HƏRƏKATI	154
(6-3-1) TARİXİ KEÇMİŞİN YARANMA PROSESİ VƏ BANİSİ	154
(6-3-2) XÜSUSİYYƏTLƏR VƏ FİKRİ-SİYASİ MÖVQELƏR	158
(6-3-3) NƏTİCƏLƏR, ARAŞDIRMA VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ.....	161
(6-4) İXVANUL-MÜSLİMİN HƏRƏKATI	163
(6-4-1) YARANMA FORMASI VƏ BANİSİ	164
(6-4-2) İXVANUL-MÜSLİMİNİN İDARƏETMƏ SİSTEMİ	167
(6-4-3) İXVAN TƏŞKİLATININ TƏKAMÜLÜNDƏ FƏLƏSTİN MƏSƏLƏSİNİN ROLU.....	167
(6-4-4) İXVANUL-MÜSLİMİN HƏRƏKATININ İDEOLOJİ VƏ SİYASİ MÖVQEYİ	169
İXVAN HƏRƏKATININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN HƏDƏFLƏRİ	170
(6-4-5) TƏ'SİR VƏ NƏTİCƏLƏRİ.....	171
(6-5) İNDONEZİYANIN İSLAMÇI HƏRƏKAT VƏ CƏRƏYANLARI.....	173
(6-5-1) QISA TARİXİ.....	173
(6-5-2) İNDONEZİYANIN İSLAHATÇI HƏRƏKATLARININ İDEOLOJİ-SİYASİ MÖVQEYİ VƏ BAXIŞLARI	175
(6-6) SON ARAŞDIRMA	179
(6-7) İRAN İSLAM İNQİLABI HƏRƏKATI	181
(6-7-1) HƏRƏKATIN MAHİYYƏTİ.....	182
(6-7-2) HƏRƏKATIN HƏDƏFİ.....	185
(6-7-3) HƏRƏKATIN RƏHBƏRLİYİ	186
YEDDİNCİ FƏSİL	193
İSLAM DÜNYASININ MÜASİR BÖHRANLARI.....	193
(7-1) İSLAM DÜNYASININ ƏRAZİ VƏ COĞRAFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	194
(7-2) İSLAM DÜNYASINDA BÖHRANLAR	199
1. SƏRHƏDYANI VƏ MƏNTƏQƏDƏN KƏNAR BÖHRANLAR.....	199
2. DAXİLİ VƏ YA MƏNTƏQƏDAXİLİ BÖHRANLAR	200
(7-2-1) FƏLƏSTİN BÖHRANI	201
FƏLƏSTİNİN QISA TARİXİ	201
FƏLƏSTİNDƏ SİONİST REJİMİNİN QURULMASI	203
ƏRƏB-İSRAİL BÖHRANININ GÜCLƏNMƏSİ.....	207
ƏRƏB-İSRAİL MÜHARİBƏLƏRİ.....	211
(7-2-2) KƏŞMİR BÖHRANI.....	214
KƏŞMİRİN GEOSTRATEJİ VƏ GEOSİYASİ ÜSTÜNLÜKLƏRİ.....	215
KƏŞMİRİN QONŞULARININ GEOSİYASİ BAXIŞLARI.....	217

KƏŞMİRİN QONŞULARI ARASINDAKI QARŞILIQLI GEOSİYASİ	
REAKSİYALARIN FORMASI.....	219
HİNDİSTANLA PAKİSTANIN KƏŞMİRƏ OLAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN	
MÜQAYİSƏSİ.....	221
ÇARƏ NƏDİR?	223
BOSNİYA VƏ HERSOQOVİNA BÖHRANI	227
BOSNİYA VƏ HERSOQOVİNA BÖHRANININ SƏBƏBLƏRİ.....	229
CƏNUBİ FLİPPİN BÖHRANI.....	234
İSLAMIN FLİPPİNDƏ MEYDANA GƏLMƏSİ	236
(7-2-5) QAFQAZ BÖHRANI	245
DAĞLIQ QARABAĞ MƏSƏLƏSİ	245
(7-3) İSLAM DÜNYASININ BÖHRANLARI HAQQINDA SON SÖZ.....	253
MƏNBƏLƏR:.....	256

MÜQƏDDİMƏ

İslamın əziz peyğəmbəri və məsum imamlar (Allahın salamu olsun onlara) Quranın elmi əsaslarını yaşatmaqla, cəmiyyətdə müqəddəs İslam dininin mədəni inqilabının bünövrəsini qoymuş və bu yolda təlim-tərbiyəyə xüsusi yer verərək, üzərlərinə ağır yük götürməyə qadir olan şəxslərə hər bir lazımi köməklik göstərmişlər.

Hal-hazırkı dövrdə istemarçı qüvvələr ruhani və dini elm ocaqlarına qarşı qərəzli mövqe tutub, onların inkişafının qarşısını almağa çalışmalarına baxmayaraq, möhkəm iradə ilə bütün maneələrə sinə gəlir və böyük fəxr hissi ilə öz inkişafına davam edirlər.

Bu elmi-mədəni mərkəz, yarandığı ilk gündən müxtəlif nəsillərin ehtiyaclarını aradan qaldırmış, habelə bəşəriyyətin hidayət olunmasında, dost və düşmənləri maraqlandıran suallara cavab verməkdə böyük nailiyyətlər əldə etmişdir.

Belə bir xüsusiyyətə isə o, daha çox uğur və nailiyyətlər əldə etdiyi bir dövrdə nail olmuşdur.

Bu günkü dini-elmi mərkəzlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdirlər:

İslamın bütün elmi sahələrinə diqqət yetirərək, bu sahələrin hər birində yorulmaz fəaliyyət göstərir;

Yeni tədris üsullarının tətbiqi və günün tələblərini ödəyən elmi kitabların təlifi, habelə əldə olunan yeniliklərin dinlə olan bağlıqlarını qoruyub saxlayır;

Bu günkü məsələlərlə (və ya gündəlik) tanışlıq və Quranın elmi əsasları, əqli dəlillərə istinad etməklə, zamanın tələbləri ilə ayaqlaşır.

Belə bir şəraitdə xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən dini-elm ocaqları mütəxəssislərin apardıqları geniş təhqiqatlardan istifadə edərək, yeni tədris üsullarının tətbiqi və dərslərin zamanın tələblərinə uyğun olaraq yeni səbkidə dərc olunmasını nəzərdə tutmuşlar.

Nəzərdə tutulan məsələlər isə aşağılardan ibarətdir:

1- Nəzərdə tutulan hər bir fənnin hədəflərinə riayət olunmalı;

- 2- Tələbələrin nəzərdə tutulan mərhələdə elmi səviyyələrinə riayət olunmalı;
- 3- İl ərzində tədris olunan kitablarda dərc olunan mətləblərin bir-biri ilə bağlılığına riayət edilməli;
- 4- Dərslük kitablarının nəzərdə tutulan səbkiyə dərc olunmasına riayət etməli.

Qarşıdakı kitab, bakalavr tələbələrinin ictimai-siyasi məlumatlarını genişləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər şeydən əvvəl kitabın müəllifi doktor Məhəmməd Rza Hafiziniyaya belə bir dəyərli kitab təlif etdiyi üçün öz minnətdarlığımızı bildiririk.

Dərslük kitablarının ictimai-siyasi elmlər bölümü, 2000-ci il (1379-cu hicri şəmsi)

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİN ƏSASLARI

GİRİŞ

Dünyamız ayrı-ayrı müstəqil vahidlərə - dövlətlərə bölünmüşdür. Siyasi vahidlərdən hər biri siyasi, fiziki, fəza, iqtisadi, ictimai, mədəni və s. bu kimi cəhətlərdən xüsusi quruluşa malikdir ki, onların qarşılıqlı fəaliyyət və əlaqələri, hakim olan siyasi quruluşlar, nizamlar vasitəsilə idarə olunur.

Yer kürəsi səviyyəsində fəzanın (atmosfera) bölünmə meyarı və milli səviyyələrin inkişafı sabit olmayıb, həmişə xüsusi şərait və amillər vasitəsilə dəyişiklikliyə uğrayır. Həmçinin, siyasi vahidlər də müstəqil dünya dövlətlərinin münasibətlərinə təsir göstərir.

Hal-hazırda, yer kürəsində fəzanın siyasi coğrafiya və ya siyasi təşkilatını 199 müstəqil siyasi vahid təşkil edir. Bu dövlətlər arasından 185 ölkə dünya əhatəli bir təşkilatın, yəni Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) üzvü olmaqla, onun tərəfindən qəbul olunan nizamnaməyə, siyasət və rəftar metodlarına riayət olunmasını özlərinə vəzifə borcu hesab edirlər. Dünya üsul idarəsində rolu olan bu siyasi vahidlərdən hər biri, beynəlxalq əlaqələr səhnəsində hələ də əsas rolu oynamaqdadırlar.

“Dövlət”, “millət” və ya “milli dövlət” məfhumları əsasında vücuda gələn indiki siyasi vahidlərin tarixi, sülh müqaviləsinin bağlanma tarixinə (1648) qayıdır ki, yalnız ondan sonra beynəlxalq hüquq və dövlət quruluşunun güclənməsinə daha çox diqqət edilmişdir. Adı qeyd olunan sülh müqaviləsi, Avropanın katolik və protestantları arasında gedən otuz illik müharibədən sonra bağlandı. Bu, 1789-cu ildə baş verən Böyük Fransız inqilabından sonra daha da sürətləndi. Napoleon Bonapartın müxtəlif ölkələrə hücum etməsi ilə millətçilik, vətənpərvərlik və nasionalizm ruhiyyəsi güclənərək, milli ordular təşkil olundu. Milli ordular hərbi xidmətə çağırmaq sistemini təsis etməklə, ölkənin quru və su sahələrini müdafiə etmək ruhiyyəsini millətin beyninə yeritdilər. Bu iş, orduya malik olan millətlərin üstün olmasına təsir edərək, milli sərhəd və insan cəmiyyətlərinin parçalanmasını meydana gətirdi.

Başqa tərəfdən də, ölkə və millətlərin ehtiyacları, onlar arasındakı əlaqələri genişləndirirdi. Baxmayaraq ki, bu əlaqələr həmişə sülhsevərlik və xeyirxahlıq səbəbindən deyildi və bəzi vaxtlar

onların əlaqələri dəyişikliyə düçar olaraq, soyuqlaşır və ya qanlı və odlu çəkişmələrə çevrilirdi. Millət və dövlətlərin müxtəlif əlaqələrinin genişlənməsi yeni ideyaları vücuda gətirdi və ya keçmiş köhnə ideyaları yenidən formalaşdırıldı. Bu idealardan biri, blok, koalisiya və ittifaqların genişlənməsi, həmçinin milli və beynəlxalq təşkilatların yaranması idi ki, XIX və XX əsrlərdə sürətlə yayıldı. Bu ideyalardan digəri, millətlər arasında ixtilafların meydana gəlməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə, vahid dünya dövləti və ya hökumətinin təsis olunması idi. Əlbəttə, bunun da qədim bir kökü var idi, lakin yeni dövrdə başqa bir şəkildə müzakiriyə qoyuldu. Lakin dövlətlərin milli məqsəd, fərz olunmuş milli mənafe və onlar arasında olan əks-təsirlər, beynəlxalq təşkilatları məmur olduqları meyarları həyata keçirməkdə müvəffəq olmağa qoymamışdır. Həmçinin, dünya dövləti ideyası da, nəzəriyyə həddini aşı bilməmiş və arzulanan bir hədəf şəklində qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, dünyaya hakim olan beynəlxalq sistem iki cürdür. Başqa sözlə, dünya iki növ sistemlə üzləşir ki, onların da bir-birinə nisbətdə qarşılıqlı təsirləri vardır. Bu iki sistem hüquqi və geopolitik sistemlərdən ibarətdir. Müxtəlif növləri olan hüquqi sistemlər, hüquq və qarşılıqlı hörmət əsasında dövlətlərin suverenliyinin qorunması və onların idarə olunması əsasında vücuda gəlir. Bu sistemlər yerli, rayon və dünya təşkilatları səviyyələrində təşəkkül taparaq, siyasi təhlükəsizlik, iqtisadi, ixtisaslaşdırılmış və mədəniyyət təşkilat və sistemləri kimi müxtəlif forma və şəkillərdə olurlar. Bu sistemlər rəsmi surətdə, dövlətlərin rəsmi nümayəndələrinin qəbul (təsdiq) etməsi ilə həmçinin, qanunverici orqanlarda təsdiq olunmaqla vücuda gələrək, üzv olan dövlətlər arasında həmkarlıq əlaqələr nümunəsini təşkil edirlər. Həqiqətdə isə beynəlxalq təşkilatlar, bir qrup dövlətlər arasında bağlanan çoxtərəfli müqavilə əsasında vücuda gəlirlər. Bu dövlətlər müştərək hədəflərə çatmaq üçün bir-birlərilə həmkarlıq edirlər.

Beynəlxalq təşkilatlar iki növ - dövlət və qeyri dövlət formasında mövcud olub, sabit rüknlərə malikdirlər. Dövlətlər beynəlxalq təşkilatlarda bərabər hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Beynəlxalq hüquqların aşkar üsullarından biri, hakimiyyətin mahiyyəti və onların bərabər olmasından irəli gəlir. Dövlətlərin hüquq

bərabərliyinin prinsipi 1975-ci ildə qəbul olunmuş "Beynəlxalq Hüquqi Əsaslar Bəyannaməsi"ndə aşkar şəkildə bəyan olunmuşdur. Adı qeyd olunan əsl budur: "Bütün dövlətlər hakimiyyətə əsaslanan bərabərliyə malikdirlər. Dövlətlər arasında iqtisadi, ictimai, siyasi və s. fərqlər mövcud olsa da hüquq və vəzifələri eynidir və beynəlxalq cəmiyyətin bərabər üzvləri kimi tanınırlar".

Müxtəlif növləri olan geopolitik sistemlər, dünyanın siyasi vahidlərində güclü və qüdrətli olmağı münasibətlərində inikas etdirirlər. Dövlətlərin əlaqələri, onların gücünün icraçısı olan geopolitik çəki və dünya dövlətləri arasında tutduqları yerə əsasən tənzimlənilir. Bu cür sistemlərin görə biləcək işi, siyasi vahidlərin təşkilatlanması onların ən qüdrətlisinin öhdəsindədir ki, bu cür əlaqələrin məhsul və nəticələri də hökmranlıq, hegemonluq, asılılıq, nökrəçilik, müstəqilləşdirmə, istismar etmə, bloklaşma, və s. surətlərdə şəffaflaşır. Məzh bu səbəbdən, hər bir dövlət dünya məntəqələri üzrə olan sistemlərdə geopolitik dəyərini artırmaq, qüdrət əldə etməyə çalışır ki, nüfuz dairəsində olan məntəqənin milli təhlükəsizliyini təmin etmə, siyasi iradəsini tətbiq etmə qüdrəti, milli hədəf və ehtiyacları genişləndirsin.

Qütbləşmə və hökmranlıq → Nüfuz dairəsinin genişlənməsi və iradə etmək → milli qüdrət → geopolitik çəki → zəmin və imkanlar əldə etmək

Geopolitik sistemləri dünya, qitə miqyası, müxtəlif yerli, rayon və bir-birilə fərqlənən bir, iki və çox qütblü şəkillərdə təsəvvür etmək olar. Bunlar həmçinin, ierarxiya xidməti, hadisələrin mərkəzdən ətrafda, ya da qütbə tabeçilikdə olanlara doğru cərəyan etməsi xislətinə malikdirlər. Bu sistemlər müvəqqətidirlər, çünki geopolitik vəziyyət və çəkiddə dəyişiklik edilməklə, onun üzvləri də dəyişikliyə məruz qalırlar. Bu səbəbdən, sistemlərə hökmranlıq edən hökumətlər arasındakı əlaqələr rəqabət, çəkişmə, daimi həmkarlığın gedişi, bölgə və ya dünya səviyyəsində, həmçinin iqtisadi, hərbi, siyasi, mədəni, informasiya və elm kimi müxtəlif forma və şəkillərdə olur.

(4-1) BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR

Beynəlxalq əlaqələr, humanitar elmlərin şaxələri və siyasi elmlərin tərkib hissələrindən biri kimi tanınaraq, siyasi vahid, beynəlxalq təşkilat, assosiasiya, ittifaq və qeyri-dövlət təşkilatlarının rəsmi və qeyri-rəsmi əlaqələrinin araşdırılması ilə məşğul olur. Bu səbəbdən, dövlətlərin bir-biri ilə əlaqələri yalnız beynəlxalq əlaqələr səviyyəsində həyata keçmir. Əksinə, ondan üstün formada olub, dövlət və qeyri-dövlət səviyyəsində ölkə, millət və milli dövlətlər arasında müxtəlif sfera və zəminlərdə olan rəsmi və qeyri-rəsmi əlaqələri diqqətlə araşdırır.

II Dünya Müharibəsindən əvvəl beynəlxalq əlaqələrin araşdırılması, beynəlxalq hadisələrin siyasi analiz və təhlilləri formasında, həmçinin, tarixi əsərlərin və qəzetlərin verdiyi məlumatlar əsasında yerinə yetirilirdi və ümumi, əsas qaydaları ələ gətirmək üçün xüsusi quruluş və tərtiblərə malik deyildi. Beynəlxalq hüquqlar da Avropanın beynəlxalq əlaqələrinin tənzim olunmasını nəzərdə tutan qarşılıqlı əlaqə, münasibət və ehtiyaclardan asılı idi. Öz qüdrət və sərvətlərini artırmaq məqsədilə müstəmləkə uğrunda rəqabət arenalarına qoşulan Avropanın milli dövlətləri, Asiya, Afrika və Latın Amerikasını qitələrində yeni əraziləri və onların mənfəət və məhsullarını ələ keçirmək üçün öz aralarında münasibətləri tənzimləyən qayda-qanunlara ehtiyacılı idilər. Hal-hazırkı beynəlxalq hüquqların bünövrəsi də həmin qayda-qanunlardır ki, Avropa dövlətləri, dünya ölkələri və dənizlərində öz müstəmləkəçi hökmranlıqlarını təsbit etmək üçün icad edilmişdi.

1914-cü ilə qədər və I Dünya Müharibəsi başlamazdan əvvəl, beynəlxalq əlaqələr üzrə olan bütün nəzəriyyəçilər mötəqid idilər ki, dünya sistemi dəyişikliyə uğraya bilməz. Bu səbəbdən beynəlxalq əlaqələrin araşdırılması, yalnız siyasi tarix, beynəlxalq hüquq və siyasi nəzəriyyələrin araşdırılmasını əhatə edirdi. Milli dövlətləri təsir altına salmaq və ya təsir altına düşmək kimi mürəkkəbləşən münasibətlərinin araşdırılmasına isə, heç bir diqqət olunmurdu. I Dünya Müharibəsi (1914-1919) başlayandan sonra dünya sisteminin vəziyyəti tamam dəyişdi. Osmanlı, Çar Rusiyası, Avstriya və s.

imperiyalar dəyişikliyə məruz qalaraq parçalandılar. Daha sonra sülh konfransının yaranması ilə dünyada sakitlik icad olundu. Amerika prezidenti Vilsonun dörd maddədən ibarət olan bəyannaməsi, yeni beynəlxalq cəmiyyətin (sistem) təşkil olunmasında təsirli oldu. Bundan sonra beynəlxalq əlaqələr barəsində yeni ideya və fikirlər təqdim olundu ki, onlar da iki qrupa—idealistlər və realistlərə bölürlər. Vilsonun fikirlərini öz ideyalarının mehəri qərar verən idealistlər, lap əvvəldə qalib idilər. Idealistlər beynəlxalq əlaqələrə optimist münasibət bəsləyir, ümumi tərksilaha (silahsızlaşdırılma) təkid etmək və beynəlxalq təhlükəsizliyi və sülhü qorumaq üçün dövlətləri birgə həmkarlığa təşviq etməklə, ayrı-ayrı hakimiyyət dairələrinin məhdudlaşdırılmasına və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinə təkid edirdilər. II Dünya Müharibəsi və birləşmiş millətlər cəmiyyəti ideyası layihəsinin məğlubiyyətə uğraması, idealistləri çıxılmaz vəziyyətdə qoydu. Daha sonra məxsusən, II Dünya Müharibəsinin sonundan 1960-cı ilin əvvəllərinə qədər realizm ideyaları formalaşmağa başladı.

Amerikalı Hans Morqenta və fransalı Raymond Aron kimi məşhur sahibnəzərlər, bu baxışın əsasını qoydular. Morqentanın əqidəsinə görə, dövlətlərin beynəlxalq əlaqələrdəki rəftarlarının meyarı, qüdrət əldə etmək mehərinə əsaslanır. Realistlər beynəlxalq siyasəti “qüdrət uğrunda çəkişmələr” baxışı altında araşdırır və müharibəni milli mənafe (mənfəət) və hədəflərin həyata keçməsi üçün bir vasitə hesab edirdilər. Həmçinin, mötəqid idilər ki, dövlətlərin qüdrətlərinin artması, qüdrət müvazinətliyinin qorunmasında mühüm amildir.

II Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq əlaqələr üzrə olan araşdırmalar öz elmi şəklini tapdı. Mühəqqiqlər yeni elmi üsullara çatmaqla, həmişə təkrar olunan sabit rəftar meyarlarını ələ gətirməyə çalışırdılar ki, ümumi xarakter daşıyan qanunlar və ümumi üsullar (əsaslar) əsasında siyasi vahidlərin rəftarlarını aydınlaşdırıb, proqnozlaşdırıb bilsinlər. Beynəlxalq əlaqələr elminin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, indi bu elm sahəsinin alimləri öz təhlil və araşdırmalarında elmi üsullardan bəhrələnməklə yanaşı, riyazi statistiklardan da istifadə edirlər. Bu səbəbdən, bu elm sahəsi

humanitar elmlərin başqa sahələri ilə sıx rəbitəyə girmişdir ki, onu orta sahəli bir elm hesab edirlər. Beynəlxalq əlaqələr psixologiya, sosiologiya, iqtisadiyyat, hüquq, coğrafiya, siyasət, diplomatika, tarix, incəsənət, ədəbiyyat və s. bu kimi müxtəlif ictimai elmlərlə əlaqədə olaraq, onların elmi nailiyyətlərindən bəhrələnir.

Beynəlxalq əlaqələr elmi, ölkələrin beynəlxalq və xarici siyasəti ilə sıx əlaqədə olsa da, bəzi cəhətlərə görə onlardan fərqlənir. İşarə olunduğu kimi, beynəlxalq əlaqələr ümumi xarakter daşıyaraq, milli dövlətlər arasında bir-birilə mövcud olan bütün rəsmi, qeyri-rəsmi, xüsusi və dövlət səviyyəsində olan əlaqələri diqqət mərkəzində qərar verərək araşdırır. Bu əlaqələr mümkündür ki, geniş spektrlərə malik olan siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, müdafiə, təhlükəsizlik, informasiya vasitələrinin müasir texnologiyaya tətbiq edilməsi, pul və bank kimi əlaqə zəminləri olsun.

Beynəlxalq siyasət, dövlət xadimlərinin beynəlxalq səhnələrdəki xarici siyasətlərini araşdırmaqla məşğul olur. Beynəlxalq siyasət, dövlətlərin əks-təsirləri və cəhdlərini, ümumiyyətlə, iki və ya artıq siyasi vahidin qarşılıqlı rəftar və əməllərini rəsmi surətdə diqqət mərkəzində qərar verir. Bu səbəbdən, inqilabçı təşkilatlar, azadlıq hərəkatları, çoxmillətli birliklər və qeyri-dövlət təşkilatları beynəlxalq əlaqələrin araşdırdığı mövzulara aid olmalarına baxmayaraq, beynəlxalq siyasət bəhslərində özlərinə yer tutmurlar.

Xarici siyasət, dövlətlərin cərəyan edən bərabərsəviyyəli rəftarlarına aid olur ki, bu da həmin ölkə və dövlətlərin Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Əsl həqiqətdə, bir ölkənin xarici siyasəti aşağıdakılardan ibarətdir:

Bir dövlətin xarici mühit (başqa dövlətlər) qarşısındakı rəftar və əməlləri, habelə milli mənafe və hədəflərin əldə edilə biləcəyi milli imkanlara tətbiq olunması və araşdırılması əsasında təşkil olunan daxili şəraitdir. Xarici siyasət birtərəfli bir işdir. Bu həmçinin, bir rəftardır ki, bir dövlət tərəfindən başqa dövlət və beynəlxalq işlərlə əlaqədə təşkil olunur. Mümkündür, xarici siyasət, ölkə rəhbəri, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və rəhbərlik edən heyətlər vasitəsilə qəbul olunsun. Lakin onun icraediciyi, Xarici İşlər Nazirliyinin dövlət orqanlarıdır.

Beynəlxalq əlaqələr sahəsində geniş mövzu və zəminlər diqqət mərkəzində qərar tutularaq araşdırılır. Dövlət və millətlərin bir qayda olaraq hər gün rəbitədə olduqları ən mühüm zəminlərdən bir neçəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Siyasi əlaqələr: Bir dövlətin başqa dövlətlər tərəfindən tanınmasına, yoldaşlıq, dostluq müqavilələrinin bağlanmasına və qarşılıqlı əlaqələrə şamil olur;
2. Konsulluq əlaqələri: Hər iki tərəf vətəndaşlarının gediş-gəlişlərinin (vizalarının) ləğv olunması haqqında razılaşma müqaviləsi kimi;
3. İqtisadi əlaqələr: İqtisadi həmkarlıq haqqında razılaşma müqaviləsinin imzalanması. Məsələn, birgə neftayırma zavodunun təsis olunması kimi;
4. Ticarət əlaqələri: Sənaye və xammallardan asılı olmayaraq malların alınması haqqında müqavilələr kimi;
5. Mədəni əlaqələr: İnstitut müəllim və tələbələri haqqındakı razılaşma müqavilələrinin imzalanması kimi;
6. Hərbi əlaqələr: Bir dövlətin dənizdəki hərbi bazalarının başqa dövlət tərəfindən icarə olunması haqqındakı razılaşma müqaviləsi kimi;
7. Strateji əlaqələr: Atom silahlandırılmasının və ya atom bombalarının sınaqdan keçirilməsinin məhdudlaşdırılması haqqındakı müqavilə kimi;
8. Sakit (yaxşı) qonşuluq və dostluq əlaqələri: Sərhəd xəttlərinin təyin olunması və ya təcavüz etməmək haqqında müqavilənin bağlanması kimi;
9. Kəşfiyyat informasiya əlaqələri: Hərbi, təhlükəsizlik və s. sahələrdə informasiya mübadiləsi haqqında ölkələr arasında bağlanan müqavilə kimi;
10. Beynəlxalq təşkilatlarla olan əlaqələr: Məntəqə üzrə olan beynəlxalq birlik və konvensiyalara birləşmək və ya onlardan ayrılmaq. Misal olaraq, Dənizlərin Beynəlxalq Hüququ Haqqında Konvensiyasını (1982-ci il) göstərmək olar.

Bu səbəbdən, beynəlxalq əlaqələrin diqqət mərkəzində olan spektri genişdir. Bu cəhətdən beynəlxalq əlaqələr sahəsinin elmi və

ixtisaslaşdırılmış vəziyyəti keçmişlə müqayisədə qüvvətlənmiş və bundan sonra da qüvvətlənəcəkdir.

(4-2) BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRDƏ HAKİM OLAN HÜQUQİ QAYDALAR

Beynəlxalq cəmiyyəti, bir-birilə iki və ya çoxtərəfli əlaqə və münasibətləri olan ölkələr qrupu təşkil edir. Buna görə də, ölkələrin münasibətlərinin tənzimlənməsi və hüquqlarının qorunması üçün qayda-qanunlar təyin olunmalıdır ki, beynəlxalq məhkəmə orqanı, yəni Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin (tribunalı) ümumi qanunlarına əsasən əməl etsinlər. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Əsasnaməsinin 38-ci maddəsinə əsasən, beynəlxalq əlaqələrdə hakim olan hüquqi qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Aktlar, müqavilə və ya beynəlxalq konvensiyalar;
2. Dövlətlərin ümumi ənənə və metodları şəklində qəbul olunmuş beynəlxalq ənənələr;
3. Ümumi və tərəfli hüquqi əsaslar;
4. Beynəlxalq məhkəmələrin mühakimə rəyləri kimi azəhəmiyyətli mənbələr və mötəbər hüquqşünasların əsər və kitabları.

(4-2-1) BEYNƏLXALQ KONVENSIYALAR

Konvensiya (saziş), beynəlxalq əlaqələrdə çox mühüm olan hüquqi mənbələrdən biri kimi tanınır. Buna görə də, bu sahə iki və daha artıq ölkənin azad iradə, fikir birliyi və həmrəyliyi ifadə edir. Konvensiya ölkənin daxili hüquqlarından fərqlənir. Bir ölkənin daxili hüququ birtərəfli iş olduğu üçün onun həyata keçmə və səlahiyyət dairəsi, ölkə sərhədləri çərçivəsində olmaqla, yalnız onun vətəndaşlarına şamil olur. Lakin konvensiya—hər biri dünya cəmiyyətinin bir üzvü kimi hesab olunan ölkələr qrupunun razılığa gəlməsinin son nəticəsidir. Beynəlxalq konvensiyalar çoxlu sayda dövlət və ölkələr arasında bağlandıqda, “Ümumi Konvensiya” adlanır. Lakin iki və ya bir neçə məhdud sayda ölkə arasında tənzim və təsdiq olunarkən, “Xüsusi Konvensiya” adlanır.

Beynəlxalq konvensiyalar hüquqi cəhətdən də iki dəstəyə bölünürlər:

Birinci dəstə müqavilə xarakteri daşıyaraq, iki tərəf üçün bərabərsəviyyəli mənafe və təəhhüdləri vücuda gətirən və üzvlərini hər hansı bir işin yerinə yetirilməsində cavabdeh edən, iki və daha artıq ölkənin razılığı əsasında bağlanır. Konvensiyaların başqa dəstəsi, qanun və ya qanunvericilik xarakteri daşıyır ki, onu imza edənlər beynəlxalq cəmiyyət işlərinin necə idarə və təşkil olunması və ya ümumi xidmət növlərinin və ya ona oxşar işlərin yerinə yetirilmə metodları haqqında bir ölkənin qanunverici orqanlarının qəbul etdiyi qanunlar kimi qayda-qanunlar verilir. Bu cür konvensiyalarda birgə hədəfləri əldə etmək üçün dövlətlərin mövqe və mənafeləri nəzərə alınır və bir neçə dövlət arasında yazılmış müqavilə şəklinə düşür. Müqavilə adlarının “akt”, “saziş”, “protokol”, “nizamnamə xartiyası”, “konvensiya” və “memorandum” kimi çoxsaylı olması ölkələrin iradə, razılaşma və həmrəyliyini hər hansı bir mövzu və məsələdə münəkis etdirən müqavilələrinin tərkibinin mahiyyətinə heç bir təsiri yoxdur. Əlbəttə, protokol kimi bəzi adların şamil olmasının az əhəmiyyəti vardır. Çünki protokoldan daha çox, hər hansı bir mətləbin izahı və ya hər hansı bir şərtin bəyan edilməsi üçün istifadə olunur. Dövlətlərin və onların qanunverici orqanlarının təsdiq etdikləri rəsmi və qanuni müqavilələrlə yanaşı, səlahiyyəti müqavilələrdən az olan başqa sazişlər də mövcuddur. Bu cür sazişlər “sadə saziş” adlanır. Bu sazişlər ya memorandum, iclaslarda qəbul olunmuş protokol, birgə bəyannamə və ya məktublar vasitəsilə mübadiləsi ilə bağlanılır. Adətən, qanunverici orqanların onu təsdiq etməsinə ehtiyac duyulmur. Yalnız ölkə və ya onların rəsmi nümayəndələrinin imza və təsdiq etməsi kifayətdir. Beynəlxalq konvensiyaların son mərhələyə çatmasının xüsusi mərhələ və mərasimləri vardır. Əvvəl, təşkil olunan komissiya və ya konvensiyada şərik olan üzvlərdən ibarət iş komitəsi vasitəsilə müqavilənin ilk mətni hazırlanır. Daha sonra müqavilənin məzmununu üzv olan dövlətlərin rəsmi nümayəndələri imzalayırlar. Lakin onun icra olunması, müqavilədə qabaqcadan nəzərdə tutulan və dövlətlərin rəsmi nümayəndələri tərəfindən imzalanan bir sıra şərtlərin (ölkənin təsdiq, qəbul və birləşdirilməsi üçün müəyyən ediləcək həddin təyin olunması və

lazımı sənədlərin müqaviləni hazırlayan katibliyə (büroya) təhvil verilməsi kimi) həyata keçməsindən asılıdır.

Daha sonra müqavilə, səlahiyyətli orqanlarda təsdiq olunmaq üçün imza edilən ölkələrə göndərilir. Əgər dövlət və icraedici orqanların səlahiyyəti çatarsa, onun təsdiq olunmasını həyata keçirir, lakin bu mümkün olmadıqda onu, təsdiq olunmaq üçün lazımı orqanlara göndərirlər. Hər müqavilənin tarixi və onların təsdiq olunma vaxtı üzv olan dövlətlər və ya onların nümayəndələri vasitəsilə təyin olunur. Lakin onun icra olunması vaxtı, üzv olan ölkələrin¹ sayı müəyyən edilmiş həddə çatdıqda, müqavilə və ya konvensiyaya əlavə olunan sənədlər təhvil verildikdən sonradır. Hərbi və təhlükəsizlik sahəsində olan müqavilələr istisna olunmaqla, imza olunmuş bütün müqavilələr Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qeydiyyatdan keçirilməlidir. Həmçinin, bütün dövlətlərin ondan xəbərdar olmaları və hüquqi orqanların ona istinad edə bilmələri üçün onun çap olunması həyata keçirilməlidir. Təsdiq olunmuş müqavilə xüsusi hörmətə malikdir. Çünki, düzgün hüquqi qayda və üsullara riayət olunmaqla bağlanılan və təsdiq olunan beynəlxalq müqaviləyə hörmət qoymaq, beynəlxalq hüququn aşkar əsaslarından biridir. Imza edən ölkə və dövlətlər, imzalanmış saziş və ya müqavilədən doğan öhdəçilik və təəhhüdləri yerinə yetirməyə borcludurlar. Əlbəttə, dövlət və ya dövlətlərin müqavilənin sənədini imzalamaqla yanaşı, bəzi şərtləri də qeyd etməyə haqları vardır. Saziş və ya müqavilənin imzalanması və rəsmi şəkildə ona qoşulmaq, ölkələrin daxili məhkəmələri üçün də zəruridir. Çünki, onun təəhhüdləri milli xarakter daşıyır və onu qəbul edən ölkənin bütün hökumət orqanları müqavilənin bütün öhdəçiliklərini yerinə yetirməyə borcludurlar. Beynəlxalq müqavilələrdən bəziləri, onu qəbul və təşkil edən ölkələrdən başqa üzv olmaq istəyən ölkələrə də şamil olur. Bəs, üzv olmağı arzulayan yeni ölkə, konvensiyanın məzmununu qəbul etməli və ya öz şərtlərini qeyd etməklə üzv olmaq istədiyini elan etməlidir. Müqavilə və konvensiyalar bir qayda olaraq, onların üzvlərinin razılığı ilə təyin olunan etibar və qüvvədə olma vaxtına malikdirlər. Lakin bəzi müqavilələr etibar

Yə'ni, öz üzvlüklərini (milli məclis kimi) milli səlahiyyətli orqanlar tərəfindən ¹ təsdiq etdirən ölkələr

vaxtına malik deyildir. Əlbəttə, bu cür müqavilələr şəraitin dəyişməsi ilə və ya imza edən bir və ya bir neçə üzvün etirazı ilə mümkündür ki, təxirə salınsın və ya ləğv olunsun. Bu səbəbdən müqaviləni hazırlayanlar onu ləğv etməyə qadirdirlər.

Göründüyü kimi, qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirməyə iki nəfər məsul olduqda, ikitərəfli müqaviləni birtərəfli şəkildə pozmaq olmaz və hətta dövlət və hökumətin dəyişilməsi də onun icra olunmasına mane ola bilməz. Çünki, beynəlxalq hüququn əsas üsullarından biri budur ki, üzv olan ölkələrdən heç biri, müqavilə əsasında qəbul etdikləri öhdəçiliklərdən boyun qaçıra bilməz və həmçinin, başqa üzvlərin razılığı olmadan onun qayda-qanunlarında dəyişiklik edə bilməzlər. Müqavilələrdən bəziləri, məxsusən, ikitərəfli müqavilələr mümkündür ki, müharibə nəticəsində ləğv olunsun və ya təxirə salınsın. Lakin, əsirlərlə necə rəftar etmək və ya döyüş zamanı Qırmızı Xaç cəmiyyətinin fəaliyyət formasının təyin olunması kimi müharibələr özü haqqında olan müqavilələr mötəbərdir.

Beynəlxalq müqavilə və konvensiyalar dövlət və millətlərin əlaqələrinin genişlənməsi ilə həmişə vüsət almaqda və çoxalmaqdadır. "Dənizlərin Hüquqları" haqqındakı 1982-ci konvensiyası kimi müqavilələrin bəziləri dünyaya hakim olan ümumi quruluşları (sistemləri) müəyyin edirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı məntəqə üzrə olan beynəlxalq təşkilatların və müxtəlif iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni sazişlərin fasiləsiz olaraq artmasını nəzərə alaraq, Beynəlxalq Hüquq Komissiyasını (I.L.C.) təsis etmişdir. Bu komissiya BMT tərəfindən beynəlxalq hüquqi qanunları tərtib etməyə məmur olunmuşdur. Adı çəkilən komissiya, BMT-nin Baş Məclisinin qərarı ilə seçilən və habelə dünya hüquq sistemlərinin nümayəndələri sayılan 34 müstəqil hüquqsünasdan ibarətdir.

(4-2-2) BEYNƏLXALQ ƏNƏNƏ

Ənənə, beynəlxalq hüququn mənbələrindən biri olaraq, ölkələrin əksər hissəsinin həyata keçirdiyi tanınmış adət və əməllərə şamil olur. Məsələn, dövlətlərin öz ölkələrinin dənizləri üçün 12 millik enliyinin təyin olunmasında istifadə etdikləri rəftar və metodları göstərmək olar ki, "Dənizlərin Beynəlxalq Hüquqları"nda ona

istinad olunmuşdur. Buna görə də mümkündür, ənənə bir hüquqi qaydanın bünövrəsinin qoyulmasında istifadə olunsun. Burada mühüm məsələ budur ki, ənənə və metod tərzini lazımi sayda olan ölkələr tərəfindən dəfələrlə təkrar olunmuş olsun.

Ənənə iki ünsür vasitəsilə əmələ gəlir:

1. maddi ünsür;
2. mənəvi və psixoloji ünsür.

Maddi ünsür, dövlətlərin dəfələrlə təkrar etdikləri eyni dərəcəli işlərdən ibarətdir. Bu səbəbdən, ənənə və metod tərzinin formalaşaraq sabit bir rəftara çevirilməsi üçün müəyyən bir vaxta ehtiyac vardır. Əlbəttə, ənənə zaman ötdükcə dəyişilərək, əvəz edilə bilər.

Mənəvi və ya psixoloji ünsür, dövlətlərin etiqad bəsləməsi və ya onların ənənə və ondan doğan öhdəçilikləri hüquqi cəhətdən yerinə yetirməyə müvəzzəf olmalarından ibarətdir. Buna görə də, dövlətlər və beynəlxalq məhkəmələr üçün istinad oluna bilən ənənə, bir tərəf üçün hüquq və başqa tərəf üçün isə vəzifə icad edir. Politoloqlar, beynəlxalq ənənənin əsası kimi qəbul edilən "dövlətlərin razılığı" əslilə rəhbərliyi olan psixoloji ünsürü, ənənənin mövcud olub-olmamasının lazımi şərti hesab edirlər.

Ənənə daha çox hallarda məhkəmələrin qərar çıxarıb hökm vermələri üçün mənbə rolunu oynayır. Beynəlxalq əlaqələrdə olan ümumi və hərtərəfli qaydalardan bəziləri də, ənənələr və hərəkət metodları əsasında formalaşmışdır. Məsələn, 1926-cı ildə Fransanın "Lotus" adlı sərnəşin gəmisinin Türkiyənin kömürdaşıyan gəmisi ilə toqquşması hadisəsində Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarı, 1960-cı ildə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Hindistan ərazisindən keçmək hüququ haqqındakı qərarı, 1871-ci ildə Atlantik okeanında İngiltərə gəmisi ilə Amerika gəmisinin toqquşması və ya Şimal dənizi yaylası cərəyanında və ya sığınacaq kimi hadisələrdə beynəlxalq məhkəmələrin verdikləri hökmlərin mənbəyi, hərəkət metodu və ənənəsi olmuşdur. Həmçinin, beynəlxalq əlaqələrdə "Müqavilə hüquqlarında əhdə vəfa etmək", "Ərazilərin və siyasi şəxsiyyətlərin təhlükəzliyinin toxunulmazlığı", "Beynəlxalq Arbitransa müraciət etmək" və ya "Qanuni müdafiə" və s. bu kimi

ümumi qaydaların formalaşması ümumiyyətlə götürdükdə, dövlətlər arasında təsirli olan ənənə və hərəkət metodu qaydalarıdır.

Hal-hazırda Beynəlxalq Hüquq Komissiyası (I.L.C.) BMT-nin nəzarəti altında, ölkələrin iki və çoxtərəfli münasibətlərində olan ənənə və hərəkət metodlarının araşdırılması ilə məşğul olaraq, onu müqavilə və ya qayda formasında tərtib etməklə, ənənənin qəbulu və möhkəmlənməsini həyata keçirməyə çalışır. Müqavilə və ənənə bir-birilə əlaqəlidir. Əvvəla müqavilə, ənənənin rəsmiləşmiş və tərtib olunmuş formasıdır. Buna görə də müqavilə ürfə nisbətən üstünlük təşkil edir. İkincisi budur ki, müqavilə və ənənə bir qayda olaraq təkmilləşdirici rol oynayırlar. Bu mənaya ki, üzv olan ölkələr və ya müqaviləyə qoşulan tərəf müqavilə əsasında və müqaviləyə üzv olmayanlarsa, ənənə əsasında özlərini müqavilədəki şərt və zəruriyyətləri yerinə yetirməyə borclu bilirlər. Hərçən ki, müqaviləyə üzv olmayan ölkələrin əlaqələri ənənə qaydalarına tabedir. Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi nizamnaməsinin 38-ci maddəsində və daha sonra Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin nizamnaməsində ənənə müqavilədən sonra bəyan olunduğuna görə, mümkündür belə başa düşülsün ki, ənənənin əhəmiyyət və məqamı müqavilədən azdır. Halbuki, bu belə deyildir. Hər birinin özünəməxsus yeri vardır və xidmət iyerarxiyasını qəbul etmirlər. Həmçinin, bəzən məhkəmələrin qərarlarında ənənə, müqaviləni etibarsız elan etmişdir. Xüsusilə, müqavilə ənənənin yerini tutduqda. Buna görə də, bir müddət böhtançılıq və hərc-mərclik yaranır. Çünki, ölkələrin bəzisi müqavilə əsasında və bəzisi də ənənə əsasında əməl edirlər. Bu da istintaq işini və hökm çıxarılmasını çətinləşdirir. Məsələn, müqaviləyə əsasən, 12 milə qədər seçməyə imkanı olan ölkə, dənizi enliyi üçün üç dəniz mili qaydası və ürfünü misal göstərmək olar ki, bəzi ölkələr 12, bəziləri 3 və bəziləri isə 6 mil seçmişlər. Lakin, aşkar olan məsələ budur ki, beynəlxalq əlaqələrin hər gün artan vüsəti də tərif olunmuş dəqiq qaydaların onlara hakim olmasını tələb edir. Buna görə də, ürfələr tədricən öz yerlərini müqavilələrə verməlidirlər. Hərçənd ki, bu keçid dövründə ölkələrin rəftarının yeni vəziyyətlə (müqavilələrin hüquqi qaydaları ilə) uyğunlaşması üçün çoxlu çətinliklər meydana gələcəkdir.

Ürflər coğrafi cəhətdən və əhatə dairəsinə görə iki yerə bölünürlər:

Çoxlu sayda ölkənin qəbul etdiyi dünya ürfü; (Əlbəttə, bununla müvafiq olmayan çox az sayda ölkələr ürf qaydalarının şamil olma dairəsindən xaricdirlər)

Xüsusi coğrafi məntəqəyə aid olan. məntəqə və ya qitə üzrə olan ölkə və ya ölkələr qrupunun iki və ya çoxtərəfli münasibətlərində müşahidə olunan məntəqə ürfü.

(4-2-3) ÜMUMİ VƏ HƏRTƏRƏFLİ HÜQUQİ ƏSASLAR

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi nizamnaməsinin 38-ci maddəsinə əsasən, mədəni millətlərin təsdiq etdikləri ümumi hüquqi əsaslar mötəbərdir və məhkəmənin istinad mənbəyinə çevrilir.

Ümumi və hərtərəfli hüquqi əsaslar iki dəstəyə bölünürlər:

Birinci dəstə, dünya hüquq sistemlərinin çoxunda və ya hamısında mövcud olan birgə hüquqi əsaslardan ibarətdir. Misal olaraq, “Xəsarəti ödəmə”, “Əhdə vəfa etmək” və həmçinin, “Xeyirxahlıq məramı”-ni östərmək olar.

Bu əsaslar dünya hüquq sistemlərində müştərək olmaqla yanaşı, həm də onlar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Məhkəmənin nizamnaməsi də buna işarə etmişdir. Məhv bu səbəbdən, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Nizamnaməsinin 9-cu maddəsində qeyd olunmuşdur ki, “Məhkəmə hakimləri dünyanın əsas hüquq sistemlərinin nümayəndələri olmalıdırlar”.

İkinci dəstə, dövlətlər arasındakı əlaqələri nəzərdə tutan beynəlxalq hüquqların ümumi əsaslarından ibarətdir. Misal olaraq “Dənizlərin azad olunması”, “Dövlət hakimiyyətlərinin bərabər olunması”, “Dövlətlərin müstəqilliyinə ehtiram qoyulması” və “Qanuni müdafiə”-ni göstərmək olar.

Buna görə də mümkündür ki, beynəlxalq məhkəmələr dünya hüquq sistemlərinin müştərək və həmçinin, beynəlxalq hüquqi əsasları nəzərdə tutmaqla hökm versinlər. Bu, məxsusən, beynəlxalq və məntəqə üzrə olan müqavilələr, hərəkət metodları və ürflər hər hansı bir məsələni həll etməyə qadir olmadıqda baş verir.

**(4-2-4) AZƏHƏMİYYƏTLİ (İKİNCİ DƏRƏCƏLİ) MƏNBƏLƏR
(BAŞQA MƏNBƏLƏR)**

Qeyd olunmuş mənbələr ehtiyaclara cavab verə bilmədikdə, azəhəmiyyətli mənbələr məhkəmələrin istinad mənbəyinə çevrilərək, ölkələrin əlaqələrindəki böhran və ixtilafları həll etməklə, dövlətlər arasındakı əlaqələrin tənzimlənməsinə səbəb olurlar.

Azəhəmiyyətli mənbələrin sayı çoxdur. Biz yalnız onların mühüm olanlarını qeyd edirik.

MÜHAKİMƏ PROSESİ VƏ MƏHKƏMƏLƏRİN HÖKMLƏRİ

Bu mənbə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Nizamnaməsinin 38-ci maddəsində fəri (azəhəmiyyətli) mənbə kimi vəsf olunmuşdur. Əlbəttə, burada məqsəd beynəlxalq məhkəmələrin mühakimə hökmü və prosesləridir. Burada daxili məhkəmə proseslərinin heç bir rolu yoxdur.

**MÖTƏBƏR HÜQUQİ İNSTANSİYALARIN NƏZƏRİYYƏ VƏ
KİTABLARI**

Mümkündür ki, mötəbər olan beynəlxalq qanunlarda hüquqi şəxslərin kitab və sənədlərdə, nəşriyyat orqanları və məqalələrdə münəkis olunan nəzəriyyə və əqidələri də istifadə olunsun. Həmçinin, məşhur hüquqşünasların şəxsi rəy və əqidələrinə əlavə olaraq, hüquqşünaslar qrupunun səyi nəticəsində hasil olan hüquq elminin son fikir və əqidələrinə və ya müştərək rəy və əqidələrinə də diqqət olunur. Dünyada hüquqi cəmiyyət və təşkilatlar çoxdur. Onlardan ən məşhurları aşağıdakılardan ibarətdir:

1873-cü ildə Londonda təsis olunan Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyası, Beynəlxalq Hüquq Təşkilatı;

1906-cı ildə Vaşinqtonda təsis olunan Amerika Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyası;

1912-ci ildə Vaşinqtonda təsis olunan Amerika Beynəlxalq Hüquq Təşkilatı;

1933-cü ildə Haaqa şəhərində təsis olunan Beynəlxalq Hüquq İnstitutu. Hər il dünyanın müxtəlif nöqtələrindən olan beynəlxalq hüquq təhqiqatçılarını bu instituta dəvət edilir. Bu cür hüquqi

təşkilatlar, dünyada kollektiv hüquqi əqidələrin formalaşdığı hüquq doktorları və ya da hüquq məktəblərinin meydana gəldiyi yerlərdir.

BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN QƏTNAMƏ VƏ QƏRARLARI

Qətnamələr beynəlxalq hüquqi mənbələrdən sayılmır və yalnız informasiya xarakteri daşıyırlar. Lakin, hüquqi mənbə üçün zəminə ola bilirlər. Bu mənaya ki, yeni bir ürfün formalaşmasında və onun müştərək baxış və rəftarının icad olunmasında elə təsirləri olmalıdır ki, beynəlxalq məhkəmələrin diqqətini cəlb edə bilsin. Beynəlxalq təşkilat və assosiasiyalar tərəfindən verilən qətnamələrin dəyər və əhəmiyyəti eyni səviyyədə deyildir. Bu qətnamələrdən bəziləri dünya səviyyəli və ümumidir. Onun mötəvasını, dünyanın siyasi, hüquqi, ictimai, iqtisadi və mədəni məsələlər zəminəsində olan ümumi məsələlər təşkil edir. Qətnamələrdən bəzisi məntəqə xarakteri daşıyır. Bəzisi də xüsusi mövzu və ya məsələ barəsində verilərək, ixtisas xarakteri daşıyır. Məsələn, təbiətin mühafizəsi barəsində qətnamənin verilməsi və s.

Beynəlxalq təşkilatların qətnamələri arasında, BMT-nin ümumi iclasında qəbul olunan qətnamələr fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu qətnamələr dünyanın ümumi fikirlərini özlərində əks etdirirlər. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, qətnamələrin əməli xarakter daşması o qədər də lazım deyil, əksinə, onların əxlaqi xarakter daşması daha əhəmiyyətlidir. Lakin BMT-də qəbul olunan qətnamələr, üzv olan ölkələrin əksəriyyəti imzaladığı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu qətnamələr həmçinin, beynəlxalq hüquqi qaydaların yaranması üçün zəminə yaratmağa qadirdirlər. Qətnamələrlə yanaşı, BMT-nin bəyannamələri də böyük əhəmiyyətə malik olaraq, beynəlxalq əlaqə və hüquqi qaydalarda özünəməxsus yer tuturlar. Buna misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Dünya İnsan Hüququ Bəyannaməsi; Təbii Mənbələrə Daimi Hökmranlıq haqqında rəsmi bəyannamə; Beynəlxalq hüquq sistemlərinin ən böyük formalarından birinin, yəni 1982-ci ildə dünya dövlətlərinin təsdiq etdikləri "Dənizlərin Beynəlxalq Hüququ"nun formalaşmasında başlanğıc nöqtəsi olan 1970-ci ildə qəbul olunan İnsanların Birgə Mirası haqqında bəyannamə.

(4-3) BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRDƏ OLAN SİYASİ ÜSULLAR (ƏSASLAR), PRİNSİPLƏR

Əvvəlki bəhslərdə işarə etdik ki, beynəlxalq əlaqələr hüquqi üsul (əsas) və qaydalar əsasında tənzimlənir. Ölkələr arasında olan əlaqələr iki və çoxtərəfli əlaqələrdən asılı olmayaraq, siyasi üsul və prinsiplərin təsiri altında qərar tuturlar. Bu üsullar mümkündür ki, ikili hüquqi və siyasi mahiyyətə malik olsunlar. Beynəlxalq əlaqələrdə olan siyasi üsulların ən əhəmiyyətlisi aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Ölkələrin bərabər olması prinsipi (əsl);
2. Ölkələrin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi (əsl);
3. Müstəqillik prinsipi (əsl);
4. Dövlətlərin qarşılıqlı hörməti;
5. Dinc yanaşı yaşamaq və bir-birlərinin ərazilərinə təcavüz etməmək prinsipi (əsl);
6. Qarşılıqlı təhlükəsizlik və qanuni müdafiə prinsipi (əsl);
7. İxtilafli məsələlərdə beynəlxalq mühakimə prinsipi (əsl);
8. Tanıma prinsipi (əsl);
9. Güc tarazlığı prinsipi (əsl).

Adı qeyd olunan prinsiplərin hamısı və ya bəzisi BMT nizamnaməsinin birinci fəslinin birinci və ikinci maddələrində bəyan olunmuşdur. Həmçinin, 1970-ci il oktyabrın 24-də keçirilən BMT-nin təsis olunmasının 25 illik yubileyində verilən bəyannamədə nizamnamənin birinci fəslinin məzmununa daha aydın şəkildə təkid olundu və yeddi prinsip diqqət mərkəzində qərar tutdu:

1. Ölkələr öz əlaqələrində hər hansı ölkənin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı zor işlətməkdən və həmçinin, BMT-nin məqsədlərinə uyğun gəlməyən hər hansı hərəkət metodu seçməkdən çəkinməlidirlər;
2. Ölkələr beynəlxalq sahədə olan ixtilaflarını, beynəlxalq ədalət, təhlükəsizlik və sülh metodları vasitəsilə həll etməlidirlər;
3. BMT-nin nizamnaməsinə əsasən, ölkələrin bir-birlərinin daxili işlərinə qarışmağa haqları yoxdur;
4. Ölkələr bir-birləri ilə BMT nizamnaməsi çərçivəsində həmkarlıq etməyə borcludurlar;

5. Müxtəlif xalqların hüquq bərabərliyi və onların öz milli müqəddəratlarını təyin etməsi üçün (hüquq) bərabərliyə riayət olunmalıdır;
6. Ölkələrin mütləq bərabərliyi nəzərdə tutulmalıdır;
7. Ölkələr, BMT nizamnaməsi əsasında qəbul etdikləri öhdəçilikləri xeyirxahlıqla yerinə yetirməlidirlər.
İndi isə beynəlxalq əlaqələrdə nəzərdə tutulan siyasi üsulları daha geniş araşdırmağa çalışacağıq.

(4-3-1) ÖLKƏLƏRİN BƏRABƏR OLMASI PRİNSİPİ

Bu prinsip həm hüquqi və həm də siyasi xarakter daşıyır. Bu prinsipə əsasən, hər müstəqil ölkə və dövlət, fiziki coğrafiya və antropoqrafiya cəhətindən tutduqları mövqelər nəzərdə alınmadan, yalnız müstəqil siyasi fəza mövcudluğuna görə, bütün zəminlərdə başqa ölkələrlə bərabər hüquqlara malikdir və başqa ölkələr kimi beynəlxalq əlaqələr sahəsində hüquqları bərabərdir.

Diplomatik sahədə beynəlxalq müqavilələrin bərabərlik prinsipi parlaq şəkildə müşahidə olunur. O cümlədən, beynəlxalq konfranslarda iştirak edən ölkələr böyük-küçlüyündən asılı olmayaraq, bərabər səs hüququna malikdirlər və konvensiyaların qəbul və təsdiq olunmasında hər ölkə bir rəyə (səsə) malikdir. Başqa məsələ odur ki, müqavilə və konvensiyaların imzalanması əlifba sırası ilədir. Bu tərtiblə heç bir ölkə böyük və ya küçüklüyünə görə başqa ölkələrdən üstün hesab olunmur. BMT Baş Məclisinin bərabərlik prinsipinin başqa parlaq nümunələrindən biri odur ki, hər ölkə Baş Məclisdə bir nümayəndə heyətinə malik olmaqla başqa ölkələrə nisbətə hüquqları bərabərdir. Əlbəttə, təəssüflə deməliyik ki, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası xüsusi vəziyyətə malik olaraq, məntiqsiz və insafsız səbəblər üzündən Şuranın sabit üzvlərindən olan beş ölkəyə veto hüququ verilmişdir. Halbuki, başqa üzv olan ölkələr bu hüquqdan məhrumdurlar.

(4-3-2) ÖLKƏLƏRİN DAXİLİ İŞLƏRİNƏ MÜDAXİLƏ ETMƏMƏK PRİNSİPİ

Ölkələrin daxili işləri barəsində qərar çıxarmaq ixtiyarı, həmin ölkələrin öz öhdəsinə düşür və başqa dövlətlərin onların işlərinə

müdaxilə etməyə haqları yoxdur. Çünki, dövlət və ölkələr öz suverenliyini təyin etmə prinsipinə əsasən, bərabər və oxşar vəziyyətlərə malikdirlər.

Müdaxilə etməmək prinsipi bir qayda olaraq, problemlə qarşılaşanda icra olunur. Çünki, dövlət və ölkələr müxtəlif səbəblər üzündən başqa ölkələrin işlərinə müdaxilə edirlər ki, onların bu barədə olan izahatlarının çoxu da aşağıdakılar kimi siyasidir: milli təhlükəsizliyin təmin olunması; milli mənafehlərin təhlükəsizliyi; humanitar yardımlar; vətəndaşların hüquqlarının qorunması və s.

Dövlətlərin bir-birlərinin işlərinə müdaxilə etmələrinin müxtəlif problemləri vardır. Onlardan biri, ideoloji müdaxilədir. Dünyada olan siyasi quruluşlardan bəziləri ideoloji məktəblərə malik olduqlarına görə, öz əqidə və ideologiyalarının coğrafi dairəsini genişləndirməyə çalışaraq, onları başqa dövlətlər arasında yaymaq və ya onlara zorla qəbul etdirmək istəyirlər. Bu iki məsələ xüsusilə, inqilab baş vermiş ölkələrdə daha çox müşahidə olunur. Çünki, inqilabın yaratdığı ruh yüksəkliyi və onun dəyərlərinin yayılmasına olan həvəs, dövlətləri bu cür məqsədləri həyata keçirməyə təşviq edir. Məsələn, 1792-ci ildə Fransızların azadlıq istəyən ölkələrə kömək etməyə hazır olduqlarını elan etmələri və ya dünyada kommünizm sosialist inqilabı ideyalarının yayılması üçün Rusiya dövlətinin və "Komintern" təşkilatının 1919-1943-cü illərdə fəaliyyətlərinin genişlənməsi, Hitlerin hakimiyyəti dövründə nasizm siyasətinin yeridilməsi, Sudet əyalətində yaşayan almanlardan himayət etmək bəhanəsilə Çexoslovakiyanın daxili işlərinə ciddi şəkildə müdaxilə etməsi, inqilabi və İslami dəyərlərin genişlənməsi və eləcə də, dünya məhrumlarını müdafiə etmək məqsədi güdən İran İslam İnqilabını misal göstərmək olar. XIX əsrin ikinci yarısında başqa dövlətlərin maliyyə işlərinə müdaxilə daha çox müşahidə edilir. Güclü və kapitalist dövlətlər öz vətəndaşlarının mülkiyyət hüquqlarını himayə etmək bəhanəsilə, kiçik dövlətlərin maliyyə işlərinə müdaxilə edirlər. Kapital qoyuluşunu həyata keçirən dövlətlərin vətəndaşları, kiçik ölkələrdə kapital qoyuluşunun mümkünliyünü və bu sahədə olan gəlirin get-gedə artmasını nəzərə alaraq, onlara kredit verirlər. Lakin, kapital qoyulan ölkə öz öhdəsində olanları yerinə yetirməyə qadir olmadığı üçün kapital

qoyanların mal və mənafeləri xəterə düşür. Buna görə də, kapital qoyan ölkənin özü, öz vətəndaşlarının hüquq və mallarını müdafiə etmək bəhanəsilə, kapital qoyulan ölkənin işlərinə müdaxilə edir. Buna misal olaraq, ABŞ-ın Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələrinin işlərinə olan müdaxilələri və ya Avropa ölkələrinin Mediteraniya və Şimali Afrika ölkələrinin maliyyə işlərinə olan nəzarətlərini göstərmək olar.

Başqa dövlətlərin daxili işlərinə olan müdaxilələrdən biri də, hərbi və intizami müdaxilədir. Bu müdaxilələr diplomatik himayə, başqa ölkədə sakin olan vətəndaşların hüquqlarını müdafiə etmək, milli təhlükəsizliyin təmin olunması və həmçinin, milli mənafehlərin təhlükəsizliyi kimi müxtəlif bəhanələr əsasında baş verir.

Bir qrup dövlətin başqa bir ölkənin işlərinə qarışması da başqa ölkələrin işlərinə olan müdaxilələrdən biridir. Bu müdaxilələr insanpərvərlik, beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün qorunması kimi müxtəlif bəhanələr əsasında baş verir. Misal olaraq, müttəfiq olan dövlətlərin İranın işlərinə hərbi müdaxilə edərək, 1941-ci ildə onu işğal etmələri, BMT-nin böhran olan ölkə və məntəqələrə müdaxiləsi, həmçinin, Avropa ölkələri, NATO və İslam dövlətlərinin Bosniya, Hersoqoven və Kosovo arasında olan ixtilafalara qarışmalarını göstərmək olar.

(4-3-3) MÜSTƏQİLLİK PRİNSİPİ

Müstəqilliyi hökmranlığın əlaməti sayırlar. Yəni, hər hansı dövlət öz qərar çıxarmaqda başqa dövlət təbəçiliyində olmasın və öz mənafe və maraqlarını müəyyən etməkdə azad olsun. Müstəqilliyin o vaxt mənası var ki, dövlət, ölkənin coğrafi fəza dairəsi çərçivəsində azad şəkildə qərar çıxarmaq ixtiyarını əldən verməsin. Buna görə də, müstəqillik məfhumunun aşağıdakı formaldan birində idarə olunan ölkələr barəsində heç bir mənası olmayacaqdır:

1. Yad ölkə tərəfindən hərbi yolla işğal olunan dövlətlər. Məsələn, 1990-cı ildə Küveytin İraq vasitəsilə işğalını misal göstərmək olar;
2. Müstəmləkə olmuş ölkələr. Afrika ölkələrinin çoxunu və Asiya ölkələrinin bəzisini buna misal göstərmək olar.

3. Bəzi qismətləri üsyana, dövlətdən ayrılmağa və mərkəzi hökumətlə çəkişmələrə məruz qalmış ölkələr. İraqın şimal və Gürcüstanın qərb hissəsini buna misal göstərmək olar.

Müstəqillik məfhumuna tək cəhətdən baxılmır. Əksinə, bunun mədəni müstəqillik, iqtisadi müstəqillik və s. kimi tərəfləri vardır. Əlbəttə, bunların hər biri siyasi müstəqillik sayəsindədir. Çünki, iqtisadi müstəqillik məfhumu beynəlxalq iqtisadiyyatdan ayrılmaq, ehtiyacın olmaması və ya asılı olmaq təsəvvürləri mənasında deyil, əksinə, təbii mənbələrə kamil şəkildə hakim olmaq mənasındadır. Müstəqil dövlətlərin öz coğrafi ərazilərində olan təbii mənbələrə sahib olaraq, öz siyasətlərinə uyğun şəkildə ondan bəhrələnmək haqqı vardır. Bu bərdə, BMT-nin Baş Məclisi müxtəlif qətnamələr vermiş və iqtisadi müstəqilliyi, bir millətin təbii mənfəət və sərvətlərə daimi hökmranlıq hüququ mənasında götürmüşdür. 1952, 1958, 1960 və s. illərdə olan qətnamələri buna misal göstərmək olar. 1974-cü ildə BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən "Ölkələrin iqtisadi vəzifə və hüquqlarının nizamnaməsi" qətnaməsi qəbul olundu. Bu qətnamədə belə qeyd olunur: "Hər ölkə özünün bütün təbii mənfəət və sərvətləri və iqtisadi fəaliyyətləri üzərində tam hökmranlığa (hakimiyyətə) malik olaraq, bu hüquqlardan istifadə etməkdə azaddır. Bu mənfəətlərə malik olub onlardan bəhrələnmək hüququ və habelə, onları öz ixtiyarına almaq belə bir hakimiyyətdən irəli gələrək sərvət sahibi olan ölkəyə məxsusdur".

(4-3-4) DÖVLƏTLƏRİN QARŞILIQLI HÖRMƏT PRİNSİPİ

Hər ölkə və millətin özünəməxsus ləyaqət və heysiyyəti vardır. Millətlər də ayrı-ayrı şəxslər kimi heysiyyətə malik olaraq, özlərini möhtərəm, ləyaqətli və hörmətli sayır və öz milli heysiyyətlərinə daha çox bağlı olurlar. Müstəqillik prinsipi, millət və dövlətlərin azad və bərabər olması bəis olur ki, onlar özlərini bu ləyaqətə layiq bilməklə, başqalarının da onlara və onların milli heysiyyətlərinə ehtiramla yanaşmasını istəyirlər.

Bu iş tək cə ülvü, ruhi və məntiqi bir ehtiyac üzündən olmayıb, əksinə, müstəqillik prinsipi, millətlərin bərabər olması və hakimiyyəti nəzərdə tutulmaqla, bir hüquq şəklində meydana gəlmişdir. Millətlər nəinki başqalarının onlara hörmət etməsini

istəyirlər, əksinə, bu işi yerinə yetirməyi özləri kimi başqa dövlətlərin də borcu hesab edirlər. Buna görə də, dövlət və millətlər çarəsizlik üzündən bir-birlərinə ehtiram etməli, bir-birlərinin milli heysiyyət, hörmət, ləyaqət və varlığını möhtərəm saymalı və bir-birlərinə etinasızlıq və hörmətsizlik etməməlidirlər. Əgər bu cür olmasa, onlar arasındakı əlaqələr, qızğın mübahisə və toqquşmaların meydana gəlməsi ilə nəticələnəcəkdir. Çünki, millətlər öz milli şərəf, izzət, ləyaqət və heysiyyəti hesabına kiminləsə müamilə etməyə hazır deyillər. Ola bilər təsəvvür olunsun ki, bəzi ölkələr müstəmləkəyə çevrilmiş ölkələr kimi başqalarının hökmranlığı altında olduğu üçün buna razı olsun. Amma əsl həqiqətdə bunların da buna o qədər də dözməyə halları yoxdur. Təcrübə olunduğu kimi onlar nəhayət, əsarət altından çıxaraq, öz izzət, şərəf və ləyaqətli vəziyyətlərinə qayıdır və onu qorumağa çalışaraq, öz milli heysiyyət və varlıqlarının həmişə əzəmətli görünməsini arzu edirlər. Necə ki, İran milləti Amerika ağalığına dözə bilməyərək, qiyam etməklə öz milli qürur, izzət, hörmət və müstəqilliyinə nail ola bildi və bununla fəxr edir. Pakistan dövləti də Amerika senatorlarından birinin təhqirinə dözməyərək, güclü şəkildə etirazını bildirdi. Bu cür hadisələr çoxdur. Qarşılıqlı hörmət prinsipinin ən mühüm olan aşkar və rəsmi nümunələrindən biri, bütün ölkələr tərəfindən riayət olunan siyasi hüquqlar və onların toxunulmazlığıdır. Bu hüquqlara əsasən, ölkələrin bütün nümayəndəlik və diplomatları həmləyə məruz qalmaqdan və hörmətsizlikdən amandadırlar və bunu həyata keçirmək dövlətlərin vəzifə borcudur. Ən kiçik həmlə və hörmətsizlik iki ölkə arasında olan əlaqələrin kəsilməsinə və ya onların münasibətlərində qarşıdurmaya gətirib çıxara bilər. Necə ki, "Taliban" hərbi qüvvələrinin 1998-ci ildə (1377-ci ilin şəhrivər ayında) Əfqanıstanın Məzari-şərif şəhərində olan İran konsulluğuna həmlə edərək, diplomatları qətlə yetirməsi, İran hökumətinin və beynəlxalq təşkilatların xüsusilə, BMT və onun Təhlükəsizlik Şurasının güclü etirazına səbəb olmuşdu. Bu iş, İranın Əfqanıstanla müştərək olan şərq sərhədlərində dolayı yolla hədə-qorxu gəlməkdən ötrü iki ağır hərbi manevr keçirməsinə səbəb oldu.

(4-3-5) DİNC YANAŞI YAŞAMAQ PRİNSİPİ

Bu prinsip 1954-cü ildə beynəlxalq əlaqələr sferasında zahir oldu. 1954-cü il 29 aprel tarixdə Çin və Hindistan dövlətləri arasında bağlanan bir müqavilə onun bünövrəsini qoydu. Adını qeyd etdiyimiz prinsip, bu müqavilədəki diqqəti cəlb edən aşağıdakı beş prinsipdən axıncısı idi:

1. Ölkələrin bir-birlərinin ərazi bütövlüyünə və hakimiyyətinə qarşılıqlı ehtiram bəsləməsi;
2. Bir-birinə təcavüz etməmək;
3. Bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq;
4. İkitərəfli əlaqələrdə bərabərliyə riayət olunması və qarşılıqlı imtiyazların bərpa olunması;
5. Sakit yanaşı yaşamaq.

Adı qeyd olunmuş prinsiplər müxtəlif beynəlxalq müqavilələrdə diqqət mərkəzində olmuşdur. 1955-ci ildə Bandunq şəhərində keçirilən konfransda beynəlxalq əlaqələrdə nəzərdə tutulan daha geniş prinsiplər məcmusunu özündə cəmləşdirən 10 prinsipdən ibarət olan bəyannamə qəbul olundu. Bu konfransda aşağıdakı beş prinsip artırıldı:

6. İnsanların hüquqlarına hörmət etmək;
7. Irqlərin bərabərliyinin tanınması;
8. Qüdrətli dövlətlərin mənafeələrinin təmin olunması məqsədini güdən müqavilələri qəbul etməmək;
9. Beynəlxalq sahədə olan hər hansı ixtilafı məsələni sülh yolu ilə həll edilməsi;
10. Beynəlxalq ədalət və təəhhüdlərə riayət olunması.

Sakit, yanaşı yaşamaq prinsipi, ölkələr arasında olan müqavilə və bəyannamələrdə müxtəlif formalarda diqqət mərkəzində qərar tutmuşdur. Amma bu, əməldə bəzi vaxtlar pozulmuşdur. Necə ki, Çin və Hindistan, yəni birinci dəfə olaraq bu prinsip bir müqavilədə diqqət mərkəzində qərar verən iki ölkənin bir-birilə olan əlaqələri 1962-ci ildə ixtilaf və qarşıdurmaya məruz qaldı.

Sakit, yanaşı yaşamağın ümumi prinsiplərini tərtib etmək ideyası bir müddət BMT Baş Məclisinin iş proqramında qərar tutdu və 1962-ci ildə onun 17-ci iclasında bir qətnamə təklif olundu. Bu təklifin müzakirə olunması elə bir vaxta düşmüşdü ki, dünya, Kubada olan

rus raketləri üstündə Amerika və SSRI arasında olan qarşıdurmanın astanasında idi və nüvə müharibəsi təhlükəsi gözlənilirdi. BMT-nin ciddi cəhdlərinin nəticəsi, 1970-ci il oktyabrın 24-də BMT-nin 25 illik yubileyi münasibətilə qəbul olunan, BMT nizamnaməsi əsasında ölkələr arasında həmkarlıq və dostluq münasibətləri haqqında beynəlxalq hüquqi prinsiplərə aid olan bəyannamə barədə 2625 nömrəli qətnamənin qəbul olunması oldu. Bu bəyannamədə ölkələr arasında olan dostluq əlaqələri barədə yeddi əsas prinsipə diqqət olunmuşdur ki, bu prinsiplər, "Beynəlxalq əlaqələrdəki siyasi prinsiplər"ə aid olan bəhsin əvvəlində qeyd olunmuşdur.

(4-3-6) QARŞILIQLI TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ QANUNI MÜDAFİƏ PRİNSİPI

Ölkələrin milli təhlükəsizliyi onların əsas məqsədlərindən biridir. Çünki, ölkənin təhlükəsizliyi (əməniyyəti) olmadan, əhalinin asayiş və salamatlığının qorunması və təhsil, abadlıq, siyasi, mədəni, ictimai və iqtisadi sahədə genişləndirmə proqramlarının yerinə yetirilməsi mümkün olmayacaqdır. Buna görə də, politoloq və strateq qüvvələrin bir hissəsi yalnız əsas təhlükəsizlik məsələlərinə, daxili və xarici təhlükələrin azaldılmasına sərf edirlər. Bu cəhətdən ölkələrin diqqəti məxsusən, rəqabət aparən və düşmənçilik edən qonşulara və həmçinin, onların qüdrətli düşmənlərinə yönəlmişdir. Məntiqi, tarixi və təcrübə olunmuş faktlar göstərir ki, ölkələr hər bir şəraitdə, hətta dostluq və sülh şəraitində də öz milli təhlükəsizliklərinin qonşu dövlətlər, düşmən və rəqib tərəfindən təhlükədə olduğunu güman etməlidirlər və əgər hər hansı bir ölkə təsəvvür etsə ki, onun təhlükəsizliyi qonşusu tərəfindən təhlükədə ola bilməz, bu, xam bir xəyaldır. Buna görə də dövlət və ölkələr zəruri hallarda ölkənin mövcudiyətini, millətin təhlükəsizliyini və öz ölkələrinin ərazi bütövlüyünü qorumaqdan ötrü müdafiə qüvvələri təşkil edərək, onları gücləndirirlər. Baxmayaraq ki, mümkündür bəzi vaxtlar ekspansiya tərəfdarı olan siyasi rəhbərlər tərəfindən bu qüvvədən sui-istifadə etməklə, ondan təvazökarlıq məqsədilə bəhrələnsinlər. Buna əsasən, dövlətlər öz müdafiə qüvvələrini strateji, taktiki, təlim, insan qüvvələri, hərbi dairə, ştab xidmətlərinin hərbi texnikası və s.

cəhətdən hazır vəziyyətdə saxlamağa və həmişə onun daha yaxşı şəkildə kara gəlməsinə çalışırlar.

Qarşılıqlı təhlükəsizlik prinsipi nəzərdə tutur ki, həmsərhəd olan ölkələr etik cəhətdən məcburi təəhhüd verməlidirlər ki, bir-birlərinə təhlükə törətməsinlər və qonşu ölkələrin milli təhlükəsizliyinə zəmanət versinlər. Bu iş, bir-birinə təcavüz etməmək barədə saziş və ya müqavilə, ya da ümumi təhlükə qarşısında birgə müdafiə üçün təhlükəsizlik sazişi və bunun kimi müqavilələrin bağlanması ilə həyata keçə bilər.

Qarşılıqlı təhlükəsizlik prinsipi ilə yanaşı, qanuni müdafiə prinsipi kimi tanınan başqa bir prinsip mövcuddur. Bu mənaya ki, dövlətlər əgər hiss etsələr ki, onların milli təhlükəsizliyi düşmən və ya düşmənlərin təhlükəsi qarşısında qərar tutmuşdur, onda onların icazəsi olacaqdır ki, öz qüdrət və imkanlarına arxalanmaqla, onlara qarşı zəruri müdafiə tədbirlərini həyata keçirsinlər.

Qanuni müdafiə prinsipi BMT nizamnaməsinin 51-ci maddəsində də təsdiq olunmuşdur. Qeyd olunmuş maddədə deyilir: “BMT-yə üzvü olan bir ölkəyə qarşı silahlı həmlə olduqda, Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün lazımi tədbirləri həyata keçirənə qədər, bu nizamnamənin heç bir qanunu (maddəsi) öz ayrılmaz haqqını müdafiə etməyə—istər şəxsi və istərsə də kollektiv—heç bir zərbə vura bilməz. Üzv olan dövlətlər öz müdafiə hüquqlarını həyata keçirmək üçün gördükləri tədbirlər barədə fasiləsiz olaraq Təhlükəsizlik Şurasına hesabat verməlidirlər. Bu tədbirlər heç bir surətdə Təhlükəsizlik Şurasının bu nizamnaməyə əsasən, daşdığı məsuliyyətə - bu səbəbdəndir ki, Təhlükəsizlik Şurası hər vaxt lazım bilsə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin bərpa olunması və qorunması üçün lazım olan tədbiri həyata keçirəcəkdir—heç bir təsiri yoxdur”.

Göründüyü kimi BMT bu hüququ, ayrılmaz bilib, həmləyə məruz qalan dövlətlərə Təhlükəsizlik Şurasının qabaqcadan verilən icazəsinə ehtiyac duyulmadan, təcili olaraq lazımi əks-əməl göstərmələrinə icazə verir. Həmçinin, bununla yanaşı, həmlə edən ölkələrə də başa salır ki, əgər bir ölkə tərəfindən həmləyə məruz qalsalar, onda hər mümkün vasitə ilə ona cavab verməyə haqqları vardır. Bu prinsip məxsusən, “Dənizlərin hüquqları” haqqındakı

1982-ci il konvensiyasına əsasən, tranzitə çevrilən beynəlxalq boğazların ətrafındakı ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki mümkündür, boğaz sahilindəki ölkənin milli təhlükəsizliyi ərazisindən keçən təyyarə və gəmilər vasitəsilə ani həmləyə məruz qalsınlar. Buna görə də, onlar bu prinsip əsasında özlərini müdafiə etmək üçün münasib olan əks-əməl və müqavimət göstərmək hüququna malik olacaqlar. Bununla yanaşı, sahilə yerləşən ölkə təcavüzkar təyyarə və gəmiləri təqib etməklə, öz pozulmuş hüququnu bərpa edə bilər. Bu prinsipə əsasən, öz milli əmniyyətlərinin təhdid olunmasından qorxan bəzi ölkələr, öz ölkələrinin coğrafi fəzalarından kənarında olan açıq dənizlərdə "Müdafiə zonalarının tanınması"nı təyin edərkən, yad təyyarələrin özünə aid olan kanallardan xaricdə, həyati və strateji məqsədlə uçaraq yaxınlaşmasını qadağan edirlər. Nümunə üçün ABŞ Atlantik okeanında müdafiə zonalarının tanınmasını müəyyən edərək, yad təyyarələrin ora yaxınlaşmasının qarşısını alır. Həmçinin, öz sərhədlərinin arxasında və qonşu ölkələrin coğrafi fəzalarının daxilində özləri üçün qadağan edilmiş təhlükəsiz zona və zolağın olmasına mötəqiddir ki, orada hərbi, siyasi və təhlükəsizlik dəyişiklikləri olan surətdə həssaslıq göstərir və onu öz milli əmniyyətləri üçün təhlükəli sayaraq, əks-əməl göstərir.

(4-3-7) İXTİLAFLI MƏSƏLƏLƏRDƏ BEYNƏLXALQ MÜHAKİMƏ (MÜNSİFLİK) PRİNSİPİ

BMT nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndində də işarə olunan bu prinsipə əsasən, dövlətlər beynəlxalq sahədə olan ixtilafli məsələlərini sülh və beynəlxalq təhlükəsizlik və ədalət üçün xətərli olmayan yollarla həll etməlidirlər.

BMT nizamnaməsində ixtilafli məsələlərin sülh yolu ilə həll olunması üçün münasib olan yollar nəzərdə tutulmuşdur.

Ixtilafli məsələlərin sülh yolu ilə həll edilməsinə aid olan BMT nizamnaməsinin 33-cü maddəsinin 6-cı fəslində qeyd olunmuş yollardan bəziləri bəyan olunmuşdur. 33-cü maddənin birinci bəndində belə deyilir:

"Tərəflər, onun davam olunması beynəlxalq təhlükəsizlik və sülh üçün təhlükə ehtimalı yarada biləcək hər hansı bir ixtilafın həlli

yollarını, özlərinin istədikləri formada hər şeydən əvvəl müzakirə, saziş, arbitraj və vasitəçilik üsulları ilə habelə, regional quruluşların və ya digər sülhsevər strukturların vasitəsiylə axtarmalıdırlar. Buna görə də, onlar lap əvvəldən birbaşa güc tətbiq olunması və hərbi yollardan istifadə etmək üsullarından çəkinməlidirlər". Onlar BMT və Təhlükəsizlik Şurasının şikayətinə, görə həmin şuranın qətnamələrinə əsaslanaraq hərəkət etməlidirlər. Təhlükəsizlik Şurası isə öz növbəsində sülhsevər üsulların effektiv olmadığı təqdirdə digər vasitələrdən də istifadə edə bilər.

Beynəlxalq məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirmək üçün vasitəçilik, müzakirə üsullarından habelə, regional qurumlardan əlavə, BMT-nin nizamnaməsində bu təşkilata bağlı olan bir beynəlxalq məhkəmə nəzərdə tutulmuşdur və həmin orqan Benəlmiləl Ədliyyə Məhkəməsi adlandırılmışdır. Bu qurum BMT-nin əsas məhkəmə orqanı kimi tanınır. Haqqında danışılan məhkəmənin 15 üzvü vardır ki, bunlar da dünyadakı hüquqi quruluşları və ölkələrin arasından seçilirlər. Onun iqamətgahı əsasnaməsinin 33-cü maddəsinə uyğun olaraq, Haqqada yerləşir.

Məhkəmənin əsasnaməsinin 34-cü maddəsinə uyğun olaraq, yalnız dövlətlər həmin məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Beynəlmiləl ixtilafların həlli yollarını ümumiyyətlə iki qrupa bölmək olar: ixtiyari və icbari. Ixtiyari yol aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Vasitəçilik - iki dövlət arasında bir və ya bir neçə dövlət vasitəçilik müssiyasını yerinə yetirərək, ixtilafların həllinə çalışıb, sülh və əmin-amanlığı bərpa edir;
2. Saziş komissiyaları - ixtilafı təhlil edib yoxlayaraq, onun həlli yollarına nail olmaq üçün tərəfləri rəğbətləndirir. Fransa və Tailand arasındakı ixtilafları həll edən saziş komissiyasını buna misal göstərmək olar;
3. Regional qurumlar - bəzi regional təşkilat və qurumlar münsiflik rolunu oynayaraq, üzv ölkələr arasındakı konfliktlərin həllinə çalışırlar.

İcbari yollar isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Münsiflik - 1907-ci ildə Haqqa konfransında tövsiyə edilmişdir. Bu üsulun dövlətlərarası rabitələrdə qədim keçmişi var və hakimləri seçmək üçün dövlətlər öz aralarında razılaşırlar.

Əlbəttə, haqqında danışılan konfrans münsifliyi dövlətlərarası əhdnamələrin şərhindən doğan ixtilafı həll etmək üçün təsis edilmişdir;

2. Məhkəmə yolu - Beynəlmiləl məhkəmə orqanları onu həyata keçirir. Bu struktur 1930-cu ildə "Beynəlmiləl Məhkəmə Əsasnaməsi" adı altında Millətlər Təşkilatının ümumi yığıncağı tərəfindən təsdiq edilmiş və "Beynəlmiləl Daimi Ədliyyə Məhkəməsi" adlandırılmışdır. 1946-cı ildə BMT-nin təşkilindən sonra öz yerini "Beynəlmiləl Ədliyyə Məhkəməsi" nə vermişdir (BMT nizamnaməsi maddə 92). Bu məhkəmənin 15 nəfərdən ibarət olan hakimləri 9 il müddətinə Təhlükəsizlik Şurasının və BMT-nin ümumi məclisinin rəyi və təsdiqi əsasında seçilir. Onlar dövlətlərarası ixtilafın həll olunmasına çalışır və qərar çıxarırlar.

Bundan əlavə, həmin orqan xüsusi strukturları vasitəsi ilə bəzi konvensiyaları proqnozlaşdırır ki, üzv dövlətlər lazım gəldikdə onlara müraciət edə bilsinlər. Məsələn, 1982-ci ildə "Beynəlxalq Dəniz Konvensiyası" dövlətlər tərəfindən təsdiq olunmuşdur və buna görə də, "Beynəlxalq Dəniz Hüququ Məhkəməsi" kimi xüsusi bir orqan yaradılmışdır.

(4-3-8) DÖVLƏTLƏRİN TANINMASI QAYDASI

Yeni təsis olunan dövlət və ya hökumətin başqa dövlətlər tərəfindən tanınması, onun bir növ qüdrətinin qəbul olunmasını göstərir və belə "tanıma" iki cür olur:

1. Ölkənin tanınması;
2. Hökumətin və ya yeni siyasi quruluşun tanınması.

Ölkənin və ya dövlətin tanınması o vaxt gerçəkləşir ki, ölkə ərazisi, nüfuz dairəsi, cəmiyyət və millət, hökumət və siyasi quruluş, hakimiyyət və istiqlal kimi dövlətə məxsus ümumi xüsusiyyətlərə malik olan siyasi bir vahid yer üzərində ortaya çıxmış olsun. Belə şəraitdə həmin yeni dövləti mümkündür ki, digər dövlətlər rəsmən tanısinlər. Əslində, bununla yeni dövlətə beynəlmiləl cəmiyyətin tərkibinə daxil olmasına görə "xoş gəldin" deyilir. Necə ki, müstəqillik əldə etmiş sabiq SSRİ respublikaları yeni dövlətlər kimi rəsmən tanınmışlar.

Tanınmanın başqa bir növü isə, beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş sərhədlərə malik dövlətlərin daxilində yeni yaranan hökumət və ya siyasi qurumların digər dövlətlər tərəfindən tanınmasıdır. Həmin yeni dövlətlər çevriliş, müharibə, inqilab və ya qiyam nəticəsində bütöv bir millət yaxud, onun bir hissəsi tərəfindən yaradılır. Adətən, bu kimi proseslərdə qalib gələnər yeni hökumətlər təşkil edirlər. Belə hökumətlər ölkə daxili dəyişikliklər sayəsində ortaya çıxırlar. Hər halda, ölkələr və dövlətlər digər dövlətlərin daxilində baş verən bu cür dəyişikliklərə qarşı öz münasibətlərini bildirirlər. Qiyam, çəkişmə və müharibə nəticəsində baş qaldıran belə qüvvələri bəzi dövlətlər rəsmi olaraq tanıyırlar. Buna misal olaraq Səudiyyə Ərəbistanı və Pakistanın Əfqanıstandakı Taliban rejimini tanınmasını göstərmək olar.

Bəzən ölkə daxilindəki mübarizənin başa çatmasından və orada yeni hökumətin bərqərar olunmasından sonra həmin hökumət başqa dövlətlər tərəfindən tanınır. İran İslam Cumhuriyyətinin digər dövlətlər tərəfindən rəsmən tanınmasını buna misal göstərmək olar. Bəzi hallarda isə, yeni hökumət yarandıqdan bir neçə il sonra digər dövlətlər tərəfindən tanınır. Məsələn, SSRİ-ni İngiltərə yalnız 1924-cü ildə rəsmən tanımışdı. Bəzi ölkələr yeni dövlətləri onların hökumətlərinin qeyri-sabitliyinə görə müvəqqəti olaraq “de fakto” şəklində tanıyırlar. Çünki, onların nəzərincə dövləti və hökuməti təşkil etmək üçün əlverişli olan bütün şərtlər həmin yeni dövlətlərdə olmur. Bəzən isə yeni dövlətlər “de yure” şəklində qanuni və rəsmi surətdə tanınırlar. Belə hallarda dövlət və hökumətin təşkili üçün lazım olan bütün şərtlər mövcud olur. Tanınma bəzən tədricən baş verir. Məsələn, İngiltərə SSRİ-ni əvvəlcə 1921-ci ildə “de fakto”, sonra isə 1924-cü ildə “de yure” şəklində tanımışdı.

Bəzən də ölkə ərazisində hökumətə malik olmayan qurumlar digər dövlətlər tərəfindən tanınırlar. Almaniyə tərəfindən Çexoslovakiya işğal edildikdən sonra 1939-cu ildə təşkil olunan “Çexoslovakiya komitəsi”nin SSRİ və ABŞ tərəfindən tanınması buna misal göstərmək olar. Habelə, 1940-cı ildə Fransa Alman qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra general De Qollun başçılığı altında yaradılan “Fransa Milli Komitəsi” həmin il İngiltərə, Polşa, Belçika və SSRİ tərəfindən rəsmən tanınmışdı. İslam inqilabının

qələbəindən sonra 1979-cu ildə İran İslam Respublikası Fələstin dövlətini rəsmən tanıdığıı elan etmişdi.

(4-3-9) QÜVVƏLƏR TARAZLIĞI

Ölkələrin və dövlətlərin rəbitələri ən çox onların qüdrətlərinin ölçüsünün təsiri altında olur. Başqa sözlə, həmin rəbitələr həmvəzn, bir istiqamətli, qüdrət və ya həmin qüdrətin təsiri altında olan şəkildə ümumiyyətlə, ölkələrin milli qüdrətlərinin dərəcəsinə uyğun surətdə mövcud olurlar. Güclü dövlətlər zəif dövlətlərə “yuxarıdan aşağı” nəzərlə baxırlar. Ölkələrin özlərinə güvənmələri və onların milli heysiyyatlarına bağlılığı da həmin qüdrətin ölçüsünə görə təyin olunur. Güclü dövlətlər zəif dövlətlərin işlərinə müdaxilə etmək və onların fəaliyyətlərini tənzimləmək meyllərinə malik olurlar və belə olan təqdirdə, zəif dövlətlərin onlara itaət etməkdən başqa çıxış yolu qalmır. Çünki zəif dövlətlər bilirlər ki, əgər güclü dövlətlərə qarşı çıxsalar, nəticədə məhv ola, ya da qüdrətli rəqib dövlətlərin tələsinə düşə bilirlər. Necə ki, Pəhləvi zamanındakı İran, ABŞ və onun havadarları ilə yaxın əlaqələri ucbatından SSRI-nin işğalına məruz qalmışdı. Amma nisbi qüdrətə malik olan ölkələr başqaları ilə mütədil rəbitə və qarşılıqlı ehtirama söykənən əlaqələrin yaradılmasına çalışırlar.

Bu səbəbdən, dövlətlər özlərinin əsas milli hədəfi kimi milli qüdrətlərinin qorunması və onun inkişaf etdirilməsi üçün çalışırlar ki, bunun vasitəsi ilə də beynəlxalq aləmdə öz hüquqlarını qoruya və digər ölkələr ilə istədikləri şəkildə rəbitələr yarada bilsinlər. Elə bu cəhətdən də, dövlətlərin daha çox artıq qüdrət qazanmaq uğrunda şiddətli rəqabəti müşahidə olunur. Ölkələrin milli qüdrətinin ölçüsü, onların geopolitik vəznindən çox asılıdır. Bir ölkənin geopolitik vəzni aşağıdakılardan ibarətdir:

Bütün ölkələrin tərkibi və potensialı, ölkənin və millətin iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-maarif, elmi-texniki, hərbi-diplomatik, tarixi və s. sahələrdəki imkanları.

Geopolitik çəki → Milli qüdrət → Beynəlxalq rəbitələr

(4-4) BEYNƏLXALQ RABİTƏLƏR NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Beynəlmiləl rabitələr üzrə mütəxəssislər bir neçə nəzəriyyə irəli sürmüşlər ki, bunların bəzilərini qeyd etməyə çalışacağıq.

Nümunə üçün qüdrətlərin tarazlığı, nizamların təhlili, təsirlərin qarşısının alınması, regional inteqrasiya, çəkişmələrin təhlili, qarşılıqlı bağlılıq və s. nəzəriyyələri misal göstərmək olar.

Aydındır ki, beynəlmiləl rabitələr haqqındakı bütün nəzəriyyələri təhlil etmək üçün bu kitab çərçivəsindən daha geniş imkana malik olmaq lazımdır. “Dəryanın suyunun hamısını çəkmək olmazsa, susuzluğu yatırmaq miqdarında ondan dadmaq olar” prinsipindən istifadə edərək, bu barədə bir neçə məşhur nəzəriyyənin şərhini veririk.

(4-4-1) QÜDRƏTLƏRİN TARAZLIĞI NƏZƏRİYYƏSİ

Bu nəzəriyyə beynəlxalq vəziyyəti nəzərə almaqla, müxtəlif mənalarda kəsb etmişdir: qüdrətin yayılması, iki və ya bir neçə rəqib qüdrətlər arasında qüvvələr bərabərliyi, güc üstünlüyü və s. Buna görə də, onun barəsində müxtəlif təriflər verilmişdir. Amma bütün bu təriflərdə qüdrət məfhumu mövcud olmuşdur. Bu nəzəriyyə beynəlmiləl rabitələrin milli mənafeədən doğduğunu bəyan edir ki, bu da öz növbəsində qüdrətdən irəli gəlir. Milli mənafeə isə, dövlətin və millətin varlığına xidmət edən əsas faktordur.

Dövlətlər mövcudluqlarını qorumaq üçün özünəməxsus mənafeələri müdafiə edirlər. Haqqında danışılan mənafeələr, qüdrət qazanmaq yolu ilə əldə edilərək qorunur. Bu nəzəriyyəyə görə, qüdrətin təzahürünü, hərbi qüdrətdə axtarmaq lazımdır. Beynəlxalq aləmin “oyuncaqları” bunu bildiklərindən, qüdrət kəsb etməkdən ötrü daha artıq fəaliyyət göstərirlər. Nəticədə, imkanları və mənafeələri qorumaq, digər dövlətlərin onların milli mənafeələrinə göz dikməsinin qarşısını almaq baxımından dövlətlər arasında bir növ qüdrət rəqabəti meydana çıxır.

Beynəlxalq münasibətlər üzrə tanınmış mütəxəssis Hans Morkenta özünün məşhur “Beynəlmiləl siyasət” adlı kitabında 19-cu əsr Avropasında mövcud olmuş qüdrətlər tarazlığı mexanizmini tərifləyərək göstərir ki, bu, beynəlmiləl nizam-intizamın təbii xislətidir və həmin tarazlıq vasitəsilə ümumiyyətlə, beynəlxalq

aləmin həmahəngliyi qorunur. Bu nəzəriyyə Avropanın yüz illik tarixi təcrübəsi əsasında yaranıb. Amma I Dünya Müharibəsi kimi hadisələr, sənaye inkişafı, uzaq məsafələrə tətbiq olunan silahların yaradılması və digər yeni ixtiralar, dünyasındakı qüdrətlər tarazlığının köhnə modelini aradan aparmış və hərbi qüdrət kəsb etmək üçün rəqabəti artırmışdı. Bununla da, haqqında danışılan nəzəriyyə yeni şəraitdə öz tətbiq qabiliyyətini əldən vermişdir.

Hans Morkenta bildirir ki, bütün ölkələr həmişə öz hədəf və milli mənafeələrini hərbi qüdrət vasitəsilə qorumağa çalışırlar. Bu səbəbdən, ölkələr arasında daim, bir növ “qüdrət müharibəsi” mövcud olacaqdır.

Müstəqilliklərini kamil şəkildə qorumaq, təhlükəsizliklərini təmin etmək və öz milli mənafeələrinin müdafiəsi üçün dövlətlər, həmişə başqalarının hökmranlığı altına düşməkdən özlərini qorumağa çalışırlar. Həmçinin, ölkələr özlərindən daha üstün qüdrətlərin ortaya çıxmasının qarşısını almağa səy göstərirlər. Çünki, əks təqdirdə, onlar öz məğlubiyyətləri ilə üzləşməli olurlar. Bəzi ölkələr qüvvələr tarazlığına nail olmaq üçün digər dövlətlər ilə bir növ ittifaqlar yaradırlar. Tarazlaşdırma özü iki şəkildə baş verir:

Daha üstün qüdrətin zəiflədilməsi üçün çalışmaq yolu ilə;

Zəif qüdrətlərin gücləndirilməsi yolu ilə.

Morkenta həmçinin qeyd edir ki, qüdrətlər tarazlığına bağlı olan hər hansı beynəlmiləl nizamda həmişə üçüncü tarazlaşdırıcı qüdrət olmalıdır ki, onun vasitəsilə də beynəlxalq tarazlıq bərqərar edilsin.

Beynəlmiləl rabitələr üzrə başqa bir tanınmış mütəxəssis Morton Kaplan qüdrətlər tarazlığını yaratmaq üçün 6 əsas qaydanı aşağıdakı şərh ilə belə bəyan etmişdir:

1. Müharibə etmək üçün olmasa da, müzakirə və danışıqlarda üstünlük əldə etmək üçün ölkənin hərbi gücünün artırılması;
2. Milli mənafeeni qorumaq üçün müharibəyə daim hazırlıqlı olmaq və zəruri hallarda müharibədən bəhrələnmək;
3. Müharibəni düşmənin tamamilə məhv olmasına qədər deyil, təslim olması həddinə qədər davam etdirmək;
4. Qüdrət tarazlığı nizamındakı üzvlərin üstünlük qazanması ilə müxalifət etmək;

5. Həmin üzvlərin milli səviyyədən yuxarıda duran təşkilatlarda üzv olması ilə, onların qüdrətlərinin artması ehtimalına görə müxalifət etmək;
6. Məğlub tərəfi qüdrət nizamında, ondan öz xeyrinə istifadə etmək üçün həmkarlığa vadar etmək.

Qüdrətlər nəzəriyyəsinin nöqsanları və çatışmamazlığı haqqında bir neçə iradlar söylənilmişdir. Məsələn, bu nəzəriyyə 1814-1914-cü illər arasındakı dövrdə beynəlmiləl tarazlığı təhlil etməkdə əlverişli idi. Amma yeni dövrün tələblərinə cavab vermir. Xüsusilə də, II Dünya Müharibəsindən sonra iki rəqib qütb dünyaya hakim olmuşdu. Halbuki, həmin nəzəriyyəyə əsasən, siyasi səhnədə bir neçə və ya ən azı beş ədəd siyasi vahid mövcud olmalıdır. Bu nəzəriyyənin digər struktur nöqsanları da var. O cümlədən, nəzəriyyə qüdrət məfhumunu yalnız hərbi amillər baxımından izah edir. Halbuki, qüdrətin başqa mənaları da vardır. Əlbəttə, bu nəzəriyyə sıradan təkmilləşdirilib və qüdrət, milli mənafe, müharibə və s. anlayışların tərifləri dəyişikliklərə uğramışdır. Buna görə də, həmin nəzəriyyə indiyədək öz etibarlığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

(4-4-2) NİZAMLARIN TƏHLİLİ NƏZƏRİYYƏSİ

Sistemlər nəzəriyyəsiindən müxtəlif elmi sahələrdə o cümlədən beynəlmiləl rabitələrdə ümumi bir nəzəriyyə kimi istifadə olunur. Beynəlmiləl rabitələrdə nizam, fərz edilən siyasi dəyişikliklər məcmuəsi əsasında bütöv və tənzimlənmiş əlaqələr toplusuna deyilir və onun vasitəsi ilə müstəqil və asılı olan dəyişikliklərin arasındakı rabitələrin necəliyi şərh edilir. Nizamların təhlili nəzəriyyəsi ümumi bir teoriya olaraq, müxtəlif məfhumları araşdırır. Məsələn:

Nizamın ətraf mühitlə və ya sistemdən kənar mühitlə rabitələrindəki sabitliyi və tarazlığı, yaxud qeyri-sabitliyi və qeyri-tarazlığını öyrənir.

Nizamın qanunlarının və müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətlərinin ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirini araşdırır. Bununla da, müsbət ya mənfi nəticələrə əsaslanaraq, nizamın nə qədər fəal yaxud zəif olduğunu qiymətləndirir.

Nizamın təşkil olunduğu hissələrin qarşılıqlı bağlılığını və həmin hissələrin hər birində baş verən dəyişiklikləri öyrənir. Belə ki, hər hansı hissədəki dəyişiklik başqa hissələrdə də dəyişikliyə səbəb olur.

Nizamın hissələrinin beynəlmiləl nizamla qarşılıqlı bağlılıqları nəticəsində yaranan fəaliyyətlər, genişlənən və qarmaqarışq siyasi, ticarət, iqtisadi və texnoloji əlaqə və mübadilələri özündə əks etdirir.

Morton Kaplan öz nəzəriyyəsində beynəlxalq aləmdə fərz olunan altı növ nizamı şərh edir. Həmin nizamlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Qüdrətlərin tarazlığı nizamı;

Kaplanın nəzərinə görə, bu növ nizamın tarixi və nümunəsi vardır və 1815-1914-cü illər arasında dünyada mövcud olmuşdur. Həmin nizam beş əsas “oyunçu”ya (dövlətə) malik idi. Necə ki, qabaqcadan demişdik ki, həmin nizam əslində Hans Morkentanın irəli sürdüyü beynəlmiləl nizamdır və II Dünya Müharibəsindən sonra iki qütblü nizamın bərqərar olması ilə onun mötəbərliyi zəifləmişdi. Sonradan bəzi təkmilləşdirilmələr vasitəsilə bu nəzəriyyə öz mövcudluğunu yenidən əldə etmişdi.

İki qütblü meyilli nizam;

Bu nizamın da tarixi nümunəsi vardır və II Dünya Müharibəsindən sonra bərqərar olmuşdur. Bu nizamın əsasını iki böyük blok—NATO və Varşava müqaviləsi ölkələri təşkil etməyinə baxmayaraq, bloklara daxil olmayan dövlətlərin də (məsələn Hindistan) ondakı rolunu danmaq olmaz. Habelə, BMT-nin bu nizamdakı xüsusi dəst-xəttini də qeyd etmək lazımdır. İki böyük bloka daxil olmayan dövlətlər onların hansısa birinə öz meyillərini bildirirlər.

İki qütblü qeyri-meyilli nizam;

Bu nizam iki qütblü meyilli nizama bənzəyirdi. Bir fərqlə ki, burada hansı tərəfəsə meyildən söz getmir və dövlətlər birbaşa iki blokdan birinin üzvüdürlər.

Nümunəvi ümumdünya nizamı;

Onun tarixi nümunəsi yoxdur və utopik alimlərin təfəkküründən hasil olub. Daha doğrusu, ümumdünya hökumətini təşkil etmək yollarını axtaran alimlərin təxəyyülünün məhsuludur. Bu nizamda hərbi qüvvələr və silahlar qadağandır. Qarşılıqlı hücumlar mövcud olmayacaq və ölkələrin hansısa

birinin bununla müxalifət etdiyi təqdirdə, ümumdünya nizamı müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə onun qarşısını alacaqdır. Həmin nizamda üzv ölkələrin milli dəyərlərinin qorunub saxlanılması imkanı mövcuddur.

Silsiləvari mərtəbələr nizamı;

Bu nizamda milli “oyunçular” beynəlmiləl nizamın köməkçi hissələri kimi tanınırlar. Həmin nizamın üzvlərini daha çox nüfuz sahibi olan qruplar təşkil edirlər. Nizamın fəaliyyəti elə bir şəkildə qurulur ki, bütün üzvlərin imkanları eyni dərəcədə olur.

Vahidlərin veto hüququna malik olduğu beynəlmiləl nizam

Bu nizamı, bir-birinin əleyhinə vuruşan “canavarlar” adlandırırlar. Burada hər bir vahid digərlərinin mənafe və meylləri ilə müxalif olur. Bu nizamda üzvlər arasında əlaqələri tənzimləyən müəyyən bir qurum yoxdur və o əsasən, tənzimlənməyən cəmiyyət şəklindədir. Habelə həmin nizamın “oyunçuları” arasında fərq olmur. Əlbəttə, üzvlərin müvafiqliyi əsasında yeni bir nizamın yaranması mümkündür. Bu da, üzvlərin qarşılıqlı anlaşması şəraitində baş verə bilər və belə olan halda, ayrıca bir ölkə yalnız öz maraqları baxımından çıxış etməlidir. Həmin nizamda silahlanmaya ciddi fikir verilir. Üzvlərdən biri qəfil hücumla başqalarını neytrallaşdırmağa bilər və bununla da, onun yerinə silsiləvari mərtəbələr nizamını bərqərar edə bilər.

Nizamların təhlili nəzəriyyəsinə qarşı olan tənqidlərdən biri də budur ki, o, beynəlmiləl məsələlərlə bağlı elmi təfəkkürlərdə nümunəvi və üstünlük təşkil edən nəzəriyyəyə çevrilə bilməmişdir. Çünki bu nəzəriyyə proqnozlaşdırmağa imkan yaratmır.

(4-4-3) QARŞISINI ALMAQ NƏZƏRİYYƏSİ

Bu nəzəriyyənin əsasını dünyada mövcud olan çəkişmələr və düşmənçiliklərdən doğan münasibətlər təşkil edir. “Qarşısını almaq” məfhumu, bir kəsin hansısa işi görmək istədiyini vaxt daxili nigarançılıq və qorxuya görə onun qarşısını almaqdan ibarətdir. Həmin nəzəriyyəni irəli sürənlər belə bir fikirdədirlər ki, hansısa bir hərbi təcavüz üçün nəzərdə tutulmuş maddi vasitələr, həmin əməliyyatın mənfəətindən bəna başa gələrsə, onu həyata keçirmək

istəyənlər bu niyyətlərdən vaz keçməlidirlər. Daha doğrusu, belə şəraitdə ehtiyatla davranmalıdırlar.

Biz burada həmin nəzəriyyəni üç cəhət üzrə araşdırırıq:

1. "Qarşısını alanın" vəzifəsi;
2. Təhlükəyə məruz qalan və ya qala biləcək dəyərlər;
3. "Qarşısını almaq" vasitələri.

Bir dövlət tərəfindən digər dövlətin "qarşısı almaq" xüsusilə də, hərbi qüdrətin ortaya çıxması ilə müşahidə edilir. Çünki, hücum edənin qarşısını almaq, onu ehtiyatla davranmağa vadar etmək, güc və qüdrətə malik olduqda mümkündür. "Qarşısını almaq" nəzəriyyəsi "soyuq müharibə" dövründə iki fəvqəldövlət arasındakı rabitələrdə həlledici rol oynayırdı.

Nüvə silahlanmasının geniş vüsət aldığı şəraitdə "nüvə strategiyası" rəqibin qarşısını almaqda adi hərbi qüvvələrə, nisbətən daha öncül mövqeyə yiyələndi. "Nüvə strategiyası" tərəfdarları belə bir fikirdədirlər ki, nüvə silahları milli təhlükəsizliyi qorumaq üçün başlıca faktordur. Habelə, bu silahlar dünyadakı ümumi sülhə heç bir təhlükə yaratmır, əksinə, sülhün təmin olunmasına zəmanət verir. Bu nəzəriyyəyə görə, ölkələrin bir-birini dağıtmaq imkanı nə qədər çox olarsa, onlar arasında baş verə biləcək müharibə ehtimalı bir o qədər azalar. Qarşılıqlı şəkildə bir-birlərinin "qarşısını almaq" nəzəriyyəsinin çox aydın prinsipi var: "Mənə zərbə vurmamışdan qabaq bilməlisən ki, mən də sənə ağır zərbə vuracağam və həmin xəsarət sənə mənə vurduğundan daha artıq ola bilər". Burada birinci zərbədən tamamilə məhv olmayan tərəf rəqibinə məhvedici zərbə vurmağa və onu tamamilə məhv etməyə qadir olur. Hilston Çerçill rəqib dövlətlərin tamamilə məhv edilmək imkanına malik olan və sülhün bu şəkildə qorunması prinsipini "dəhşət tarazlığı" adlandırırdı. Bu nəzəriyyəyə tutulan iradlara baxmayaraq, nüvə strategiyası illərlə ABŞ və SSRI rəhbərlərinin əsas hakim ideyasına çevrilmişdi. Həmin məntiqə əsasən, dövlətlərin bir-birlərinin belə yolla qarşısını almaq imkanı təkcə nüvə potensialına yiyələnməklə bitmir. Birinci, nüvə zərbəsindən tamamilə məhv olmamaq və rəqibə cavab zərbəsi vurmaq imkanı belə qarşılıqda həlledici amil sayılır. ABŞ elan edirdi ki, SSRI-nin hərbi hücumunun qarşısını almaq adi silahlarla (NATO tərəfindən) mümkün olmadıqda, taktiki

və strateji nüvə silahlarından istifadə olunmalıdır. Ona görə də “nüvə çətiri” Şimali Atlantika (NATO) blokunun özülünü təşkil edirdi. ABŞ SSRI-yə birinci nüvə zərbəsi vurmağı və onun nüvə potensialını məhv etməyi əsas vəzifə sayırdı. Bu fikri 1979-cu ildə ABŞ prezidenti Karter elan etdikdə, SSRI tərəfindən şiddətli tənqiddə məruz qalmışdı. SSRI ABŞ-ı nüvə müharibəsi törətmək və dünyada sülhü təhlükə altına qoymaq planlarına görə ittiham edirdi. 1983-cü ildə isə ABŞ prezidenti Reyqan “ulduz müharibələri” adı almış strateji müdafiə layihəsini irəli sürdü. Bu layihəyə görə yerdə və kosmik fəzada qararlaşan elektro-lazer sistemləri ABŞ-a qarşı ehtimal edilən hücumda ballistik nüvə raketlərini zərərsizləşdirmək üçün ən yaxşı müdafiə vasitəsidir. ABŞ rəhbərlərinin fikrincə, nüvə zərbəsi qüdrətini qoruyub saxlamaq və raketlərin sayını artırmaqdan əlavə, öz təhlükəsizliyini “ulduz müharibələri” layihəsilə təmin etmək daha məqsədəuyğundur.

ABŞ və SSRI “bir-birinin qarşısını almaq” strategiyası çərçivəsində şiddətli şəkildə nüvə silahlanması rəqabətinə girişmişdilər. “Soyuq müharibə” dövründə bu rəqabət üç əsas strateji istiqamətdə aparılırdı:

- Yer altında qitələrarası ballistik raketlərin artırılması istiqamətində;
- Dünya okeanlarında hərəkətdə olan nüvə başlıqlı raketlərlə təchiz edilmiş sualtı qayıqlar vasitəsilə;
- Uzaq məsafələri qət edə bilən ağır strateji bombardımançı təyyarələr sahəsində.

Bu ölkələrin qarşıdurması SSRI-nin dağılması ilə başa çatdı və Sovet dövlətinin yerinə gəlmiş yeni Rusiyanın hələ də ABŞ ilə münasibətləri qeyri-müəyyən şəkildə qalmaqdadır.

(4-5) DÖVLƏTLƏR ARASINDAKI İNTEQRASIYA VƏ DEZİNTEQRASIYA PROSESLƏRİ

Bu bölmə dövlətlər və ölkələrin bir-birinə nisbətən yaxınlaşması və ya uzaqlaşmasından bəhs edir. Milli dövlətlərin bir-birləri ilə yaxınlaşmasına “inteqrasiya”, uzaqlaşmasına isə “dezinteqrasiya” deyilir. Inteqrasiya prosesləri hətta bir siyasi vahidin daxilində də gedə bilər və bu hansısa dövlətin coğrafi baxımdan ayrı-ayrı əyalətlərinin daha sıx birləşməsinə və milli vəhdətin gerçəkləşməsinə

səbəb olur. Əksinə, bir ölkənin müxtəlif coğrafi və ya inzibati bölgələri arasında dezintegrasiya proseslərinin baş verməsi, millətin bölünməsi və milli vəhdətin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Dövlətlərarası münasibətlərdə belə prosesləri doğuran amillərin ortaya çıxması, hərtərəfli təbiətə malikdir. Belə ki, integrasiyanı və ya dezintegrasiyanı doğuran faktorlar mövcud olduqca, bu proseslər özləri də mövcud olacaq. Əksinə, həmin amillər aradan getdikdə, belə proseslər də ortadan qalxacaqdır. Çünki, amillər dəyişmək qabiliyyətinə malikdirlər və səbəbdən, həmin hadisələr dəyişə bilərlər.

Məsələn, ümumi təhlükə qarşısında qalan ölkələrin integrasiyası və müttəfiqliyi üçün həmin təhlükə əsas yaxınlaşma amilinə çevrilə bilər. Bu halda, həmin ölkələr bir beynəlmiləl təhlükəsizlik qurumu çərçivəsində integrasiya olunurlar. Mümkündür ki, müxtəlif hissələrdən təşkil edilmiş bir dövlət üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmiş başqa bir dövlət ilə dil tapa bilər, ya həmin ölkənin ayrı-ayrı hissələrində müəyyən dəyişikliklər baş verər və ya yeni yaranan hökumət onu təhdid edən dövlətlə sülh sazişi əldə edə bilər. Bununla da, vəziyyət tamamilə başqa şəkə düşər. Digər halda isə, yeni hökumətlərin yaranması ilə integrasiya prosesi dayandırılır və münasibətlər əks istiqamətə yönəlir. "Sento" blokunun dağılması bu mövzu üçün yaxşı nümunə ola bilər. Şah dövründəki İran ABŞ-ın əlaltısı olaraq, SSRI-yə qarşı regionda yaradılmış "Sento" blokunun əsas üzvü sayılırdı və o, SSRI-ni özü üçün təhlükə mənbəyi sayırdı. İslam inqilabından sonra hökumətin dəyişməsi ilə İran müstəqil siyasət yürütməyə başladı və ABŞ-ın mövqeyini müdafiə etməyi birdəfəlik rədd etdi. Bununla da, bölgədəki ABŞ-ın maraqlarına qulluq edən integrasiya prosesi pozuldu.

Integrasiya və dezintegrasiyanın keçmiş tarixdə də nümunələri mövcud olmuşdur. Lakin, XIX və XX əsrlərdə "milli dövlət" anlayışının inkişafı və dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərə ehtiyacının artması habelə, beynəlxalq aləmdəki dəyişikliklər səbəbindən integrasiya prosesləri də inkişaf etməyə başladı. Belə ki, integrasiya daha rəsmi və mütəşəkkil formalarda ortaya çıxdı. Bu günkü regional və beynəlxalq qurum, ittifaq və başqa strukturlar bunun bariz nümunəsidir.

(4-5-1) İNTEQRASIYANIN NÖVLƏRİ

İnteqrasiya tarazlıq baxımından iki dəstəyə bölünür:

1. Qarşılıqlı tarazlıq inteqrasiyası:

Bu dəstəyə regional və beynəlxalq qurumlar çərçivəsində hakimiyyət, müstəqillik, bərabərlik və qarşılıqlı ehtiram əsasında, azad şəkildə əməkdaşlıq edən ölkələr daxildir. Onlar bir-birlərilə bərabər hüquqlara malik olaraq rəhbərlik qurub, birgə fəaliyyət göstərirlər. Belə ölkələr daxil olduqları qurumların hədəflərinə çatmaq üçün daim kollektiv şəkildə fəaliyyət göstərirlər. OPEK, İslam konfransı və BMT buna misal ola bilər.

2. Qarşılıqlı tarazlığa malik olmayan inteqrasiya:

Onun adətən daha çox geopolitik səciyyəsi olur. Bu cür birliklərdə aparıcı mövqeyə malik olan güclü bir dövlət, həmin qurumun məhvərini təşkil edir və strukturun hədəflərini hədəf, fəaliyyət proqramını müəyyənləşdirir. Digər havadarlıq edən dövlətlər isə, onun ətrafında birləşirlər. Belə inteqrasiyada güclü və qüdrətli bir dövlət, öz imkanlarından istifadə edərək rəhbərliyi əlinə alır. Bu növ inteqrasiyanın mövcud olduğu regional və beynəlxalq qurumlara dünyada çox rast gəlmək olar. Nümunə üçün onların bir neçəsini göstərək:

-İngiltərənin rəhbərliyi altında, müştərək mənafele ölkələrin ittifaqı (bu ölkənin 49 sabiq müstəmləkəsindən təşkil edilmişdir);

-Rusiyanın başçılığı ilə sabiq SSRI-nin müştərək mənafele ölkələrin ittifaqı.

-Səudiyyə Ərəbistanının aparıcı rol oynadığı Fars körfəzi həmkarlıq şurası.

-ABŞ-ın aparıcı rola malik olduğu NATO.

-SSRI-nin başçılığı altındakı keçmiş Varşova müqaviləsi ölkələri.

-ABŞ-ın əsas mövqeyə malik olduğu iqtisadi neft birliyi.

İnteqrasiyaları coğrafi əhatə dairəsi baxımından dörd dəstəyə bölmək olar:

1. Məhəlli səviyyədə - iki və ya bir neçə qonşu ölkələrdən təşkil edilir. Məsələn, Türkiyə və İsrail arasındakı təhlükəsizlik birliyi.

2. Məntəqə səviyyəsində - bir geopolitik hövzənin coğrafi əhatə dairəsini təşkil edir. Cənubi Asiya və ya Cənub-Şərqi Asiya kimi məntəqələrin inteqrasiyası.
3. Kontinental səviyyədə; bir qitəni əhatə edir. Afrika ölkələri birliyi, Avropa birliyi buna misaldır.
4. Ümumdünya səviyyəsində - bunun əhatə dairəsi bütün yer üzünə şamildir. Məsələn, BMT.

Inteqrasiyalar mahiyyət və mövzu baxımından da bir-birindən fərqlənirlər. Onların bəziləri iqtisadi, bəziləri siyasi, digərləri isə təhlükəsizlik və müdafiə xarakteri daşıyırlar.

(4-5-2) İNTEQRASIYANIN İLKİN ŞƏRTLƏRİ VƏ AMİLLƏRİ

Inteqrasiyanın formalaşması və onun beynəlxalq yaxud, regional səviyyədə təşəkkül tapması, xüsusi şərait və şərtlərdən habelə amillərdən asılıdır ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mədəniyyət, tarix, dil, din, məzhəb, ideoloji, irqi, milli və adət-ənənə müştərəkliyi;
2. Coğrafi və təbii faktorlar baxımından yaxınlıq;
Bir-birindən ayrı olan coğrafi vahidlər bu halda, yarımada, körfəz, kontinental şelf, qitə, dəniz, okean və materik kimi təbii-coğrafi amillərin müştərəkliyindən faydalanırlar. Məsələn, Afrika Birliyi Təşkilatı, Fars Körfəzi Həmkarlıq Şurası, Qara Dəniz Ölkələri Birliyi və s.
3. Mədəni-maarif, iqtisadi-siyasi və təhlükəsizlik sahələri üzrə ümumi təhlükə qarşısında qalan ölkələrin inteqrasiyası;
4. Əlaqə, mənafe və strateji planların müştərəkliyi baxımından olan inteqrasiya;
7 inkişaf etmiş sənaye ölkəsinin birliyi, Avropa Birliyi, OPEK və sairə buna misal göstərmək olar.
5. Müxtəlif şərtlər çərçivəsində qarşılıqlı ehtiyac və bağlılıqlara söykənən inteqrasiya;
Məsələn, Asean, EKO və s.
6. Inteqrasiya qurumunun rəhbərliyi və təsis edilməsini öz öhdəsinə almış daha üstün siyasi-geopolitik gücə və nüfuzedici qüdrətə malik olan dövlətlərin aparıcı rol oynadığı birliklər;

Məsələn, fövqəldövlətlərin yaxud, regionda əsas nüfuza malik olan dövlətlərin təşkil etdiyi inteqrasiya qurumları.

7. Ölkə başçılarının siyasi dostluq rəhbərləri əsasında yaranan inteqrasiya;

Məsələn, BƏƏ fedorasiyası kimi qurumlar.

8. Mədəniyyət baxımından bağlılıq əsasında olan inteqrasiya;

9. p

İslam mədəniyyəti, Avropa mədəniyyəti, Slovyan mədəniyyəti və s. bu kimi faktorlara istinad edən inteqrasiya.

Qeyd olunan şərait, şərt və amillər tək və ya cəm şəklində beynəlxalq yaxud, regional inteqrasiya qurumlarının yaranmasında habelə, formalaşmasında həlledici rol oynayırlar.

(4-5-3) DEZİNTEQRASIYANIN İLKİN ŞƏRTLƏRİ VƏ AMİLLƏRİ

Milli və beynəlxalq səviyyədə olan həmin amillər və şərtlər həmişə diqqət mərkəzindədirlər. Beynəlxalq aləmdə dezinteqrasiyaya səbəb ola biləcək amillər aşağıdakılardır:

1. Coğrafi fəza baxımından ayrılıq və bütövlüyün mövcud olmaması;

Bütün Asiyanı əhatə edən birliyin formalaşmamasının səbəblərindən biri də, məhz bu faktordur.

2. Mədəniyyət baxımından təzadların, qarşılıqlı ziddiyyətlərin və müttəfiqliyin mövcudluğu;

3. Hər hansı bir regional qurumun üzvlərinin geopolitik vəzn baxımından nisbi bərabərlikləri, onlar arasında rəqabətin formalaşmasına səbəb olur ki, bu da dezinteqrasiyaya xidmət edir. EKO daxilindəki Türkiyə, İran və Pakistanın bir-birlərilə apardığı rəqabəti buna misal göstərmək olar;

4. Mənafeələr baxımından qarşılıqlı ziddiyyətlər və düşmənçilik şəraiti habelə, bir-birlərinin təhlükəsizliyini təhdid edən vəziyyətin mövcudluğu;

5. Müştərək hədəfin yaxud, təhlükənin məhv olması;

6. Rəqib qüvvə və qurumların mövcudluğu;

Çünki, onlar digər qurumların üzvlərini özlərinə tərəf çəkməyə qadir olurlar.

7. Qurumun üzvlərinin siyasi quruluş, ideologiya və siyasi xəttlərində dəyişikliklərin ortaya çıxması üçün müxtəlif etimmulların mövcudluğu;
8. mm

(4-5-4) İNTEQRASIYA QURUMLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bəzi mütəxəssislər bu barədə aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmişlər:

1. Bu nizamlar demokratik üsulla idarə olunurlar və belə qurumların üzvləri ümumi qərarların qəbul edilməsində bərabər rol oynayırlar;
2. İnteqrasiya nizamı və qurumunun üzvləri habelə, onların başçıları ölkədaxili və beynəlxalq həmkarlığa daha çox üstünlük verirlər;
3. Bu üzvlər beynəlmiləl mənafeləri, milli mənafelərdən üstün tuturlar;
4. Nizamın üzvləri və dövlətlərin siyasi başçıları sərbəst, azad düşüncə tərzinə malik olurlar;
5. Qurumun üzvləri və dövlətlər bəşər cəmiyyəti qarşısında başqalarından daha artıq məsuliyyət hiss edirlər.

(4-5-5) DAXİLİNDƏ DEZİNTEQRASIYA PROSESLƏRİ BAŞ VERƏN NİZAM VƏ QURUMLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1. Bu sistemin üzvləri və siyasi-ideoloji rəhbərləri daxiləqapanma və özünü təcrid hisslərinə mübtəla olurlar;
2. Bu üzvlər adətən totalitar siyasi quruluşa və hökumətlərə malik olurlar;
3. Qurumun üzvləri və onların rəhbərləri özlərini beynəlxalq müqavilələr və qanunlar qarşısında o qədər də cavabdeh saymırlar;
4. Həmin siyasi sistemin üzvlərinin mövcudluğu müvəqqəti xarakter daşıyır və onlar başqalarının hakimiyyəti altına düşə biləcəkləri ehtimalına görə daim nigaran olurlar;

5. Belə hökumətlər və siyasi quruluşlar millətçilik ideyalarının güclü təsiri altında olurlar.

(4-6) XARİCİ SİYASƏT VƏ RABİTƏLƏRİ HƏYATA KEÇİRƏNLƏR

Xarici siyasət üzrə işləri öz öhdəsinə almış şəxslər, bu istiqamətdə lazımi fəaliyyətlər göstərirlər ki, onları da iki əsas qrupa bölmək olar:

1. Həmin siyasəti bilavasitə “qərargahdan” – mərkəzdən həyata keçirən şəxslər bu qrupa daxildirlər və onlar aşağıdakılardan ibarətdirlər: ölkə və ya dövlət başçısı; Nazirlər Kabineti, qanunverici məclis, Milli Təhlükəsizlik Şurası, Xarici İşlər naziri başda olmaqla, adı çəkilən nazirliyin bütün işçiləri. Əlbəttə, xarici işlər nazirliyi öz ölkəsinin başqa dövlətlərlə olan əlaqələrini tənzimləmək məsuliyyətini birbaşa daşıyır.
2. Xarici siyasəti ölkədən xaricdə həyata keçirənlər 2-ci qrupu təşkil edirlər. Bunlar isə səfir, konsullardan, baş konsul, attaşə, diplomat və sairlərdən ibarətdirlər. Onlar xarici dövlətlərin ərazisindəki səfirlik və konsulluqlarda fəaliyyət göstərirlər. Bu qrupun üzvləri də iki yerə bölünür: biri diplomatik korpusun məmurları, digəri isə konsulluq nümayəndələri.

(4-6-1) DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLƏR VƏ MƏMURLAR

Bu cür nümayəndəlik qədim tarixi köklərə malikdir. Hələ keçmiş dövrlərdə, dövlətlər öz nümayəndə və səfirlərini bir-birlərinin yanına göndərirdilər. Son əsrlərdə isə belə missiyalar daimi xarakter daşımağa başlayıb. Belə ki, 17-ci əsrdən bizim əsrə qədərki dövrlərdə daimi diplomatik səfirlərin başqa ölkələrə ezam olunması, hamılıqla qəbul edilən bir məsələyə çevrilib.

Keçmişdə dövlətlərarası diplomatik əlaqələr və onları həyata keçirən şəxslərin hüquqları, həmin ölkələrin adət-ənənələrində hakim olan qayda-qanunlar çərçivəsində tənzimlənirdi. Lakin sonradan bunun kifayət etmədiyi sübuta yetirildi və bu səbəbdən, 1815-ci ildə həmin zəmində xüsusi qayda-qanunlar işlənib hazırlandı. Bu qaydalara təqribən 150 il müddətində əməl edilirdi. 1961-ci il aprelin 18-də öz işinə başlayan Vyana konfransında Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və dövlətlərarası diplomatik

rabitələri tənzimləyən qanun layihəsi müzakirəyə çıxarıldı və son nəticədə yekdilliklə qəbul edildi. Haqqında söz gedən konfrans, BMT-nin nəzarəti altında keçirilirdi. Burada 81 ölkənin nümayəndələri iştirak edirdilər və 37 ölkənin təmsilçiləri elə oradaca həmin əhdnaməyə imza etdilər. Bu əhdnamə 1962-ci ilin aprel ayından icra olunmağa başladı və hal-hazırda, dövlətlərarası diplomatik əlaqələri tənzimləyən əsas hüquqi sənəd hesab edilir.

1961-ci il Vyana konfransında qəbul edilən əhdnaməyə uyğun olaraq, diplomatik nümayəndəliklər dövlətlərarası qarşılıqlı razılaşmalar əsasında, bir-birlərinin ərazisinə ezam olunurlar və bu vaxt diplomatları qəbul edən ölkənin razılığı əsas şərt sayılır. Haqqında danışılan əhdnamədə diplomat barəsində belə deyilir: "Diplomat—bir ölkənin başqa dövlət ərazisindəki nümayəndəliyində siyasi yönümlü vəzifələri icra edən şəxslərdən biridir. "

Siyasi nümayəndəliyin başçısı və onun məmurlarının yerinə yetirdikləri vəzifələr əhdnamənin 3-cü maddəsində bu cür açıqlanır:

1. Qəbul edən ölkədə, göndərən ölkənin siyasi nümayəndəliyi;
2. Öz ölkəsinin habelə, vətəndaşlarının maraq və mənafeələrini beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində təmsil olunduğu ölkədə qorumaq;
3. Qəbul edən ölkənin hökuməti ilə müzakirələr aparmaq;
4. Səfir olduğu ölkənin müxtəlif sahələrdəki durumu haqqında, icazə verilən bütün üsullarla öz ölkəsinin rəhbərliyinə məlumat vermək;
5. Qəbul edən ölkə ilə öz ölkəsi arasında dostluq əlaqələrini genişləndirmək habelə, iqtisadi, elmi və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığa nail olmaq.

Diplomatik korpusun başçıları, ümumiyyətlə üç qismə bölünürlər:

1. Ölkə başçılarına təqdim edilən səfirlər və həmçinin, onlarla eyni rəndə olan diplomatlar;
2. Xüsusi diplomatik elçilər (bunlar da dövlət başçılarına təqdim edilirlər);

3. Qəbul edən ölkənin Xarici İşlər nazirinə təqdim olunan digər diplomatlar.

Hər hansı bir ölkə artıq maliyyə xərclərinin qarşısını almaq məqsədilə, qəbul edən ölkələrin razılığı əldə etdikdə, bir neçə ölkədə fəaliyyət göstərən, lakin, yalnız bir dövlətin ərazisində yerləşən siyasi nümayəndəlik yarada bilər. Əksinə, bir neçə ölkə birgə olaraq, hər hansı dövlətdə müştərək fəaliyyət göstərən, lakin vahid diplomatik nümayəndəlik təsis edə bilərlər.

Diplomatik nümayəndəliyin işçilərinin sayı adətən, ölkələrin qarşılıqlı razılaşmasına uyğun şəkildə təyin edilir və bu zaman qəbul edən ölkənin vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. 1961-ci il Vyana əhdnaməsinə əsasən, diplomatlar toxunulmazlığa malikdirlər, o cümlədən

- Təbə olduqları dövlətə bütün mümkün üsullarla məlumatların verilməsində heç bir maneə olmamalıdır;

- Diplomatların öz ölkələrinə göndərdiyi poçt bağlamaları, əşyalar və sənədlər təmsil olunduqları ölkənin gömrük işçiləri tərəfindən yoxlanıla bilməz. Həmin şeyləri göndərmək üçün onlar diplomatik kuryerlərdən istifadə etmək hüququna malikdirlər;

- Qəbul edən ölkə, diplomatik nümayəndəliyin başçısına, diplomatlara, habelə onların ailə üzvlərinə qarşı heç bir kobud hərəkətə yol verə bilməz, həmin şəxsləri həbs etməyə də icazə verilmir. Bundan əlavə, yoxlanış məqsədilə diplomatik nümayəndəliyin ərazisinə daxil olmaq və həmçinin, diplomatların avtomobillərini yoxlamaq qadağandır.

- Qəbul edən ölkə, diplomatları məhkəmə və cinayət məsuliyyətinə cəlb edə bilməz. Yalnız onların ölkənin hüduqlarını tərk etmək tələbini irəli sürə bilər.

Bütün bunlardan əlavə, diplomatların və siyasi nümayəndəliklərin bir sıra maddi imtiyazlardan istifadə etmək hüququ da vardır. Yanacaq, gömrük xidmətləri və s.-dən pul ödəməmək şərtilə istifadə olunmasını buna misal göstərmək olar.

(4-6-2) KONSULLUQ MƏMURLARI

Konsulluq xidmətinin də özünəməxsus tarixi mövcuddur. Konsulluqlar, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi,

ölkələrarası iqtisadi rabitələrin genişlənməsi, öz həmvətənlərinə və ezam olunduqları ölkə vətəndaşlarının konsulluğun təmsil etdiyi ölkəyə gedib-gəlmələri və s. sahələrdə göstərilən xidmətlərlə məşğul olurlar.

1963-cü ilin aprel ayının 24-də qəbul edilən, 95 ölkə nümayəndəsinin təsdiq etdiyi və 43 ölkə tərəfindən imzalanan konsulluq rabitələrinin tənzimlənməsinə yönələn əhdnamə, 1967-ci ilin martından icra olunmağa başlamışdır. Bu müqaviləni, BMT-nin beynəlxalq hüquq komissiyası tərtib etmişdi.

Konsulluq heyətinin vəzifələri, diplomatik vəzifələrdən fərqli olur. Belə ki, dövlətlər öz aralarındakı diplomatik əlaqələri kəssələr də, konsulluq rabitələrini davam etdirə bilirlər.

Konsulluq nümayəndələrinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təbii olduqları ölkənin gəmi və təyyarələri ilə bağlı işlərin, təmsil edildikləri ölkə ərazisində tənzimlənməsi;
2. Öz ölkələrinin vətəndaşlarına hüquqi məsələlərdə yardım etmək;
3. Pasport və vizaların hazırlanması;
4. Öz ölkə və vətəndaşlarının hüquqlarının qorunması;
5. İki ölkə arasında iqtisadi, elmi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə çalışmaq;
6. İqtisadi-ticarət məsələləri barəsində öz ölkələrinə məlumatlar göndərmək.

Konsulluq nümayəndələri dörd qrupa bölünürlər: baş konsullar; konsullar; konsul köməkçiləri və konsulluq nümayəndələri.

Mümkündür ki, bəzən ölkələr öz konsulluq nümayəndələrini qəbul edən ölkənin vətəndaşlarından seçsinlər. Amma, diplomatik nümayəndələrə nisbətən həmin iş qeyri-mümkündür.

Konsulluq nümayəndələri də toxunulmazlıq statusuna malikdirlər. 1963-cü il, Vyana əhdnaməsinə əsasən, bu toxunulmazlıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Məkanlarının toxunulmazlığı;
2. Arxiv və sənədlərin toxunulmazlığı;
3. Məktub, bağlama, şifrli məlumatların bütün vasitələrlə göndərilməsi və qəbul edilməsi toxunulmazlığı (Əlbəttə,

radioqəbuledici qurğulardan istifadə edilməsi, qəbul edən ölkənin razılığı əsasında həyata keçirilə bilər);

4. Konsulluq işçiləri öz vəzifələrini həyata keçirən vaxt hər cür təqib və cəzalandırılmadan toxunulmazlıqda olurlar. Aydındır ki, şəxsi zəmində əgər cinayət etsələr, toxunulmazlıq hüququna malik deyillər.
5. Diplomatik nümayəndələrin pulsuz istifadə etdikləri xidmətlərdən konsulluq işçiləri də eynilə bəhrələnmə bilirlər.

BEŞİNCİ FƏSİL

BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR

Beynəlxalq təşkilatlar müəyyən hədəflərə yetişmək üçün müxtəlif dünya dövlətlərinin bərabər hüquqlar əsasında yaratdığı qurumlardır. Bunlar rəsmi surətdə, üzv dövlətlərin birgə yardımı ilə müştərək məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyət göstərirlər. Beynəlxalq qurumlar öz mahiyyət, miqyas, forma və fəaliyyətlərinin coğrafi əhatə dairələrinə görə müxtəlif növlərdə olurlar. Onlar hal-hazırkı dövrdə dövlətlərin qarşılıqlı ehtiyac, mənfəət və müştərək hədəfləri hesabına yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşlar. Həmin təşkilatlar öz məqsədlərinin gerçəkləşməsi üçün münasib üsul və vasitələrdən istifadə edirlər. Bu cür qurumların sayı istər regional, istərsə də, ümumdünya səviyyəsində ildən-ildən artmaqdadır. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, gələcəkdə beynəlxalq qurumların qüdrəti çox yüksələcək və bu səbəbdən, milli dövlətlərin beynəlmiləl aləmdəki təsiri azalacaq. Nəticədə, beynəlxalq təşkilatlar milli dövlətlərin fəaliyyətlərini formalaşdırmaq qüdrətini əldə edəcəklər. Bununla da gələcək əsr, beynəlxalq təşkilatlar əsri olacaq.

(5-1) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN FORMALAŞMASINA TARİXİ BAXIŞ

Beynəlxalq təşkilatların yaranması və formalaşması rəsmi olaraq XIX əsrdən başlayıb. Lakin onların hərtərəfli inkişafı, təkmilləşməsi və əsl “çiçəklənmə dövrü” XX əsrə aiddir. Dağıdıcı müharibə, inqilab, Elmi Texniki Tərəqqi, sənayenin və yeni texnologiyaların inkişafını beynəlxalq təşkilatların yaradılması üçün zəruri zəmin hazırlayan əsas amillərdən hesab etmək olar. XIX əsrdə beynəlxalq təşkilatların formalaşmasında aşağıdakı üç cərəyanın həlledici rolu olmuşdur:

1. 1815-ci ildə çağırılmış Vyana konqresində Avropanın böyük dövlətləri bir ittifaq təşkil etmişdilər. Buna səbəb, Napoleonun Avropada apardığı müharibələrinin nəticələrini aradan qaldırmaq olmuşdu. Beləliklə, Avropa dövlətləri arasındakı münasibətləri tənzimləyən qayda-qanunlar qəbul edilmişdi.
2. 1899 və 1907-ci illərdə keçirilən Haaqqa konfranslarında beynəlxalq hüquq normalarını dövlətlərarası münasibətlərdə əsas

götürməklə, bərabər hüquqlu və müstəqil ölkələrin bir-birlərilə əlaqələrinin yaxınlaşdırılması istiqamətində qərarlar çıxarılmışdı.

3. Beynəlmiləl ittifaqlar əvvəllər yalnız hərbi-siyasi və təhlükəsizlik sahələrində təşkil edilirdi. Lakin XIX əsrdə baş verən iqtisadiyyat və sənayenin inkişafı belə ittifaqların digər sahələrdə də yaradılması zəruriyyətini ortaya çıxartdı. Beynəlmiləl Komitə, Qırmızı Xaç cəmiyyəti, Ümumdünya Poçt Ittifaqı və Parlamentlərarası Ittifaqın yaradılmasını buna misal göstərmək olar.

Lakin beynəlxalq təşkilatların mütəşəkkil, geniş tərkibli və çoxlu sayda dövlətlərin iştirakı ilə rəsmi surətdə fəaliyyət göstərən qurumlara çevrilməsində əsas rol oynayan faktor I Dünya Müharibəsi oldu. Müharibədən sonra, 1919-cu ildə təşkil edilən Paris sülh konfransında ABŞ prezidenti Vilsonun təklifi habelə, müttəfiq dövlətlər olan ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və Yaponiyanın razılığı ilə "Millətlər cəmiyyəti"nin əhdnaməsi təsdiq olundu (28 aprel 1919-cu il). Bundan sonra isə Millətlər cəmiyyəti nəzdində Beynəlxalq Daxili Ədliyyə Məhkəməsi öz fəaliyyətinə başladı. Həmin məhkəmənin əsasnaməsi 13 dekabr 1920-ci ildə təsdiq edildi.

1919-cu ildə Millətlər cəmiyyətinin üzvləri 42 ölkədən ibarət idi. Maraqlıdır ki, ABŞ bu təşkilatın yaradılması təklifini irəli sürən dövlət olmasına baxmayaraq, onun üzvü deyildi. 1934-cü ildə Millətlər cəmiyyətinin üzvlərinin sayı 58 ölkəyə çatdı. Lakin 1939-cu ildə üzv ölkələrin sayı 43-ə qədər azaldı və qüdrətli dövlətlər bu təşkilatı tədricən tərk etməyə başladılar. 1933-cü ildə Almaniya, 1937-ci ildə isə İtaliya onu tərk etdilər. İtaliya bundan sonra Albaniyaya hücum edib, onunla müharibəyə başladı. SSRİ isə, Finlandiya ilə müharibəyə başladığından, Millətlər cəmiyyətindən xaric edildi. 1937-ci ildə Yaponiya Çinin bəzi ərazilərini işğal etdi və o da Millətlər cəmiyyətindən çıxdı. Ümumiyyətlə, "Millətlər cəmiyyəti" ölkələrin həmin təşkilatdan xaric edilməsi mexanizminə malik deyildi və bəzi dövlətlər ümumi sülh və asayışı pozduğu vaxt onlarla necə rəftar olunması da məlum deyildi. Əgər hansısa dövlət bu təşkilatın əsasnaməsinə məhəl qoymurdusa, ona qarşı nə kimi tədbirlərin tətbiqi mexanizmi işlənilib, hazırlanmamışdı. Bütün bunlara görə Millətlər cəmiyyəti iflasa uğradı və II Dünya

Müharibəsinin başlanmasının qarşısını almaq üçün bu beynəlxalq təşkilat heç bir təsirli və əməli tədbiri görə bilmədi.

II Dünya Müharibəsi zamanı ABŞ prezidenti Ruzveltin təşəbbüsü ilə yeni beynəlmiləl təşkilatın yaradılması ideyası ortaya çıxdı. BMT adlandırılan yeni beynəlmiləl təşkilatın nizamnaməsi 1945-ci il iyun ayının 26-da San-Fransisko şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda, 51 ölkənin nümayəndələri tərəfindən təsdiq edilib imzalandı. Bu beynəlxalq qurum 1945-ci ilin 24 oktyabrından rəsmi surətdə öz işinə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ II Dünya Müharibəsinin alovları şiddətlənən vaxt, 1942-ci il yanvarın 1-də 24 ölkə "Antihitler koalisiyası"nı imzalayan zaman, Ruzvelt ilk dəfə olaraq "BMT" ifadəsini işlətməmişdi.

BMT-nin təsis edilməsindən məqsəd, dövlətlərin qarşılıqlı ehtiram və hüquq bərabərliyi, millətlərin istiqlalıyyəti prinsiplərinə əsaslanan, dünya xalqları arasında dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək, beynəlmiləl sülh və təhlükəsizliyi qorumaq olmuşdur. Beynəlxalq aləmdə əməkdaşlıq, siyasi azadlıqların təmin edilməsi və insan hüquqlarının qorunması və s. bu təşkilatın məramlarından hesab edilir. BMT prinsiplərinə görə, dövlətlər arasında ortaya çıxan ixtilaflar yalnız sülh yolu ilə, müzakirələr və danışıqlar vasitəsilə həll olunmalıdır. Ölkələrin ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə ehtiram edilməlidir. Bu zaman hər cür güc işlədilməsindən çəkinmək məsələsinə xüsusilə təkid olunur.

BMT özü bir neçə daxili struktur qurumlardan təşkil edilmişdir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir: ümumi yığıncaq; təhlükəsizlik şurası; qəyyumluq şurası; beynəlmiləl ədliyyə məhkəməsi; ictimai və iqtisadi şuralar; katiblik.

Ümumi yığıncaq, BMT çərçivəsində müxtəlif məsələlər barəsində müzakirələr aparıb, bunları üzv ölkələrə tövsiyə edə bilər. Amma, qərar çıxarıb, onu icra etmək ixtiyarına malik deyil.

Təhlükəsizlik şurası 15 üzvdən təşkil edilib. (5 daimi — ABŞ, Çin, Rusiya, Fransa, İngiltərə və 10 müvəqqəti üzv.)

Bu qurum beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin etməyi öz öhdəsinə almışdır və həmin məsələlərdə qərar çıxarmaq, habelə, onları icra etmək hüququna malikdir. Daimi beynəlmiləl məhkəməsinin yerini tutmuş Beynəlxalq Ədliyyə Məhkəməsi BMT-

nin əsas orqanlarından biridir. O, dövlətlər və millətlər arasında ortaya çıxan ixtilafların həllinə çalışır, bu barədə hökm çıxarır. Lakin, həmin hökm və qərarların icrası təhlükəsizlik şurasının öhdəsindədir. Qeyd olunduğu kimi, BMT-nin əsas orqanlarından yalnız Təhlükəsizlik Şurası qərar qəbul etdikdən sonra onu icra etmək iqtidarına malikdir. Onun 5 daimi üzvü II Dünya Müharibəsinin qalib dövlətlərindən ibarətdir və bu dövlətlərin “veto hüququ” vardır. BMT-də veto hüququnun tətbiqi bu təşkilatın ən zəif nöqtəsidir və o, Təhlükəsizlik Şurasının 5 daimi üzvünün istəyinə uyğun qərarlar çıxarılmasına səbəb olur. Bununla da, digər millətlərin hüququ tapdalanır və belə nöqsana heç cür bəraət qazandırmaq olmaz.

BMT yarandığı vaxtdan indiyədək, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması yolunda 41 dəfə sülhsevər əməliyyatlarda iştirak etmiş və dünyadakı böhranlı bölgələrdə öz hərbi kontingentinin hüzurunu təmin edə bilmişdir. Belə bölgələrin 17-sində hələ də həmin vəziyyət davam etməkdədir.

Bu qurum Soyuq Müharibə dövründə xüsusilə də, 1990-cı ildəki İraqın Küveytə qarşı təcavüzündən sonra beynəlxalq aləmdə çox fəal rol oynamağa başladı. BMT hal-hazırda, bütün dünyada nüfuz dairəsinə görə ən böyük rəsmi orqandır ki, 185 üzvdən, yəni, müstəqil ölkə və siyasi vahidlərdən təşkil edilib. Bu gün BMT təkcə beynəlxalq aləmdə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə kifayətlənməyib, başqa sahələrdə də, o cümlədən, demoqrafiya, məskunlaşma, dəniz hüququ, ekologiya, insan hüquqları, elm və maarif, iqtisadi inkişaf, yoxsulluğun aradan qaldırılması və s. problemlərin həllində fəal surətdə çalışır. Bir sıra məsələlərin həlli yollarının tapılması eləcə də, dünya dövlətlərinin həmin problemlərə olan baxışlarının yaxınlaşdırılması üçün konfranslar və simpoziumlar təşkil edir.

Ümumiyyətlə, beynəlmiləl rabitələr iki əsas faktorun güclü təsiri altında olur: Hüquqi və geopolitik faktor. Bu iki amil bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Beynəlxalq hüquqi məsələlər, onlara geopolitik amillərin nüfuzu ilə əlaqədar olaraq formalaşma, qərar şəklinə düşmə və icra olunma mərhələlərində müxtəlif dəyişikliklərə uğrayırlar. Bəzən isə, geopolitik amillərin təsir dairəsi hüquqi

çərçivələrlə məhdudlaşdırılır. Məsələn, hər hansı bir rəsmi qurum ondan daha qüdrətli siyasi vahidin təsiri altında fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalır. BMT-də Təhlükəsizlik Şurasının qərarları və onların icrası bunun bariz nümunəsidir. Bəzən isə hansısa regional və ya beynəlmiləl qurum, qüdrətli dünya dövlətlərinin müqabilində durub, onların işlərə nüfuz etməsinin qarşısını alır. Məsələn, Dəniz Hüququ Konvensiyası ABŞ və İngiltərənin əlaqədar məsələlərdə daha artıq imtiyazlar tələb etmələrinə məhəl qoymur və yalnız əsasnaməsində nəzərdə tutulan hüquqi çərçivədə fəaliyyət göstərir. Bu misalda biz, hüquqi faktorun geopolitik amilləri cilovladığını görürük. Əslində, beynəlmiləl və regional təşkilatlar, beynəlxalq aləmdə hüquqi normaların əhəmiyyətini əks etdirən qurumlardır və onlar dünyada qəbul olunmuş hüquqi bazaya əsasən formalaşır və fəaliyyət göstərirlər.

Qeyd edildiyi kimi, geopolitik amillərin dünyada çox böyük təsiri vardır və beynəlxalq aləmdəki rabitələrin formalaşması bir sıra faktorlardan asılıdır. Ona görə də, geopolitikanın beynəlxalq qurumlarda oynadığı mühüm rol, həmişə nəzərə alınmalıdır. Belə bir həqiqət heç kəsdən gizli deyil ki, hər hansı geopolitik regional təşkilat və ya qurumun fəaliyyətində, ona üzv olan dövlətlər arasında daha qüvvətli aparıcı funksiyalar icra edir.

Demək olar ki, bütün ümumdünya səviyyəli təşkilatlarda böyük dövlətlərin nüfuzu təkzibolunmaz faktdır. Onlar müxtəlif formalarda bir-birləri ilə ya həmkarlıq edir, ya da rəqabət aparırlar və hadisələrdən öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışırlar. Bu cür vəziyyət özünü BMT təhlükəsizlik şurasının işində, xüsusən də, Veto Hüququnda daha qabarıq şəkildə büruzə verir (istər Soyuq Müharibə istərsə də, ondan sonrakı dövrdə). Ona görə də, BMT-nin dünya problemlərinin həllinə yönələn fəaliyyətlərinin, məhz bütün ölkələrin bərabər hüquqlu iştirakı əsasında və böyük dövlətlərin nüfuzunu nəzərə almadan həyata keçiriləcəyinə inanmaq sadəlövhlik olardı. Çünki, əslində BMT özü, II Dünya Müharibəsində qalib gəlmiş böyük dövlətlərin qüdrətlərinin hakim olduğu bir mühitdə təşəkkül tapmış qurumdur və bu səbəbdən asanlıqla zərərli təsirlər altına düşə bilər.

**(5-2) BEYN ƏLXALQ T ƏŞKİLATLARIN VƏ ORQANLARIN
FORMALAŞMASININ ƏSASLARI VƏ ONLARIN
YARADILMASININ ZƏRURİLİYİ**

Beynəlmiləl təşkilatların və orqanların yaranmasında həmçinin, inkişaf etməsində bir sıra amillər və zərurətlər mövcud olur ki, bunlar həmin qurumların formalaşmasında xüsusi rol oynayırlar. Adı çəkilən amillər və zərurətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

**(5-2-1) MİLLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ VƏ DÜNYA
İCTİMAİYYƏTİNDƏKİ ƏSAS DƏYİŞİKLİKLƏRİN MEYDANA
ÇIXMASI**

Dünya ictimaiyyəti həmişə müxtəlif dəyişikliklərlə üzləşir. Bu səbəbdən millətlərarası münasibətlər də, öz növbəsində forma və keyfiyyət baxımından zaman ötdükcə dəyişikliyə uğrayırlar. Bu dəyişikliklər millət və dövlətlərin iqtisadi, dini, elmi, mədəni və s. fəaliyyət sahələrində bir-birləri ilə ya düşmənçilik, ya dostluq və ya da əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olur. Bəzən inteqrasiya proseslərinin güclənməsinə, bəzən də separatçılıq meyillərinin artmasına xidmət edir. Həmin faktorlar isə, dünyanın geopolitik nizam-intizamında sürətli və dinamik dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələnir. Belə başqalaşmaların bir-birindən fərqli, bəzən isə hətta ziddiyyətli cəhətləri olur. Rabitələrin keyfiyyət baxımından müasir mərhələyə qədəm qoyması, bəşər cəmiyyətini elektronika və yeni texnologiyalar dünyasındakı özünəməxsus qayda-qanunlar ilə üzləşdirir. Bütün bunlar insan qrupları arasında yeni qüvvələrin yaranması ilə eyni vaxtda baş verir.

Beləliklə, beynəlmiləl aləmdə cürbəcür cərəyanların, ictimai-siyasi qrupların, müxtəlif tərz-i-təfəkkürlərin və iqtisadi maraqların meydana çıxması beynəlxalq təşkilatların yaradılması zərurətini ortaya çıxarır ki, onların vasitəsi ilə dünyadakı prosesləri nəzarət altında saxlamaq daha asan olur.

**(5-2-2) MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN ROLUNUN AZALDILMASININ
GÜCLƏNMƏSİ**

Milli dövlətlər iki istiqamətdə - ölkə daxili və xaricində öz iqtidarlarını gücləndirməyə səy göstərirlər. Bu işi beynəlmiləl

səviyyədə milli mənafeləri, daxili müstəqillik və təhlükəsizliyi qorumaq bəhanəsi, ölkədaxili səviyyədə isə, inzibatçılığın möhkəmləndirilməsi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və milli təhlükəsizliyin təmin olunması adı altında həyata keçirirlər. Lakin son vaxtlar milli dövlətlər öz iqtidarlarını qorumaq yolunda yeni-yeni çətinliklərlə üzləşir və bu məsələdə əvvəlki mövqelərini əldən verməyə səbəb olur. Ehtimal olunur ki, dünyada üç əsr müddətində formalaşmış milli dövlət nümunəsi, gələcəkdə güclü dəyişikliklərə uğrayacaqdır. Bu istiqamətdə üç əsas cərəyanın güclü təsiri hiss edilir ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdirlər:

- Ümumi şəkildə, millətlər öz ictimai-siyasi müqəddəratlarının təyin olunması məsələsində daha artıq səhm tələb edir, dövlətlərdən demokratiya və siyasi azadlıqların yüksək səviyyədə genişləndirilməsini istəyirlər. Millətlər dövlət strukturlarından iqtidarın alınmasına və özlərinin tam müstəqilliyinə nail olmağa çalışırlar. Bu istiqamətdə qeyri-hökumət və milli-mədəni cəmiyyətlərin inkişafı və onların sayının sürətlə artması diqqətəlayiqdir.

- Milli, mədəni, irqi və dini fərqlərə görə, separatçı meyillərin güclənməsi nəticəsində bəzi ölkələr müəyyən müddətdən sonra parçalanırlar. Səbiq SSRI-ni buna misal göstərmək olar.

- Dövlətlərin siyasi quruluşu bəşər cəmiyyətinin inkişafından irəli gələn əsas ehtiyacların təmin olunmasına get-gedə kamil şəkildə cavab verə bilmir və hökumətlər cürbəcür bəhanələrlə özlərinə bəraət qazandırmağa çalışırlar. Nəticədə, millətlərin nəzərində yalançı kimi tanınırlar. Bu cür vəziyyət, daha çox zəif inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə edilir.

Dövlətlər və millətlər arasındakı çəkişmələr, dünyadakı siyasi qurumların sayca çoxalmasına səbəb olur və bu da milli səviyyədə daha yuxarıda duran strukturların yaradılması zərurətini doğurur.

(5-2-3) BEYNƏLXALQ İŞLƏRDƏ DÖVLƏTLƏRİN İQTİDARININ ZƏİFLƏMƏSİ

Milli səviyyədə də dövlətlərin iqtidarı zəifləmək üzrədir və bu cür vəziyyət, hətta müstəqillik məfhumunun özünün anlaşılmasında belə dəyişikliklərə gətirib çıxarır. İctimai rabitə,

informasiya vasitələri texnologiya, turizm habelə, transmilli şirkətlərin inkişafı və bütün bunların millətlərin ictimai, iqtisadi həmçinin, siyasi fəaliyyət sahələrinə güclü təsiri, qeyri-hökumət və beynəlmiləl qurumların nüfuz dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur. Milli dövlətlərin beynəlxalq işlərdə iqtidarı isə, dövlətlərin şəriksiz səlahiyyətləri çərçivəsində idarə olunan işlər, istər-istəməz beynəlmiləl səviyyəyə köçürülür və beynəlxalq qurumların idarəsi altına keçir.

(5-2-4) İKİ VƏ ÇOXTƏRƏFLİ QARŞILIQLI EHTIYAQLAR

Dövlətlərin və millətlərin qarşılıqlı münasibətləri həmişə dinamik inkişaf tələb edir. Bu münasibətlərin zəruriliyi və millətlərin bir-birləri ilə əməkdaşlığa olan ehtiyacları, müxtəlif zəminlərdə keçmiş dövrlərə nisbətən, xeyli artmışdır. Qarşılıqlı rabitələr çox mürəkkəb formalar almış, millətləri bir-birindən ayıran sərhədlərin rolunun bir növ zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Millətlərin iqtisadi, siyasi, elmi-mədəni, ticarət, təhlükəsizlik, informasiya, texnologiya, xammal mübadiləsi, turizm, enerji daşıyıcıları və s. sahələrdəki əməkdaşlığı, onlar arasındakı rabitələrin inkişafına əlbəttə ki, yalnız kömək edir və qarşılıqlı ehtiyacların təmin edilməsində xüsusi rol oynayır. Aydınır ki, belə geniş spektrli əməkdaşlığın kamil surətdə idarə olunmasında, beynəlmiləl qurumlar daha effektiv və çevik fəaliyyət göstərə bilirlər. Bu da, beynəlxalq təşkilatların yaradılması zərurətini bir daha təsdiq edir.

(5-2-5) MÜŞTƏRƏK İŞLƏRİN VƏ MƏSƏLƏLƏRİN İDARƏ OLUNMASI

Dünyada elə məsələlər mövcuddur ki, onların həlli, yaxud idarə olunması tək-cə bir ölkə və ya dövlətin hüdudları çərçivəsinə sığışmayır. Buna görə də onlar regional və ya beynəlmiləl mahiyyətə malik olurlar. Belə səbkidən olan işlərin idarə olunması və tənzimlənməsi hökmən, hansısa regional, yaxud beynəlmiləl qurumun yaradılması zərurətini gündəmə gətirir. Həmin növ işlərdən bəzilərini göstərmək istərdik:

1. Ətraf mühitin qorunması və ekoloji tarazlığın mühafizəsi (məsələn, Yer kürəsində qlobal istiləşmənin qarşısını almaq, torpaqların eroziyaya uğraması ilə mübarizə);
2. Məhəlli və regional çəkişmələrin, böhranların aradan qaldırılması və onların genişlənməsinə yol verilməməsi;
3. Təbii fəlakətlərə düçar olmuşlara yardım, habelə, konfliktlər zamanı zərər çəkənlərə köməklik göstərmək;
4. Kütləvi qırğın silahlarına nəzarət və onların tamamilə məhv olunmasına çalışmaq, tərksilah məsələlərinin həllinə səy göstərmək.
5. Beynəlxalq aləmdə törədilən cinayətlərlə xüsusilə, terorizm, narkobiznes, mütəşəkkil cinayətkarlıq, hərbi cinayətlər, ətraf mühitin çirkləndirilməsi və s. ilə mübarizə, onlara qarşı cəza tədbirləri və cərimələrin tətbiq olunması;
6. İqtisadiyyatdakı dəyişikliklərə nəzarət etmək, regional və dünya səviyyəsində iqtisadi böhranların qarşısını almaq;
7. Ümumdünya problemlərinin həlli istiqamətində dövlətlər arasında həmahənglik yaratmaq. Bu işlər müxtəlif sahələrə şamildir, o cümlədən, turizm, bank, idman, elm və maarif, müasir texnologiya, səhiyyə və s.;
8. Okeanlar, qütblər, meşələr, kosmos və göy cismləri kimi ümumi mühitlərdən bəhrələnmək üçün idarəetmə mexanizmlərini yaratmaq və onları tətbiq etmək;
9. Dünya əhalisinin demoqrafik dəyişikliklərinə nəzarət (tərkib, mühacirət, məşğulluq və artım baxımından);
10. Rabitələrin texnologiyası və üsullarına nəzarət, habelə, onların ölkə və xalqların adət-ənənələrinə zərər yetirməyinin qarşısını almaq.

**(5-2-6) DÖVLƏT VƏ MİLLƏTLƏRİN MÜŞTƏRƏK
HƏDƏFLƏRİ**

Öz aralarında rəqabət və çəkişmələrə səbəb olan xüsusi hədəflərdən başqa, dövlət və millətlərin bir sıra müştərək hədəfləri mövcuddur. Bu cür hədəf və məqsədlərə nail olmaq üçün onlar istər-istəməz həmkarlıq edib, ümumi səylər hesabına mütəşəkkil qurumlar yaradırlar.

Dövlətlərin müştərək hədəfləri mümkündür ki, ya regional xarakter daşsın, ya da ümumdünya səviyyəsində olsun. Həmin hədəf və məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdirlər:

1. Millətlərarası münasibətlərdə sülhsevər prinsipləri bərqərar etmək və sülhü bütün dünyada qorumaq;
2. Beynəlmiləl təhlükəsizliyi qorumaq, dövlət və millətlərin bir-birinə qarşı təcavüzkarlıq etməsinə yol verməmək;
3. Regional və ümumdünya səviyyəsində mövcud olan problemlərin həllində birgə həmkarlıq etmək.
4. Həyat mənbələrindən (torpaq, hava, su və s. təbii ehtiyatlar) ən əlverişli şəkildə istifadə edilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi;
5. Aclıq, yoxsulluq və ictimai ədalətsizliklə mübarizə aparmaq (xüsusilə inkişafdan geri qalmış məntəqələrdə);
6. İctimai rifahın inkişafı və təkmilləşdirilmiş həyat səviyyəsinin təbliğ edilməsi;
7. Səhiyyə xidmətlərinin yaxşılaşdırılması, epidemiya və yolxucu xəstəliklərə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi;
8. İstehsal, əmtəə bölgüsü və müxtəlif xidmətlər sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqinə nail olmaq;
9. Ərzaq, su, enerji, məskən, məşğuliyyət, təlim-tərbiyə və s. sahələrdə insanların ehtiyaclarının təmin edilməsi istiqamətində yeni və daha münasib üsulların yaradılmasına çalışmaq.

(5-2-7) İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAF ƏSİ VƏ QORUNMASI

Siyasi azadlıq və insan hüquqlarının qorunması məsələsinə, BMT-nin əsasnaməsində xüsusilə təkid olunur. Bundan əlavə, insan hüquqlarının qorunması haqqındakı bəyannamənin 30-cu maddəsində bu barədəki prinsiplər təsdiq edilir və həmin müddəalar 10 oktyabr 1947-ci ildə bütün dünyaya elan olunmuşdur. İnsan hüquqlarına həsr edilmiş iki beynəlxalq konfransda (Tehran-1967, Vyana-1993) bu prinsiplər dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən təyid olunub, qəbul edilmişdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, insan hüquqları məsələsi öz tam həllini hələ də tapa bilməmişdir. Qəbul edilmiş öhdəliklərin icra olunmasına biganəliklə yanaşan bəzi

dövlətlərdə, insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması hallarını müşahidə etmək, dünya ictimaiyyətinin narahatlığına səbəb olsa da, bu istiqamətdə köklü dəyişikliklər baş verməmişdir. Bu mövzuda maraqlı bir nöqtəni qeyd etmək yerinə düşərdi. ABŞ dövləti öz müxaliflərinə qarşı təzyiq vasitəsi kimi “insan hüquqları”ndan çox geniş surətdə istifadə edir. Halbuki, bütün dünya millətlərinin ən əsas hüquqlarını istədiyi vaxt tapdalamaq, ABŞ-ın xarici siyasətinin əsas nişanələrindəndir. Elə bu cəhətdən də, regional və dünya səviyyəsində insan hüquqlarını həqiqətən müdafiə edən beynəlxalq qurumların yaradılması zəruri bir məsələyə çevrilir.

İnsan hüquqları çox geniş spektrə malikdir ki, onların ən əsaslarını qeyd etmək istərdik:

1. Müxtəlif təzyiqlər üzündən öz ölkələrini tərk edib, başqa dövlətlərə pənah apan siyasi mühacirlərin hüquqları;
2. Qanuni və ya qeyri-qanuni yolla başqa ölkələrin ərazisinə daxil olan mühacirlərin hüquqları;
3. Səyahətçi və turistlərin hüquqları (bəzən daxil olduqları ölkələrdə onların hüquqları pozulur);
4. Təbii, siyasi, ictimai və milli faktorların təsiri nəticəsində, digər ölkələrə pənah apan qaçqınların hüquqları;
5. Siyasi və ya qeyri-siyasi dustaqların hüquqları;
6. Tarixi hadisələr nəticəsində, ədalətsizliklərlə üzləşmiş bəzi ictimai təbəqələrin hüquqları (məsələn: qadınlar, qocalar, uşaqlar, fəhlələr və s.);
7. Təcavüzə məruz qalmış ayrı-ayrı millət və ya siyasi təqiblərlə üzləşmiş fərdlərin hüquqları (məsələn: siyasi xadimlər, qələm sahibləri, yazıçılar, alimlər və s.);
8. Hərbi əsir və casusluq ittihamı ilə həbs edilən şəxslərin hüquqları.

Bu zəmində dünya ictimaiyyətinin acı təcrübələri vardır. Milli dövlətlər “müstəqillik” və “daxili işlərə müdaxilə etməmək” məsələlərini əldə şüar tutaraq, beynəlxalq hüquq təşkilatlarının insan hüquqlarını müdafiə etməsinə çox vaxt mane olurlar.

Somali, İraq, Bosniya, Hersoqovina, Kosovo, Əfqanıstan, Filippin, Fələstində və s. ölkələrdə insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması, bəşəriyyəti həmişə narahat etmiş və bəzi bölgələrə BMT-

nin sülhmərəamli hərbi birləşmələrinin daxil edilməsi zərurətini yaratmışdır.

Yuxarıda adı çəkilən səbəblər beynəlxalq qurumların və təşkilatların yaradılması üçün əsaslı zəmin hazırlayır. Belə qurumların təsis olunması zərurətini doğuran başqa amillər də mövcuddur ki, onlardan bəzilərini qeyd etmək istərdik:

1. *Geofiziki vahdat*

Bəzi regional təşkilatlar, geofiziki faktorların eyniliyi və ya vahdəti əsasında yaranır. Həmin faktorlar, materiklər, yarımadalar, okeanlar, dənizlər, körfəzlər və s. ola bilər. Belə təşkilatlara misal olaraq, Şimali Amerika Azad Neft Regionu, Sakit Hkean hövzəsi Ittifaqı, Cənub-Şərqi Asiya Ölkələr Ittifaqı, Fars Körfəzi Ölkələri Həmkarlıq Şurası, Qara Dəniz Hövzəsi Ölkələri təşkilatı və sairə göstərmək olar.

2. *Maarif və mədəniyyət vahdəti*

Bəzi regional və ya beynəlxalq təşkilatlar, müştərək maarif, mədəniyyət, dil, din və məzhəb əsasında formalaşırlar. Fransız Dilli Ölkələrin təşkilatı və İslam Konfransı buna misal ola bilər.

3. *İrqi və milli vahdət*

Müştərək irq və millət də həmçinin, bu cür təşkilatların formalaşması üçün əsas götürülə bilər. Buna misal olaraq, Ərəb Ölkələri Birliyi və Türkdilli Xalqların Ittifaqını göstərə bilərik.

4. *Müştərək iqtisadi fəaliyyət*

Bu cür fəaliyyətlər beynəlxalq qurumların yaradılmasına səbəb olur. Məsələn, OPEK üzvü olan ölkələr neft istehsalında müştərəkirlər. Avropa Polad İstehsalçıları Birliyi və daş kömür istehsal edən ölkələrin iqtisadi təşkilatları da bu qəbildəndir.

5. *Ümumi təhlükə qarşısında yaradılan qurumlar*

Bəzi ölkələr müştərək təhlükə qarşısında hərbi-siyasi və təhlükəsizlik sahələrində müqavilə bağlayaraq, beynəlxalq təşkilatlar yaradırlar. Məsələn, SENTO, NATO, Varşova müqaviləsi və s.

6. *Siyasi amil*

Afrika Birliyi Təşkilatı və Avropa Ittifaqı kimi beynəlxalq qurumlar, onlara üzv olan ölkələrin müştərək siyasi məqsədləri əsasında yaranmışdır.

7. *Qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq ehtiyacından irəli gələn amil*

Iqtisadi baxımdan və dövlətlərin çoxtərəfli qaşılıqlı ehtiyaclarını təmin etmək üçün mövcud olan amillər, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların yaranmasında böyük rol oynayan daha bir əsaslı faktordur. Belə qurumları üzv ölkələr öz milli iqtisadiyyatlarına kömək etmək məqsədi ilə yaradırlar və bəzən siyasi faktor bu cür təşkilatlarda heç bir təsirə malik olmur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox regional birliklər məhz bu zəmində yaradılmışdır. EKO, Müştərək Mənafevi Ölkələr Birliyi, Şimali Amerika Azad Neft hövzəsi, Avropa Bazarı, ASEAN və s. təşkilatlar, qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq əsasında yaradılan beynəlmiləl qurumlara bariz nümunələrdir.

8. *Müştərək beynəlmiləl fəaliyyətlər*

Bu əsasda yaranmış təşkilatlara aşağıdakı qurumları misal göstərmək olar: Ümumdünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, BMT, Yunesko, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Ümumdünya Poçt İttifaqı və s.

9. *Tarixi amil*

İngiltərənin başçılıq etdiyi və onun keçmiş müstəmləkələrindən təşkil edilən Müştərək Mənafevi Ölkələr qurumu, tarixi amilin əsasında yaradılmış beynəlxalq təşkilatlardan biridir. Belə qurumlar əlbəttə ki, sıx iqtisadi əməkdaşlıqdan əlavə, digər sahələrdə də birgə fəaliyyət göstərirlər.

**(5-3) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN GƏLƏCƏYİ VƏ
PERESPEKTİVLƏRİ**

Qeyd olunduğu kimi, beynəlmiləl təşkilatların meydana çıxması son iki əsrdə baş vermişdir. Bu müddət ərzində həmin təşkilatlar həm mövzu və mahiyyət, həm coğrafi əraziləri əhatə dairəsi, həm də say və həcm cəhətdən həmişə inkişaf etmişlər. Yəni, daim genişlənmək və inkişaf etmək, beynəlxalq təşkilatların səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Onların yaradılması zəruriyyətini doğuran amillər, qeyd edildiyi kimi, bir çox səbəblərdən irəli gəlir. Ölkələrin müştərək məqsəd və inteqrasiyaya meyillilikləri, beynəlxalq təşkilatların inkişafını daha da artırmışdır. Dövlət və millətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığa olan ehtiyacları, bu təşkilatların artması və əsasən iqtisadi sahədə həmkarlığına səbəb olur.

Digər tərəfdən, bəzi dövlətlər belə əməkdaşlığı xüsusi sahələrdə aparmağa daha çox səy göstərirlər. Bu isə öz növbəsində, beynəlxalq bazarın inhisari olmasına gətirib çıxarır. Məsələn, müasir elm və texnologiyalar sahəsində daha çox inkişaf etmiş bir ölkə, beynəlxalq aləmdə məhz bu istiqamətdə ixtisaslaşmağa çalışır və dünya bazarında öz xüsusi yerini tutur. Yaxud, əgər hansısa ölkə xüsusi bir məhsulun istehsalında digərlərindən nisbi üstünlüyə malik olduqda, dünya bazarındakı rəqabəti nəzərə almaqla, həmin sahədəki fəaliyyətinə daha çox əhəmiyyət verir və çalışır ki, bu sahədə istehsal və ixracı öz əlində inhisara çevirsin. Neft, mədən və süd məhsulları, kəmpyüterlər, dəqiq cihazlar və s. sahələrdə artıq ixtisaslaşmış bir çox ölkələr, beynəlmiləl aləmdə həmin xüsusi “bazarları” çoxdan öz inhisarlarına aid etmişlər. İqtisadiyyatın bu cür ixtisaslaşması ölkələrin bir-birləri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığının inkişafına misilsiz yardım edir və əslində, onların bağlılığını gücləndirir. Belə ixtisaslaşma təkcə ölkə çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, habelə, regional səviyyədə də özünü biruzə verir. Məsələn, Fars körfəzi hövzəsindəki ölkələr neft-qaz ixracı və istehsalı üzrə ixtisaslaşmış iqtisadiyyata malikdirlər. Bu cür ölkələr öz ümumi mənafehlərinə qarşı təhlükə hiss etdikdə, aralarındakı rabitələri daha da gücləndirir və belə hallarda vahid beynəlmiləl və ya regional təşkilat kimi çıxış edirlər.

Beynəlmiləl təşkilatların hal-hazırkı hər tərəfli inkişafını nəzərə alaraq, mütəxəssislər gələcəkdə onların sayca artacağı və fəaliyyət dairələrinin daha da genişlənəcəyini proqnozlaşdırırlar. Habelə, beynəlxalq əlaqələr üzrə mütəxəssislər gələcək əsrin “beynəlmiləl təşkilatlar əsri” və getdikcə milli dövlətlərin rolunun azalmağa başlayacağını bildirirlər.

Beynəlmiləl təşkilatların güclü inkişafına səbəb olan amillər aşağıdakılardır:

1. Millətlər və ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi və elmi bağlılıqların get-gedə güclənməsi;
2. Ölkədaxili və regional səviyyədə istehsalın ixtisaslaşması;
3. Millətlərarası münasibətlərdə turizm və kütləvi informasiya vasitələrinin (radio, televiziya, qəzet, jurnal, internet və s.) rolunun güclü əhəmiyyət kəsb etməsi;

4. Elmi axtarırların və təhqiqatların ümumdünya səviyyəsində inkişafı;
 5. Qeyri-dövlət təşkilatlarının inkişafı, onların sayca artması və dünya millətləri arasında belə qurumların nüfuzunun qüvvətlənməsi;
 6. Regional və ya ümumdünya səviyyəsində bəşərin müştərək fəaliyyətlərinin genişlənməsi, bir çox sahələrdə beynəlxalq təşkilatların inkişafını zəruri edir. Həmin qəbildən olan fəaliyyət sahələrinə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar, insan hüquqları, səhiyyə, müxtəlif xəstəliklərlə mübarizə, ekoloji problemlərin həlli, elm və təhsil, regional böhranlar, təbii fəlakət və hərbi münaqişələrdən zərərçəkənlərə yardım, kütləvi qırğın silahlarına nəzarət, regional və ümumi təhlükəsizlik məsələləri, idman, pul və bank sistemi, sığorta, demoqrafiya məsələləri, ictimai rifahın yüksəldilməsi və s.;
 7. Dini, irqi və milli təmayüllərin baş qaldırması. Məsələn, xristian və müsəlman ölkələri təşkilatları, türkdilli xalqların cəmiyyətləri, ərəbdilli ölkələrin təşkilatları və s.-in inkişafı, bu zəmində beynəlmiləl qurumların artmasına səbəb ola bilər;
 8. İqtisadi, siyasi və mədəniyyət sahələrindəki rəqabətlərdən irəli gələn müştərək təhlükələr, bəzi ölkələri beynəlmiləl təşkilatlar yaratmağa sövq edə bilər.
- Adı çəkilən bütün bu amillər heç də hərtərəfli təsir qüvvəsinə malik deyillər. Lakin onlar dünya millətlərinin inteqrasiyasına və müxtəlif sahələrdə müştərək fəaliyyət göstərmək üçün beynəlmiləl təşkilatların yaradılmasına misilsiz dərəcədə kömək edirlər.

(5-4) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN NÖVLƏRİ

Beynəlxalq təşkilatlar bir neçə növə bölünürlər. Onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də müxtəlif olur. O cümlədən, təşkilatın növü və fəaliyyəti, coğrafi əraziyə görə əhatə dairəsi, təşkilatın strukturu və üzvlərinin fəaliyyət sahəsi, tarixi keçmişi, həcmi və ölçüləri, qərar qəbul etmə üsulları və s. Bu bölgədə beynəlxalq təşkilatları dörd əsas prinsipə görə təqsim edəcəyik: mahiyyət; fəaliyyət dairəsi; dövlətə bağlılıq dərəcəsi və nəzarət üsulları.

(5-4-1) MAHIYYƏTƏ GÖRƏ BÖLÜNMƏ

Beynəlxalq təşkilatlar öz mahiyyətlərinə və mövcudluq səbəblərinə görə aşağıdakı növlərə bölünürlər:

1. *Iqtisadi təşkilatlar;*

Bunlar iqtisadi hədəf və fəaliyyətlərə görə təşkil edilir, beynəlxalq qurumlar arasında sayca böyük yer tutur və günbəgün artmaqdadırlar. Iqtisadi təşkilatlar həm regional, həm də ümumdünya səviyyəsində fəaliyyət göstərirlər.

I Dünya Müharibəsindən əvvəl mövcud olmuş Alman Gömrük İttifaqı, Beynəlmiləl Məşğulluq Təşkilatı, Beynəlmiləl Ticarət Palatası, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Bankı, Avropa İqtisadi Komissiyası, EKO təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Qarşılıqlı İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası, Avropa Bazarı, OPEK, Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi, Benilyüke Ölkələri Təşkilatı, Asiya İctimai-Iqtisadi Komissiyası, Mərkəzi Amerika Birgə Bazarı, And müqaviləsi, Qərbi Afrika İqtisadi Cəmiyyəti, İqtisadi İnkişaf və Həmkarlıq Təşkilatı, Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq İnkişaf Bankı, Şərqi Afrika İqtisadi Cəmiyyəti və s. qurumları bu təşkilatlara misal göstərmək olar.

2. *Siyasi təşkilatlar;*

Bu təşkilatlar müştərək siyasi baxışlar, mənafe və hədəflər əsasında yaradılır. Onların fəaliyyət dairəsi müxtəlif ictimai-siyasi məsələləri əhatə edir. BMT, Afrika Birliyi təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı, Ərəb Ölkələri İttifaqı, Bitərəf Ölkələr Təşkilatı, Avropa Şurası, Fars Körfəzi Həmkarlıq Şurası, BMT-nin Cenevrədəki qaçqınlara yardım üzrə beynəlxalq komissarlığı və s. təşkilatlar bu qəbildəndirlər.

3. *Elmi və mədəni-maarif sahəsindəki təşkilatlar;*

Bu yönümlü təşkilatlar elm və maarif sahəsindəki müştərək hədəflərə əsasən təsis edilirlər. Yunesko, Ümumdünya Sinoptika Təşkilatı, Beynəlmiləl Standartlaşdırma Təşkilatı, Parisdəki Beynəlxalq Araşdırmalar Şurası, Avropa Nüvə Təhqiqatları Müəssisəsi, ixtira və kəşfləri qeydə alan ümumdünya təşkilatı və s. təşkilatlar buna misal ola bilər.

4. *Danışmalar və rabitələr üzrə ixtisaslaşan təşkilatlar;*

Bu təşkilatlar rabitə və informasiya sahəsində eləcə də, əmtəə, enerji, xammal və s.-in danışıması və nəql edilməsində qarşıya qoyulan məqsədləri yerinə yetirmək üçün yaradılan qurumlardır. Beynəlxalq Teleqraf Ittifaqı, Ümumdünya Poçt Ittifaqı, Beynəlxalq Aviasiya təşkilatı, Beynəlxalq Naviqasiya Təşkilatı, Beynəlxalq Dəmiryolları Təşkilatı, Reyn, Dunay və digər çaylarda gəmiçilik üzrə komissiyalar, Beynəlxalq Telefon Rabitəsi və s. belə təşkilatlardandırlar.

5. *Hüquqi təşkilatlar;*

Belə təşkilatlar ölkələr arasındakı müxtəlif məsələlər üzrə ortaya çıxan ixtilafalarda şikayətlərə baxılması, dövlətlərarası rabitələrin tənzimlənməsi, xüsusi mövzular barəsində hüquqi normaların bərqərar edilməsi və s. bu kimi məqsədlər üçün yaradılır. Nümunə üçün, Bəniz Hüququ üzrə Beynəlmiləl Komissiya, Beynəlxalq Ədliyyə Məhkəməsi, Daimi Beynəlxalq Məhkəmə və İnsan Hüquqları Komissiyasını misal göstərmək olar.

6. *İctimai təşkilatlar;*

Bu təşkilatlar müəyyən bir ictimai işi yerinə yetirmək üçün yaradılırlar. Belə qurumlara misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar: Yunisef, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Avropada Mühacirət üzrə Dövlətlərarası Komitə, Beynəlxalq Qırmızı Xaç komitəsi, BTT-nin məskunlaşma üzrə mərkəzi, təlim-tərbiyə üzrə BTT-nin müəssisəsi və s.

7. *Müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri üzrə olan təşkilatlar.*

Belə təşkilatlar müştərək müdafiə və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə yaradılır. Onlardan bəzilərini qeyd edirik: BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası, NATO, SENTO, Avropa Müdafiə Cəmiyyəti, senterpol və s.

(5-4-2) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN ÖZ FƏALİYYƏTLƏRİNƏ ƏSASƏN NÖVLƏRƏ BÖLÜNMƏSİ

Bu baxımdan beynəlxalq təşkilatlar üç qismə bölünürlər: bir sahədə fəaliyyət göstərənlər; iki sahədə fəaliyyət göstərənlər və bir neçə sahələrdə fəaliyyət göstərənlər. Onlar həm regional, həm də ümumdünya səviyyəsində iş aparırlar.

Bir sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar;

Belə təşkilatlara ixtisaslaşmış təşkilatlar da deyilir. Onlara misal olaraq, OPEK-i göstərmək olar. OPEK, dünya bazarında yalnız neft istehsalı, onun yayılması və satışı ilə məşğuldur. Yaxud, Ümumdünya Poçt Ittifaqı yalnız poçt rabitələri ilə əlaqədar fəaliyyət göstərir. Bu qəbildən olan digər təşkilatlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: Beynəlmiləl Ədliyyə Məhkəməsi, NATO, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Interpol və s.

İki sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlar;

Bu cür təşkilatlar adətən, iki sahədə fəaliyyət göstərirlər, yaxud da, onların fəaliyyəti əsasən iki məxsusi sahəyə şamil olur. Həmin sahələr ictimai-iqtisadi, siyasi-ictimai, elmi və mədəni-maarif və s. yönümlü ola bilərlər. Belə təşkilatlara misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar: Yunesko (elm və mədəni-maarif sahəsində), Ticarət Konfransı (iqtisadi-ictimai sahələrdə), EKO (ictimai-iqtisadi sahələrdə), BMT-nin Asiya və Sakit okean hövzəsi üzrə iqtisadi-ictimai komissiyası və s.

Bir neçə sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlar.

Onlara “ümumi təşkilatlar” da deyilir. Çünki, bu təşkilatlar müxtəlif sahələrdə o cümlədən, siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni-maarif, ictimai, hüquqi, təhlükəsizlik və s. istiqamətlərdə fəaliyyət göstərirlər. BMT, Afrika Birliyi Təşkilatı, İslam Konfransı, Bitərəf Ölkələr Təşkilatı, Fars Körfəzi Ölkələrinin Həmkarlıq Şurası, Avropa Şurası və s. qurumlar bu növ təşkilatlardandırlar. Belə təşkilatlarda fəaliyyətin siyasi mahiyyəti daha qabarıq olur.

(5-4-3) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN COĞRAFI ƏHATƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ BÖLÜNMƏSİ

Hər beynəlxalq təşkilat özünəməxsus coğrafi ərazi çərçivəsində fəaliyyət göstərir və məhz həmin hüdudlarda öz plan, siyasət və əməli fəaliyyətlərini həyata keçirir. Ona görə də, beynəlxalq təşkilatları dörd əsas qrupa bölmək olar: regional təşkilatlar, qitə hüdudlarında fəaliyyət göstərən qurumlar, qitələrarası nüfuz dairəsinə malik olan təşkilatlar və ümumdünya ərazisində fəaliyyətlərini həyata keçirən beynəlxalq təşkilatlar.

Regional təşkilatlar;

Bu təşkilatların nüfuz dairəsi məxsusi bir coğrafi bölgəyə şamil olur. Belə müştərək coğrafi regionlara misal olaraq, düzənlik, materikal şelf, körfəz, yarımada, dəniz, okean və sairləri göstərmək mümkündür. Bu cür təşkilatlar mümkündür ki, müstəqil olsunlar və ya böyük beynəlmiləl təşkilatların tərkibində fəaliyyət göstərsinlər. Regional təşkilatların sayı çoxdur və misal üçün aşağıdakılara işarə etmək olar: Fars Körfəzi Həmkarlıq Şurası, Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Həmkarlıq Təşkilatı (EKO), Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin həmkarlıq Təşkilatı, Cənub-Şərqi Asiya Ölkələrinin İttifaqı (ASEAN) və s.

Qitələr çərçivəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlar;

Belə qurumlar, bir qitənin hüdudları çərçivəsində öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Məsələn: Afrika Birliyi Təşkilatı, Avropa İttifaqı, Avropa bazarı, Amerika Ölkələri Təşkilatı və s.

Qitələrarası qurumlar;

Bu cür beynəlxalq təşkilatlar öz üzvlərini iki və ya bir neçə qitələrin ölkələri arasından seçirlər. Məsələn, İslam Konfransı Təşkilatının üzvləri, əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan ölkələrdən ibarətdirlər ki, bunlar da müxtəlif qitələrdə yerləşirlər. Yaxud, Sakit okean hövzəsi və Asiya ölkələrinin iqtisadi komissiyasına üzv olan dövlətlər, bir neçə qitədə yerləşən ölkələrdən təşkil olunmuşlar. Ərəb Liqası Təşkilatlarının üzvləri isə, iki qitədən seçilirlər (Asiya və Afrika).

Ümumdünya üzrə fəaliyyət göstərən təşkilatlar.

Bu cür qurumların üzvləri bütün dünya ölkələri arasından seçilə bilər və həmin təşkilatların nüfuz dairəsi, Yer kürəsinin hər guşəsinə şamil olur. Onların fəaliyyətləri ya xüsusi, ya da ümumi istiqamətlərdə həyata keçirilir. Belə qurumlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: BMT və ona tabe olan qurumlar, Bitərəf Ölkələr Təşkilatı (və bloklara qoşulmayan dövlətlər), OPEK, Ümumdünya Bankı, Beynəlmiləl Atom Enerjisi Agentliyi, Beynəlmiləl Dəniz Hüququ üzrə Konvensiya və s.

Bu növ beynəlxalq təşkilatların coğrafi ərazi baxımından əhatə dairəsi “bitişik” və ya “qeyri-bitişik” ola bilər. Yəni, bəzi ümumdünya təşkilatlarına üzv olan ölkələrin əraziləri, bir-birləri ilə bilavasitə bitişik olurlar və yalnız, dövlət sərhədləri ilə ayrılırlar.

Bəzilərinin ərazisi isə, coğrafi cəhətdən bir-birlərindən aralı olur. Belə təşkilatlara misal olaraq OPEK, İslam Konfransı və s.-i göstərmək olar. Bitişik ərazili ölkələrdən təşkil edilən qurumlara isə, aşağıdakıları misal çəkmək olar: EKO, Fars Körfəzi Ölkələrinin Həmkarlıq Şurası, Ərəb Ölkələri Liqası, Afrika Birliyi Təşkilatı, Avropa İttifaqı və s.

(5-4-4) NƏZARƏTİN NÖVÜNƏ ƏSASƏN BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN QRUPLARA BÖLÜNMƏSİ

Beynəlxalq təşkilatlar, onların idarə olunması və həmin qurumlara edilən nəzarətin necəliyinə görə iki dəstəyə bölünürlər: Dövləti və qeyri-dövləti təşkilatlar.

1. *Dövləti təşkilatlar;*

Demək olar ki, beynəlmiləl təşkilatların əksəriyyəti dövləti təşkilatlardır. Çünki, onların üzvləri öz millətlərinə xidmət edən müstəqil dövlətlərdən ibarətdir. Bu səbəbdən, belə təşkilatları “dövlətlərarası qurumlar” adlandırmaq daha münasib olardı.

Bu cür təşkilatlar mahiyyət və coğrafi ərazi baxımından nüfuz dairələrinə görə müxtəlif formalarda mövcud olurlar və adətən, müştərək məqsədlərə, habelə hədəflərə çatmaq üçün üzv dövlətlər tərəfindən azad surətdə yaradılırlar. Ən böyük beynəlmiləl dövləti təşkilat BMT-nin özü sayılır ki, o, 200-ə yaxın müstəqil dövlətdən təşkil edilmişdir. Məntəqə, qitə, yaxud ümumdünya səviyyəsində olan rəsmi beynəlxalq qurumlar, beynəlmiləl dövləti təşkilatlar hesab olunurlar. Çünki, bunları təşkil edən üzvlər ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərdir.

2. *Qeyri-dövlət beynəlmiləl təşkilatları.*

Bunlar müxtəlif ölkə vətəndaşları tərəfindən azad surətdə yaradılan humanitar, mədəni-maarif və s. ictimai sahələrdə fəaliyyət göstərən qurumlardır.

Əslində, hər hansı bir ölkən vətəndaşlarından bəziləri əvvəlcə milli səviyyədə qeyri-dövləti bir təşkilat yaradırlar və sonradan müxtəlif ölkələrdəki belə uyğun qurumlar birləşərək, beynəlmiləl aləmdə fəaliyyət göstərən təşkilata çevrilirlər. Həqiqətən bu cür təşkilatlar beynəlmiləl təşkilatlardır. Çünki, onları yaradan üzvlər, müxtəlif millətlərin nümayəndələri olurlar və dövlətlər belə

qurumların işinə ya heç cür müdaxilə edə bilmir, ya da onlara çox cüzi şəkildə təsir edə bilirlər. Qeyri-dövləti beynəlmiləl təşkilatlar bəzən humanitar, bəzən mədəni-maarif və bəzən də müxtəlif ölkələrdəki iqtisadi qurumların birləşməsi nəticəsində yaranırlar. Onlar öz mahiyyət və fəaliyyətlərinin əhatə dairəsinə görə müxtəlif növlərdə olurlar.

Qeyri-dövləti beynəlmiləl təşkilatlarını ümumi şəkildə iki qismə bölmək olar:

1. Maddi mənfəət gətirən qeyri-dövlət təşkilatları;
2. Maddi mənfəət gətirməyən qeyri-dövlət təşkilatları.

Maddi mənfəət gətirməyən qeyri-dövlət qurumları, ictimai, mədəni-maarif sahələrində qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün yaradılır və onların fəaliyyətlərində iqtisadi stimullar nəzərə çarpmır. Hərçənd ki, təşkilatın maliyyələşdirilməsi üçün üzvlərdən müəyyən maddi köməklər qəbul edilir. Belə qurumların aşağıdakı nümunələrini misal göstərə bilərik:

1. Beynəlxalq Qırmızı Xaç cəmiyyəti;
2. Qan köçürmə üzrə beynəlxalq cəmiyyət;
3. Xərçəng xəstəliyinə qarşı mübarizə ittifaqı;
4. Mənəvi İrsin Qorunması Təşkilatı;
5. Beynəlxalq Hüquqşünaslar cəmiyyəti;
6. Beynəlxalq Universitetlər cəmiyyəti;
7. Parlamentlərarası Ittifaq;
8. Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı;
9. Beynəlxalq Diplomatika Universiteti;
10. Roma klubu;
11. Sərhədsiz həkimlər və jurnalistlər cəmiyyəti;
12. Beynəlxalq elmi cəmiyyətlər.

Maddi mənfəət gətirən qeyri-dövləti təşkilatları ticarət və digər iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərən qurumlara deyilir. Onların üzvləri müxtəlif iqtisadi istiqamətlərdə çalışan şirkətlərdən ibarət olur. Bu qurumlar adətən, transmilli korporasiyalar kimi tanınırlar.

(5-5) BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN NÜMUNƏLƏRİ İLƏ TANIŞLIQ

Qeyd edildiyi kimi, müxtəlif coğrafi ərazilərdə fəaliyyət göstərən bir çox beynəlmiləl qurumlar mövcuddur ki, onların hamısı haqqında məlumat vermək imkanına malik deyilik. Ona görə də, burada əvvəlcə ən böyük beynəlmiləl qurum olan - BMT barəsində danışacaq, sonra isə iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni-maarif sahələrində iş aparan bəzi beynəlxalq təşkilatlara dair məlumatları nəzərinizə çatdıracağıq.

(5-5-1) BMT (Birl Əşmiş Mill Ətl Ər T Əşkilatı)

BMT-NİN YARADILMASI ZƏRURƏTİ VƏ TƏSİS OLUNMASI

1914-1918-ci illərdə I Dünya Müharibəsinin acı nəticələri ABŞ, İngiltərə, Fransa və s. ölkələri bir beynəlxalq təşkilat yaratmaq zərurəti qarşısında qoydu. O vaxt Dünya Müharibəsinin təkrar olunmasının qarşısını almaq və ümumi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün qalib dövlətlər çarə tapmağa çalışırdılar. Həmin dövrdə ABŞ prezidenti Vilson "Millətlər cəmiyyəti"nin yaradılması təklifi ilə çıxış etdi. Buna əsasən, 28 aprel 1919-cu ildə, Paris sülh konfransından sonra ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və Yaponiya tərəfindən rəsmən Millətlər cəmiyyətinin təsis edilməsi elan olundu.

Millətlər cəmiyyətinin təsis edilməsi, müttəfiq dövlətlərin qələbəsinin məhsulu idi. Bundan sonra isə, 13 dekabr 1920-ci ildə əsasnaməsi təsdiq olunmuş Beynəlmiləl daimi Ədliyyə Məhkəməsi öz işinə başladı.

Qabaqcadan qeyd etdiyimiz kimi, Millətlər cəmiyyətinin əvvəlcə 42 üzvü var idi və bunların 26-sı qeyri-Avropa dövlətləri idi.

Bir müddətdən sonra üzv dövlətlərin sayı 57-yə çatdı. Lakin 1939-cu ildə, yəni, II Dünya Müharibəsi başlamazdan əvvəl üzvlərinin sayı 43-ə qədər azaldı və qüdrətli dövlətlər tədricən Millətlər cəmiyyətini tərk etməyə başladılar. İtaliya 1937-ci ildə Albaniyaya həmlə edərək, Millətlər cəmiyyətindən çıxdı. 1933-cü ildə isə Almaniya onu tərk etdi. Finlandiyaya qarşı müharibəyə başlayan SSRI-ni Millətlər cəmiyyətindən xaric etdilər və 1937-ci ildə Çinin bəzi ərazilərini işğal edən Yaponiya da bu təşkilatdan çıxdı. Məlum

olduğu kimi, ABŞ əvvəldən Millətlər cəmiyyətinin üzvü deyildi. Millətlər cəmiyyəti təsis olunan vaxt öz qarşısına iki əsas məqsəd qoymuşdu:

Birincisi, bütün dünyada sülhün bərqərar edilməsi və cəmiyyətə üzv olan dövlətlərin hər hansı birinə qarşı baş verən təcavüzə qarşı birgə müdafiə tədbirlərinə əl atmaq.

İkincisi, dünya ölkələri arasında iqtisadi və ictimai əməkdaşlığı təşviq edib, onun inkişafına köməklik göstərmək. Millətlər cəmiyyətinin əhdnaməsində bu barədə belə deyilirdi: “Beynəlxalq qanunları dövlətlərarası rabitələrdə əməli rəftar qaydaları kimi tanımaq, qarşılıqlı ehtiram üsullarına ciddi riayət etmək, əlaqələrdə ədalət və bağlanmış müqavilələrin qorunması üçün müharibə aparmamaq öhdəçiliklərinə əməl etmək, ölkələrarası əlaqələrdə ədalət, şərəf və azad tövsiyələr yolu ilə bütün dünyada sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, həmçinin millətlərarası həmkarlıq və əməkdaşlığı təşviq etmək məqsədi ilə Millətlər cəmiyyətinin əhdnaməsini imza edirik”.

Millətlər cəmiyyəti, beynəlxalq sülhün qorunması mexanizmləri və xüsusi sülh qoruyucu hərbi qüvvələrə malik deyildi. Qüdrətli dövlətlərin onun tərkibindən çıxması ilə və sülhün məhz həmin dövlətlər tərəfindən pozulması üzündən Millətlər cəmiyyəti iflasa uğrayıb, süqut etdi və II Dünya Müharibəsinin başlanmasının qarşısını heç vaxt ala bilməzdi.

1939-cu ildə II Dünya Müharibəsi başlayan vaxt Millətlər cəmiyyəti və onun bütün strukturlarının fəaliyyəti sona yetdi. II Dünya Müharibəsi alovları qızıışdıqca, bəşəriyyət bu amansız müharibəni cilovlamaq üçün çarə axtardı. 1942-ci il yanvarın 1-də 26 ölkənin antifaşist koalisiyasına imza etdikləri dövrdə ilk dəfə “BMT” kəlməsini o zamankı ABŞ prezidenti Ruzvelt bəyan etdi. Müharibədən sonra beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması, ölkələrarası rabitələri əməkdaşlıq və həmkarlıq əsasında qurmaq üçün bir beynəlmillət təşkilatının yaradılmasına kəskin zərurət duyulurdu. 1945-ci il iyunun 26-da San-Fransisko şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda BMT-nin təşkil olunması istiqamətində ilk addım atıldı və onun nizamnaməsi 51 ölkə tərəfindən imzalandı. Həmin ilin 24 oktyabrında isə, rəsmən BMT-nin təsis edilməsi elan

olundu. Sonralar bir çox ölkələr BMT-nin üzvlüyünə qəbul edildilər və hal-hazırda bu təşkilatın 200-ə yaxın üzvü vardır. Böyük ya kiçik, zəngin yaxud kasıblığından asılı olmayaraq, BMT-yə üzv dövlətlərin hər biri onun ümumi məclisində bərabər səs hüququna malikdirlər. BMT-nin iqamətgahı Nyu-York şəhərində yerləşir. Bu qurumun Avropadakı iqamətgahı isə Cenevrə şəhərindədir.

BMT-də qəbul edilmiş və onun sənədlərində istifadə olunan 6 dil – ərəb, çin, ingilis, fransız, rus və ispan dilləri rəsmən tətbiq edilməkdədir. BMT-nin xüsusi poçt markası, mavi rəngli bayrağı, zeytun ağacının budaqları arasında dünya xəritəsini əks etdirən gerbi vardır.

BMT-nin məqsəd və məramlarını, onun yaradılması zərurətini doğuran hədəfləri əsasnaməsinin maddələrindən oxumaq olar. Bu təşkilatın hədəfləri haqqında əsasnamənin 1-ci maddəsində belə deyilir:

1. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq, ümumi sülhü təhlükə altına qoyan hərəkətlərin qarşısını almaq, təcavüzkarlığa və sülhü pozan hər cür addımlara qarşı mübarizə aparmaq, konfliktlər və dövlətlərarası ixtilafların müzakirələr, danışıqlar yolu ilə həll edilməsinə nail olmaq, beynəlxalq aləmdə ədalətli hüquq normalarına uyğun sülh şəraitini bərqərar etmək BMT-nin hədəflərindən sayılır.
2. Millətlər arasında dostluq rabitələrini inkişaf etdirmək, millətlərin hüquq bərabərliyini və öz müqəddəratlarını həlletmə prinsiplərini qorumaq, bütün dünyada sülhü möhkəmləndirmək yolunda ardıcıl fəaliyyət göstərmək.
3. Çoxtərəfli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlmiləl əməkdaşlıq və həmkarlığın təşkil edilməsi (iqtisadi, ictimai və humanitar sahələrdə), habelə insan hüquqlarının qorunması və hər cür irqi, dini, məzhəbi, cinsi, milli ayrışkıllıqla mübarizə aparmaq.
4. Yuxarıda adı çəkilən məqsədlərə nail olmaq istiqamətində dünya millətlərinin səylərini koordinasiya edən bir mərkəzə çevrilmək BMT-nin əsas funksiyalarından hesab olunur.

BMT əsasnaməsinin 2-ci maddəsində xatırlanan hədəflərə yetişmək üçün aşağıdakı qaydalar nəzərdə tutulmuşdur:

1. Təşkilat bütün üzvlərin bərabər hakimiyyət hüququ əsasında qurulub.
2. Bütün üzvlər əsasnamədə nəzrədə tutulan və qəbul etdikləri öhdəlikləri yerinə yetirməyə borcludurlar.
3. Bütün üzvlər aralarındakı ixtilafları sülh məramlı üsullarla həll etməlidirlər.
4. Təşkilatın bütün üzvləri beynəlxalq rəbitələrdə güc işlədilməsindən çəkinəcək, bir-birlərinin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliklərinə ehtiramla yanaşacaqlar.
5. Bütün üzvlər təşkilatın əsənaməsinə uyğun göstərdiyi hər cür fəaliyyətlərini dəstəkləyəcək və ona kömək edəcəklər. Əgər BMT hər hansı bir ölkəyə qarşı sanksiyalar tətbiq etsə, həmin ölkə ilə əməkdaşlıqdan çəkinmək bütün üzvlərə vacibdir.
6. BMT-yə üzv olmayan dövlətlər beynəlxalq sülh və əmin-amanlığı təhlükə altına qoyan hərəkətlərə yol verdikdə, təşkilat belə əməllərə nəzarət etməli və onlarla nizamnamədə göstərilən üsullara uyğun rəftar etməlidir.
7. BMT-nin bu əsasnaməsində dərc edilmiş onun heç bir qayda-qanunu, ölkələrin öz səlahiyyətlərinə məxsus olan daxili işlərinə müdaxilə etməməyi caiz saymır və üzvlər belə mövzularda yalnız, təşkilatın nizamnaməsinə müvafiq rəftar etməlidirlər. Lakin xüsusi hallarda və zərurət tələb etdikdə, istisnalar mümkündür.

BMT nizamnaməsinin 4-cü maddəsinə əsasən, təşkilata yeni üzvlərin qəbul edilməsinin şərti, onların əsasnamənin bütün müddəalarını yerinə yetirmək öhdəliyinə razı olmalarıdır. 6-cı maddəyə görə isə, təşkilata üzv olan dövlət, nizamnamənin qaydalarını pozduqda, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsinə əsasən, BMT ümumi yığıncağının qərarı ilə üzvlükdən xaric edilir.

BMT-NİN ƏSAS ORQANLARI VƏ STRUKTURU

Bu qurumun nizamnaməsinin 3-cü fəslinin 1-ci maddəsinə görə, onun əsas orqanları aşağıdakılardan ibarətdir: ümumi yığıncaq (Baş Assambleya), Təhlükəsizlik Şurası, İctimai-İqtisadi Şura, Qəyyumluq Şurası, katiblik, Beynəlmiləl Ədliyyə Məhkəməsi.

- a) Ümumi yığıncaq

Bu orqan BMT-yə üzv olan 200-ə yaxın ölkənin nümayəndələrindən təşkil olunmuşdur. Mövqeyi və vəziyyətindən asılı olmayaraq, burada hər ölkə bir səs hüququna malikdir. Ümumi yığıncaqda ölkələr öz problemləri və müxtəlif məsələlərə dair baxışlarını dünya ictimaiyyətinə bəyan edə bilirlər. Həmin yığıncaqlar Nyu-York şəhərində keçirilir. Ölkələrin buradakı nümayəndələri birbaşa diplomatla təmsil olunurlar. Lakin bəzən Xarici İşlər nazirləri və hətta dövlət başçıları da iclaslarda iştirak edir və ümumi yığıncaqda nitq söyləyirlər.

BMT-yə üzv olan dövlətlər ümumi yığıncaqda istənilən dünya problemləri barəsində çıxış edə bilirlər. Ümumi yığıncaq dünya millətlərinin ictimai-iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq etməsi və insan hüquqlarının qorunmasına təkidlə çalışır. Onun tərkisilah məsələləri, maliyyə işləri, humanitar, iqtisadi və ictimai məsələlər üzrə komissiyaları vardır. Ümumi yığıncaq öz iclaslarının sonunda qətnamələr qəbul edir və bəyannamələr elan edir. Lakin belə qətnamələrin icra mexanizmi yoxdur və onlar yalnız, tövsiyə xarakteri daşıyır. Bununla belə, həmin məsələlər barəsində dünya ictimaiyyətinin baxışlarının formalaşmasında çox mühüm rol oynayır. Çünki, burada izhar olunan fikirlər, əsas etibarilə dünya millətlərinin ümumi rəyindən irəli gəlir.

Sülh və təhlükəsizlik, yeni üzvlərin təşkilata qəbul edilməsi və büdcə işləri üzrə məsələlər barəsində BMT-nin ümumi məclisinin qərarları, üzv dövlətlərin 2/3-si həmin qərara tərəfdar olduqda məqbul sayılır. Lakin digər məsələlərdə qərar qəbul olunması üçün nisbi əksəriyyət kafi hesab edilir.

Ümumi məclisin vəzifə və səlahiyyətləri bunlardan ibarətdir:

1. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasına dair məsələlər üzrə əməkdaşlığa dair tövsiyələr vermək (Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərinə aid olan mövzular istisna olmaqla);
2. BMT nizamnaməsi çərçivəsində təşkilatın digər orqanlarının vəzifə və səlahiyyətləri barəsində tövsiyələr vermək;
3. Beynəlxalq aləmdə millətlərarası əməkdaşlığın inkişafı, hüquqi məsələlərin tənzimlənməsi, insan hüquqları və siyasi azadlıqların qorunması, habelə, iqtisadi-ictimai, elmi-maarif və

səhiyyə sahələrində həmkarlığın genişləndirilməsinə dair dünya ictimaiyyətlərinə tövsiyələrin təqdim edilməsi;

4. Hər mümkün şəraitdə sülhün qorunması və millətlərarası dostluq rabitələrinin bərqərar olunması haqqında tövsiyələrin verilməsi;
5. Təhlükəsizlik Şurası və başqa orqanlarla bağlı məlumatların yoxlanılması və qəbul edilməsi;
6. Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi, iqtisadi-ictimai şura, qəyyumluq şurası üzvlərinin, Təhlükəsizlik Şurası ilə birgə Beynəlmiləl Ədliyyə Məhkəməsi hakimlərinin seçilməsi, habelə, BMT baş katibini seçmək üçün təhlükəsizlik şurasına tövsiyə vermək.

Ümumi yığıncağın iclasları hər il sentyabr ayının axırlarında öz işinə başlayır və dekabr ayının ortalarına qədər davam edir. Hər rəsmi iclasın əvvəlində nümayəndələr yeni rəis və onun 21 müavini həmçinin, əsas yeddi komitənin sədrələrini seçirlər. Ümumi yığıncağın rəisi növbə ilə 5 coğrafi məntəqədən, yəni, Afrika, Asiya, Şərqi Avropa, Latın Amerikasası və Qərbi Avropa ölkələri nümayəndələri arasından seçilir. Fövqəladə iclaslar Təhlükəsizlik Şurası və ya ümumi yığıncağın əksər üzvlərinin tələbi ilə çağırıla bilər.

Ümumi yığıncaqda müzakirə olunan məsələlər dövlət başçıları və ya ölkələrin Xarici İşlər nazirləri yaxud, 6 əsas komitə tərəfindən irəli sürülür. Həmin komitələr bunlardır:

1. Beynəlxalq tərkisiləh və təhlükəsizlik üzrə komitə;
2. İqtisadi-maliyyə məsələləri üzrə komitə;
3. İctimai-humanitar, mədəni-maarif məsələləri üzrə komitə;
4. Xüsusi siyasi komitə;
5. İdarəetmə və büdcə üzrə komitə;
6. Hüquqi məsələlər üzrə komitə.

Əlbəttə ki, ümumi yığıncağın yuxarıda adları göstərilənlərdən savayı, başqa komitələri də mövcuddur.

b) Bmt-nin təhlükəsizlik şurası

Bu orqan BMT-nin nizamnaməsinə əsasən, beynəlxalq aləmdə sülh və təhlükəsizliyin qorunmasına cavabdehdir və onun iqamətgahı Nyu-Yorkda yerləşir.

Onun 15 üzvü vardır. Bunlardan 5-i daimi (Çin, Fransa, ABŞ, Rusiya və İngiltərə), 10-u isə müvəqqəti üzvlərdir. Müvəqqəti üzvlər ümumi yığıncağın qərarı ilə iki il müddətinə müxtəlif coğrafi regionlardan növbə ilə bir dövrə üçün seçilirlər.

Nizamnaməyə uyğun şəkildə Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qərarlar, bütün üzv ölkələr üçün icbaridir. Çünki, ümumi yığıncaqdan fərqli olaraq, Təhlükəsizlik Şurası qəbul etdiyi qərarların icra mexanizminə malikdir və beynəlxalq aləmdə onun qüdrəti, ümumi yığıncağın iqtidarından daha çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, şuranın 5 daimi üzvü "veto" hüququndan istifadə etməklə, qərar qəbul edilməsi və onun icrasının qarşısını ala bilirlər. Hətta Təhlükəsizlik Şurasının 14 üzvü hər hansı məsələ üzrə qərar qəbul etmək istədikdə, əgər bir daimi üzv "veto" tətbiq etsə, həmin qətnamə məqbul sayılmır!!! Ona görə də, Təhlükəsizlik Şurası uzun müddət öz işini səmərəli şəkildə qura bilməmiş və yalnız, SSRI-nin dağılmasından sonra onun fəaliyyətində bəzi müsbət irəliləyişlər müşahidə edilməyə başlamışdır. "Soyuq Müharibə" başa çatdıqdan sonra TŞ daha dinamik və səmərəli iş üslubuna yiyələnmişdir.

Təhlükəsizlik Şurasının vəzifə və səlahiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. BMT-nin hədəflərinə uyğun qaydalarla beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması;
2. Münaqişəyə səbəb ola biləcək hər cür ixtilafların təhqiq edilməsi;
3. Sülhü bərqərar etmək və münaqişələri sahmanlamaq üsullarının inkişaf etdirilməsi;
4. Silahlanmanın tənzimlənmə sisteminin planlaşdırılması və bunun tətbiqi;
5. Beynəlxalq ümumi sülhə təhlükə yaradan ocaqların təyini, təcavüzkar dövlətlərə qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq edilməsi və lazım gəldikdə onlara qarşı hərbi qüvvələrdən istifadə etmək;

6. Təcavüzkar dövlətlərə qarşı müxtəlif üsullarla mübarizə aparmaq;
7. Beynəlmiləl Ədliyyə Məhkəməsinə yeni üzvlərin qəbul edilməsi haqqında tövsiyələr vermək;
8. Ümumi yığıncağa baş katib və Beynəlmiləl Ədliyyə Məhkəməsinin hüquqşünaslarının təyin olunması barəsində tövsiyələrin verilməsi;
9. Qəyyumluq planlarının və işlərinin həyata keçirilməsi, dünyanın mühüm strateji bölgələrində sülh təminatçısı funksiyalarını yerinə yetirmək.

Təhlükəsizlik Şurası elə şəkildə qurulmuşdur ki, onun üzvləri yalnız qarşılıqlı həmkarlıq şəraitində faydalı fəaliyyət göstərə bilərlər və bunun üçün qurumun hər bir iclasında bütün üzvlərin iştirakı zəruridir. Təhlükəsizlik Şurası öz iclaslarını başqa şəhərlərdə də keçirə bilər. Məsələn: 1973-cü ildə onun iclasları Efiopiyanın paytaxtı Əddis-Əbəbədə və sonra isə, Panamada keçirilmişdi.

Təhlükəsizlik Şurasının iş üslubu elə bir şəkildədir ki, o, əvvəlcə münaqişədə olan tərəfləri sülhə və dostluq münasibətlərini yaratmağa çağırır. Sonra isə ixtilafı araşdırmaq üçün həmin bölgəyə öz xüsusi nümayəndəsini və yaxud, BMT Baş katibini göndərir. Amma, mümkündür ki, Təhlükəsizlik Şurası əvvəlcədən müəyyən konfliktli məsələ barəsində öz qərarını təyin etsin. Bəzi ölkələr arasında müharibə və hərbi əməliyyatlar başlayan kimi, şura təcili olaraq onun dayandırılması üçün tədbirlərə əl atır və atəşkəs rejiminin bərqərar edilməsinə çalışır. Xüsusi şəraitlərdə Təhlükəsizlik Şurası konfliktli bölgələrə BMT-nin sülh məramlı hərbi birləşmələrini göndərir və belə regionlarda sülhün bərpa olunmasını təmin edir. Bundan əlavə, bu cür tədbirlər fayda vermədikdə, daha artıq hərbi qüvvələrdən və təcavüzkar dövlətə qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq olunmasından istifadə edilir.

Həmçinin, BMT nizamnaməsini kobud surətdə pozan ölkələri üzvlükdən xaric etmək üçün Təhlükəsizlik Şurası ümumi yığıncağa tövsiyə verə bilər.

Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhə təhlükə yaradan və təcavüzkar hərəkətlərin qarşısını almaqdan ötrü bir sıra əməli

səlahiyyətlərə malikdir ki, bunlar nizamnamənin 41, 42 və 43-cü maddələrində aydın şəkildə bəyan olunur:

41-ci maddə: "Təhlükəsizlik Şurası konfliktlərin həll edilməsi prosesində hərbi qüvvələrin tətbiqinə şamil olmayan istənilən təşəbbüslə çıxış edə bilər və bu istiqamətdə qəbul etdiyi qərarların, BMT üzvü olan dövlətlər tərəfindən icrası zəruridir. Şuranın qətnamələrinə məhəl qoymayan dövlətlər isə, qismən və ya tamamilə iqtisadi əlaqələrin, dəmir, dəniz və hava yolları ilə rabitələrin, habelə, poçt, teleqraf və s. vasitələrlə olan digər əlaqələrin kəsilməsi və həmçinin, belə ölkələrlə siyasi rabitələrin dondurulması, həmin istiqamətlərdə atıla bilən addımlardandır".

42-ci maddə: "41-ci maddədə nəzərdə tutulan vasitələrdən istifadə olunması kifayət etməzsə, Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün hava, dəniz və quru qüvvələrini tətbiq edə bilər. Bu cür hərbi əməliyyatlarda BMT-yə üzv dövlətlərin hava, dəniz və quru qoşunlarından istifadə olunması mümkündür".

43-cü maddənin 1-ci bəndi: "BMT-nin bütün üzvləri beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumağa borcludurlar. Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qərarından sonra beynəlxalq sülhü qorumaq üçün həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar və digər tədbirlərdən ötrü üzv ölkələr öz silahlı qüvvələrindən və ərazilərindən istifadə olunması ixtiyarını şuranın öhdəsinə verə bilər".

v) İctimai-iqtisadi şura

Bu şuranın ümumi yığıncaq tərəfindən 3 il müddətinə seçilən 54 üzvü vardır ki, hər il 18 yeni üzv yenidən seçilir. Şurada səsvermə nisbi əksəriyyət şəklində həyata keçirilir. Onun iclasları ildə bir dəfə, beş həftə müddətində növbə ilə Nyu-York və Cenevrədə təşkil olunur. Üzv ölkələrin nazirlikləri, müzakirə olunacaq məsələləri gündəliyə çıxarmaq üçün təkliflər irəli sürürlər. İqtisadi inkişaf, ekoloji problemlər, insan hüquqları və s. məsələlər müzakirə obyektinə ola bilər. Şuranın iclaslarında bu və ya digər məsələlər müzakirə olunur, onların barəsində qərarlar qəbul edilir və ümumi yığıncağa tövsiyələr verilir. Bu şura həmçinin, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Beynəlxalq Məşğulluq Təşkilatı, ərzaq və əkinçilik, mədəni-maarif və s. ixtisaslaşmış beynəlmiləl qurumlar arasında koordinator rolunu oynayır.

BMT-nin ictimai-iqtisadi şurasının vəzifələri və səlahiyyətləri:

1. Beynəlxalq ictimai-iqtisadi problemləri araşdırmaq, onların həlli və tənzimlənməsi yollarını tapmaq, bu barədə tövsiyələr hazırlamaq;
2. İctimai-iqtisadi məsələlər barəsində proqnozlar vermək və bu istiqamətdə inkişaf üsullarını təklif etmək;
3. Əsas insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması sahəsində nailiyyətlər qazanmaq üçün əməli fəaliyyət göstərmək;
4. Müxtəlif mövzularda beynəlxalq konfrans və konvensiyaların gündəliyini hazırlamaq, onları ümumi yığıncağa təqdim etmək.
5. BMT və xüsusi agentliklər arasında rabitələri bərqərar etmək barəsində müzakirələr aparmaq;
6. Ümumi yığıncağın təsdiqi ilə, BMT üzvləri və xüsusi agentliklər üçün xidmətlərin yerinə yetirilməsini təşkil etmək;
7. İkitərəfli əlaqələr barəsində qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmələr aparmaq (Hal-hazırda 1500 qeyri-dövlət təşkilatı bu şura ilə məsləhətləşmələr aparır).

Belə təşkilatlara icazə verilir ki, nümayəndələrini şuranın iclaslarında iştirak etmək üçün göndərsinlər və ictimai-iqtisadi şuranın işinin təkmilləşdirilməsi üçün lazım bildikləri məsləhətləri təqdim etsinlər.

q) Qəyyumluq şurası

BMT nizamnaməsinə görə, Qəyyumluq Şurası onun əsas orqanlarından biri hesab olunur. Bu şura BMT-nin qəyyumluğunu öz öhdəsinə götürdüyü ərazilərdə nəzarət və idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirir. Qəyyumluq sisteminin əsas hədəfləri, qəyyumluq nəzarətində olmuş 11 ölkənin sakinlərinin həyat səviyyəsinin tərəqqisi və inkişafına nail olmaq idi ki, bununla da, onlar hərtərəfli şəkildə öz istiqalatiyyətlərini əldə etsinlər.

Bu şuranın ən ümdə məqsədi, qəyyumluq nəzarətində olan bütün ölkələrdə müstəmləkəçiliyin ağır nəticələrini aradan qaldırmaq və həmin ölkələrin müstəqillik yaxud, müxtəriyyə qazanmaqlarına kömək etmək idi.

BMT-nin nizamnaməsində qəyyumluq şurasına ixtiyar verilirdi ki, onun himayəsində olan əraziləri idarə edən orqanların

məlumatlarını yoxlayıb, həmin ölkə sakinlərinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində təsirli tədbirlərə əl atsın.

Beləliklə, şuranın nəzarəti altında olan ölkələr tədricən müstəqil dövlətlərə çevrildilər. Qəyyumluq Şurasının nəzarət etdiyi axırncı ölkə (Mikroneziya adalarından biri) 1994-cü ildə öz müstəqilliyini elan edib, bundan bir ay sonra BMT üzvlüyünə qəbul olundu. Bu cəhətdən Qəyyumluq Şurası ın missiyası başa çatdı və onun fəaliyyəti məlum səbəblərə görə donduruldu.

ğ) Beynəlxalq ədliyyə məhkəməsi

BMT-nin əsas orqanlarından biri olan bu məhkəmənin iqamətgahı, Hollandiyanın Haaqqa şəhərində yerləşir. Bu məhkəmə, yalnız dövlətlərarası ixtilafların həlli məsələlərinə baxır və şəxslərin fərdi işləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Üzv ölkələr sərhəd ixtilafları, təbii sərvətlərdən istifadə, balıq ovu və s. sahələrdə ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün bu məhkəməyə müraciət edə bilirlər. BMT-nin ümumi yığıncağı və Təhlükəsizlik Şurasında müxtəlif məsələlər barəsində bu məhkəmədən məşvərətçi rəy verməsini istəyə bilirlər. Həmçinin, BMT-nin digər orqanları eyni məqsədlə bu məhkəməyə müraciət edə bilirlər. Haqqında danışılan məhkəmənin 15 rəsmi üzvü var ki, bunlar Təhlükəsizlik Şurasının məsləhəti ilə ümumi yığıncaq tərəfindən seçilirlər. Bu hakimlər özlərinin yüksək peşəkarlıq keyfiyyəti və əməli fəaliyyətlərinə görə seçilirlər (milliyyətlərinə görə yox). Onlar dünyada mövcud olan müxtəlif hüquqi məktəb və sistemlərin nümayəndələridirlər. Bir ölkə və ya bir millətdən bu məhkəmədə iki hakim olmur. Hakimlərin xidmət dövrü - 9 ildir və bu müddətdən sonra yeni hakimlər vəzifəyə seçilir. Bir hakimin yenidən seçilməsi də mümkündür. Əlbəttə ki, onlar hakimlik etdikləri həmin müddətdə başqa işlə məşğul ola bilməzlər.

d) Bmt-nin katibliyi

Katiblik, əslində BMT-nin işlərini idarə edən əsas orqandır. Onun 15 minə yaxın işçisi vardır. Bu şəxslər müxtəlif ölkə vətəndaşlarından ibarət olub, BMT-nin cürbəcür agentlik və komissiyalarında fəaliyyət göstərirlər. Katibliyin iqamətgahı Nyu-Yorkda yerləşir və onun rəisi BMT-nin baş katibidir. Katibliyin Cenevrə və Vyana şəhərlərində də şöbələri mövcuddur.

BMT baş katibi Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsinə əsasən, ümumi yığıncaq tərəfindən təyin edilir. O, 5 il müddətinə seçilir və vəzifə səlahiyyətləri uzaldıla bilər. Habelə, bir şəxsin bir neçə dəfə baş katib seçilməsi də mümkündür. Katiblik müxtəlif işlərlə məşğul olur. O cümlədən, BMT işçilərinin Nyu-York və bütün dünya boyu fəaliyyətlərinin idarə olunması, beynəlxalq münaqişələr zonasında sülh və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə keçirilən əməliyyatların idarəçiliyi, insan hüquqlarının qorunması istiqamətində fəaliyyətlərin aparılması, müxtəlif mövzularda beynəlxalq konfransların təşkili, belə yığıncaqlarda söylənilən nitq və məruzələrin BMT-nin rəsmi dillərinə tərcüməsi və şərh olunması və s.

BMT-YƏ TABE OLAN QURUMLAR

Bu bölmədə biz BMT-nin əsas orqanları ilə bağlı olan qurumları tanıtdıracağıq. Belə qurumlar BMT-nin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirlər. Onların hamısının iş və vəzifələrini qeyd etmək imkanımız olmadığından, bu qurumların yalnız adlarını çəkməklə kifayətlənəcəyik:

a) Ümumi yığıncağa tabe olan qurumlar:

1. Əsas və müəyyən müddətli komitələr;
2. Daimi komitələr və xüsusi qurumlar;
3. Köməkçi və asılı qurumlar;
4. BMT-nin Fələstin qaçqınlarına kömək üzrə agentliyi;
5. Atom enerjisi üzrə beynəlxalq agentlik.

b) İctimai-iqtisadi şura ilə əlaqədar qurumlar:

Ümumdünya "ərzaq proqramı" qurumu.

Beynəlmiləl Ticarət Mərkəzi

İctimai tərəqqi, insan hüquqları, narkomaniya və narkotik maddələrin yayılması ilə mübarizə, qadınların vəziyyəti, cinayətkarlığa qarşı mübarizə, elm və texnologiyaların inkişafı üzrə əməli komissiyalar;

Daimi və müəyyən müddətli komitələr;

Xüsusi ixtisaslı qurumlar;

Afrika üzrə iqtisadi-ictimai komissiya (Əddis-Əbəbə);

Avropa üzrə iqtisadi-ictimai komissiya (Cenevrə);
Latin Amerikasını və Karib dənizi hövzəsi üzrə iqtisadi-ictimai komissiya (Santyaqo);
Asiya və Okeaniya üzrə iqtisadi-ictimai komissiya (Bankoq);
Qərbi Asiya üzrə iqtisadi-ictimai komissiya (Bağdad).

v) Daha müstəqil, lakin ictimai-iqtisadi şuraya bağlı olan qurumlar bunlardır:

Beynəlmiləl Əmək Təşkilatı;
Əkinçilik və ərzaq üzrə təşkilat;
YUNESKO (elm, mədəniyyət, maarif üzrə);
Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı;
Abadlıq və yenidən qurma üzrə Dünya Bankı, abadlaşdırma üzrə Beynəlxalq İttifaq, Beynəlxalq Maliyyə Müəssisəsi;
Beynəlxalq Valyuta Fondu;
Aviasiya üzrə Beynəlxalq Təşkilat;
Ümumdünya Poçt İttifaqı;
Beynəlxalq Telefon Rabitəsi İttifaqı;
Ümumdünya Sinoptika Təşkilatı;
Beynəlxalq Naviqasiya Təşkilatı;
İxtira və kəşfləri qeydiyyatı alan ümumdünya təşkilatı;
Əkinçiliyin inkişafı üzrə beynəlxalq bank;
BMT-nin sənaye inkişafı üzrə təşkilatı;
Ümumdünya Ticarət Təşkilatı.

q) Ümumi yığıncaq və iqtisadi-ictimai şuraya tabe olan, onlarla müştərək fəaliyyət göstərən qurumlar:

1. Qadın problemləri və təlim-tərbiyə üzrə beynəlxalq müəssisə;
2. BMT-nin məskunlaşma üzrə mərkəzi;
3. BMT-nin ticarət inkişafı üzrə konfransı;
4. BMT-nin inkişaf proqramı;
5. BMT-nin ekologiya proqramı;
6. BMT-nin cəmiyyət bankı;
7. Qaçqınlar üçün BMT-nin ali komissarlıq dəftərxanası;
8. BMT-nin uşaq fondu;
9. BMT-nin təlim-tərbiyə və təhqiqat üzrə müəssisəsi;
10. BMT-nin universiteti;

11. Ümumdünya ərzaq şurası.

d) Təhlükəsizlik şurasına bağlı qurumlar:

1. Daimi komitələr və xüsusi qurumlar;
2. Beş daimi üzvlərin müştərək qərargah rəislərindən ibarət olan Hərbi Qərargah Komitəsi;
3. Dünyanın müxtəlif məntəqələrində sülhü mühafizə əməliyyatlarını həyata keçirən qurumlar. O cümlədən:
 - 3.1 Orta şərqdə müharibənin dayandırılmasına nəzarət edən təşkilat;
 - 3.2 Hindistan və Pakistanda hərbi müşahidəçilər qrupu;
 - 3.3 Cövlan təpələrindəki müşahidəçi qüvvələr;
 - 3.4 Kiprdəki sülhqoruyucu qüvvələr;
 - 3.5 Livandakı müvəqqəti qüvvələr;
 - 3.6 İraq-Küveyt arasındakı müşahidəçi heyət;
 - 3.7 Anqoladakı 2-ci ayırıcı heyət;
 - 3.8 San-Salvadoradakı müşahidəçi heyət;
 - 3.9 Qərbi Səhradakı müşahidəçi heyət;
 - 3.10 Sabiq Yuqoslaviyadakı sülhqoruyucu qüvvələr;
 - 3.11 Somalidəki BMT-nin əməliyyatı;
 - 3.12 BMT-nin Mozambikdəki əməliyyatı;
 - 3.13 BMT-nin Liberiyadakı əməliyyatı.
 - 3.14 BMT-nin Haitidəki əməliyyatı;
 - 3.15 BMT-nin Ruandadakı əməliyyatı;
 - 3.16 BMT-nin Gürcüstandakı əməliyyatı;
 - 3.17 İran-İraq arasındakı müşahidəçilər qrupu.

***1995-Cİ İLƏ QƏDƏR BMT-NİN VASİTƏSİ İLƏ HƏYATA
KEÇİRİLMİŞ FƏALİYYƏTLƏR***

BMT indiyədək dünyada müxtəlif sahələrdə bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirə bilmişdir ki, onların ən əsaslarını qeyd edirik:

a) Beynəlmiləl inzibatçılıq və insan hüquqları sahəsində:

1. Beynəlxalq hüquq normalarının inkişafı və gücləndirilməsi üçün 300-dən artıq hüquqi sənədin və müqavilələrin hazırlanması;

2. Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsinə əsasən, insan hüquqları normativlərinin təyin edilməsi;
3. Demokratiyanın himayət edilməsi və 45-dən artıq ölkədə demokratik seçkilərin keçirilməsinə köməklik etmək;
4. 30-dan artıq ölkədə seçki mexanizmi və vasitələri baxımından onlara kömək göstərmək;
5. 1945-ci ildən indiyədək istiqalət qazanmaq üçün 80-dən artıq ölkəyə kömək etmək;
6. 1951-ci ildən bəri 30 milyondan çox qaçqına yardım göstərilməsi (Hal-hazırda BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, əsasən uşaq və qadınlardan ibarət olan 20 milyona yaxın qaçqına kömək edir);
7. 2 milyon 750 min Fələstinli qaçqınlara kömək göstərilməsi və onların səhiyyə, təhsil və s. sahələrdə xidmətlərlə təmin edilməsi;
8. YUNESKO vasitəsilə azad informasiya şəbəkələrinin inkişafını təşviq etmək;
9. Qadın hüquqlarının inkişafı və qorunması istiqamətində fəaliyyət aparmaq;
10. Azlıqların problemlərinin həlli, xüsusən oturaq həyat tərzi keçirən və əlil insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi;
11. Uşaqların hüquqlarının qorunması və gücləndirilməsi;
12. Ümumdünya Poçt Ittifaqı vasitəsilə, poçt əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi;
13. BMT-nin naviqasiya üzrə qurumu vasitəsilə, dəniz səfərlərinin daha təhlükəsiz olmasına imkan yaratmaq;
14. Ümumdünya Sinoptika Təşkilatı vasitəsilə dünya sinoptika kodlarının təqdim edilməsi;
15. Hava uçuşları üçün qaydaların təyini;
16. YUNESKO vasitəsilə 110 ölkə və 440 bölgədə dünya mədəni irsinin qorunması;
17. Alimlər arasında əlaqələrin qorunması, elmi təhqiqatların genişlənməsi və universitet mərkəzlərinin sayının artırılmasına yardım etmək;
18. Savadsızlıqla mübarizə (xüsusilə qızlar və qadınlar arasında);

19. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı vasitəsilə kimyəvi maddələrin, yemək məhsullarının, tibbi dərmanların və içməli suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün qanunların təyin olunması;
20. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının qaydaları vasitəsi ilə iş prosesində ortaya çıxan və insanlara fiziki xəsarət və zədələr vuran səbəblərin azaldılması istiqamətində fəaliyyətlər göstərmək;
21. Nüvə enerjisi texnologiyalarından istifadə edilməsinin təhlükəsizlik qaydalarının icrasına nəzarət və atom enerjisindən sülh məqsədləri üçün istifadə olunmasına çalışmaq.
- 22.

b) Daimi inkişaf sahəsində:

1. 170-dən artıq ölkədə BMT-nin proqramına əsasən Daimi İnkişaf Planını həyata keçirmək və yoxsulluqla mübarizə aparmaq;
2. BMT-nin sənaye inkişafı üzrə qurumu vasitəsilə IEhÖ-də sənaye istehsalının yüksəlişinə nail olmaq;
3. İnsanların ehtiyaclarını təmin etmək üçün iqtisadi siyasətin təmərküzləşməsinə yardım olunması;
4. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı vasitəsilə ticarət sahəsindəki maneələrin aradan qaldırılmasına köməklik etmək;
5. İdxal-ixrac əməliyyatlarının inkişafına yardım göstərilməsi;
6. İxtira və kəşfləri qeydiyyatı alan ümumdünya UEHX təşkilatı vasitəsilə, ticarət və texnologiyaların inkişaf etdirilməsi (İndiyədək bu qurum 280 min ticarət markasını qeydiyyatı alıb);
7. YUNESKO vasitəsilə ictimai qruplar arasında bağlılıq yaratmaq üçün yardım proqramlarının həyata keçirilməsi;
8. Ümumdünya Sinoptika Mərkəzinin vasitəsilə Yer kürəsi fəzasında baş verə biləcək təhlükəli hadisələrin qarşısını almaq üçün xəbərdarlıqediciləri sistemlərin yaradılması;
9. BMT-nin ekologiya üzrə proqramı və YUNESKO vasitəsilə ətraf mühitin qorunmasına çalışmaq;
10. Narkotiklərin yayılması və onun qaçaqmalçılığına qarşı mübarizə aparmaq;

11. Demografik artım, uşaq ölümü və doğum qiymətlərinin BMT cəmiyyət bankı vasitəsilə azaldılması imkanlarını yaratmaq;
12. İEOÖ-də savadlı qadınların sayının artırılması (1970-ci ildə onlar əhalinin 36%-ni təşkil edirdilər. 1990-cı ildə bu rəqəm 55%-ə çatmışdır);
13. Beynəlmiləl Əkinçilik Bankı vasitəsilə 100-dən artıq ölkədə əhalinin ən kasıb təbəqələri üçün ərzaq hazırlanmasının yaxşılaşdırılması;
14. Əlaqədar qurumlar vasitəsilə təbii fəlakətlərdən zərər çəkənlərə yardım işlərinin koordinasiyası;
15. BMT-nin əkinçilik üzrə təşkilatı vasitəsilə əkinçilik üsullarının islah edilməsi;
16. Adı çəkilən qurum vasitəsilə meşələrin qırılmasının qarşısını almaq və yeni meşə zolaqlarının yaradılması;
17. Balıq ovuna nəzarət edilməsi.

v) Ümumi səhiyyə sahəsində:

1. 13 illik müharibədən sonra 1980-cı ildə bütün dünyada "çiçək" xəstəliyinin kökünün kəsilməsi (Buna sərf olunan vəsait dünya üzrə üç saatda hərbi xərclərə sərf edilən maliyyə vəsaitinə bərabər olub!);
2. Qərb yarım kürəsində uşaq iflicinin kökünün kəsilməsi və bütün dünya üzrə 2000-ci ilə qədər bu xəstəliyin aradan qaldırılması üçün proqramların tənzimlənməsi;
3. YUNISEF vasitəsilə dünyadakı uşaqların 80%-nin iflic, qara öskürək, qızılca, difteriya, vərəmə və tifə qarşı vaksinasiyası;
4. Dünyada 7 milyondan artıq uşağın korluq xəstəliyinin qarşısının alınması;
5. 1960-cı ilə nisbətən İEOÖ-də uşaq ölümünün sayının yarım dəfə azaldılması;
6. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı vasitəsilə dünya üzrə ŞÜYS (spid və ya AIDS) xəstəliyinə qarşı mübarizəyə rəhbərlik etmək;
7. Aclara kömək, onları ölümdən xilas etmək üçün hər il 2 milyon ton ərzaq məhsullarının yayılması;

q) Dünyada sülh və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində:

1. Müzakirə, danışıq və sülh qoruyucu əməliyyatlar yolu ilə münaqişələrin qarşısının alınması;
2. İrçiliklə mübarizə və müstəmləkə zülmü altında olan ölkələrin istiqlaliyyət qazanmasına çalışmaq;
3. İran-Iraq, Əfqanıstan, Salvador və s. böhranlı bölgələrdə sülhü bərqərar etmək;
4. Böhranlı məntəqələrdə və hərbi münaqişə bölgələrində uşaqları himayət etmək üçün, onlar üçün təhlükəsiz zonaların yaradılması təşəbbüsünü elan etmək;
5. Tərkisilah üzrə konfranslarda hazırlanmış proqram və müqavilələr əsasında ümumi tərkisilah məsələlərinin inkişaf etdirilməsi;
6. Soyuq müharibədən sonra sabiq Yuqoslaviya, Kosova, Fars körfəzi hövzəsində və s. böhranlı bölgələrdə münaqişələrə son qoyulması istiqamətində sülhsevər addımların atılması.

d) Beynəlxalq konfranslar, iclaslar və konvensiyaların təşkil edilməsi sahəsində:

BMT və onun tabeliyində olan qurumlar iqtisadi, ictimai, siyasi, təhlükəsizlik və s. sahələr üzrə böhranlı məsələlərin həlli üçün bir sıra konfranslar təşkil edirlər ki, bu icaslarda rəsmi dövlət nümayəndələrindən başqa, qeyri-dövlət qurumlarının təmsilçiləri də iştirak edə bilirlər. Belə konfranslara misal olaraq, ekologiya problemləri, cəmiyyət və əhali artımı, qadın və beynəlxalq dəniz hüququna həsr olunmuş yığıncaqları göstərmək olar.

HAL-HAZIRDA BMT-NİN STRUKTURUNDA VƏ FƏALİYYƏTİNDƏ OLAN ÇATIŞMAZLIQLAR

BMT bir beynəlmiləl qurum kimi öz quruluş və fəaliyyətinə görə bütün dünyada bəşər cəmiyyətinin hərtərəfli surətdə ehtiyaclarını aydındır ki, təmin edə bilmir. Xüsusilə, ona görə ki, BMT 50 il bundan qabaq və II Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonrakı dövrdə mövcud olan şəraitdə formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, onun yaradılmasından əsas məqsəd beynəlxalq aləmdə sülh və əmin-amanlığı qorumaq olmuşdur. Halbuki, dünya problemləri təkcə bununla məhdudlaşmır və müxtəlif sahələrdəki o cümlədən, iqtisadi,

ictimai, mədəni-maarif, hüquqi, ekoloji və s. məsələlərin ümumdünya səviyyəsində həll edilməsi zərurəti kəskinliklə gündəlikdə durmaqdadır. BMT kimi böyük bir qurum gərək bütün bu problemləri vaxtında nizamlaya bilsin. Hərçənd ki, o, mümkün qədər həmin işlərin həllinə çalışır. Lakin öz nizamnaməsindəki bəzi çatışmamazlıqlar ucbatından kamil surətdə dünya problemlərinin bütövlüklə aradan qaldırılmasında acizdir. Sülh və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsində də onun fəaliyyəti daha çox böyük və qüdrətli dünya dövlətlərinin istəyindən və rəqabətindən asılı olmuşdur. BMT-nin quruluşundakı bəzi çatışmamazlıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dünya işlərinin tənzimlənməsi və idarə edilməsi məqsədilə bəşər cəmiyyətinin müştərək ehtiyaclarının bütövlüklə təmin olunması, BMT nizamnaməsindəki bəzi çatışmamazlıqlar üzündən qeyri-mümkündür. Belə müştərək sahələrə, sülh və təhlükəsizlik, iqtisadi-ictimai, siyasi, elmi-mədəni, hüquqi, ekoloji və s. aid etmək olar.

2. Təhlükəsizlik şurasının 5 daimi üzvünün “veto hüququ”na malik olması üzündən, sülh və təhlükəsizlik məsələlərinin tənzimlənməsində digər üzv dövlətlərin rolu çox zəifdir.

3. Ümumi yığıncağın BMT-nin çıxardığı qərarlara və əməli fəaliyyətinə təsirinin çox zəif olması, habelə onun qətnamələrinin yalnız tövsiyə və məsləhət xarakteri daşması, bu qurumun əsas nöqşanlarından biridir. Halbuki, həmin orqan BMT-nin əsas strukturlarından biri kimi həlledici rola malik olmalıdır və Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi-ictimai Şura, Beynəlmiləl Ədliyyə Məhkəməsi və s. orqanlar onun tabeçiliyinə keçməli və ümumi yığıncağın qərarlarına əsasən fəaliyyət göstərməlidirlər.

4. BMT bir neçə qüdrətli dünya dövlətinin təsiri altındadır. Xüsusilə, onun iqamətgahının Nyu-Yorkda yerləşməsi və ABŞ dövlətinin bu beynəlxalq qurumun işlərinə öz istədiyi kimi müdaxilə etməsi, BMT-nin quruluşundakı əsas nöqşanlardan hesab olunur.

Həm Soyuq Müharibə, həm də ondan sonrakı dövrlərdə ABŞ-ın BMT işlərinə güclü müdaxiləsi və bu müdaxilənin mənfi təsiri göz qabağındadır.

Son illərdə BMT-nin digər üzvləri təhlükəsizlik şurasına daxil olan dövlətlərin sayını 15-dən 26-ya qədər artırmaq istəsələr də, məhz ABŞ-ın buna güclü müxalifət göstərməsi nəticəsində həmin iş baş tutmamışdır.

5. BMT-nin strukturunun qeyri-mütənasibliyi, onun daha bir çatışmamazlığıdır. Ümumi yığıncağın 51-ci iclasında Baş katib Koffe Annan çıxış edərək, məhz bu barədə bir sıra tənqidi fikirlər söyləmişdir. O demişdir ki, bir mövzu ətrafında bir neçə dəfə iclasların keçirilməsi, əsas məqsədlərdən fəaliyyətlərin yayınması, qərarların təsirsizliyi, iş bölgüsünün qeyri-məntiqi olması və s. nöqsanlar BMT orqanlarında bürokratiyanın yaranması ilə nəticələnmişdir.

6. Bəzi ümumdünya problemlərinin həllində zəruri olan təşkilatdaxili qurumların mövcud olmaması BMT-nin daha bir çatışmamazlığıdır. Beynəlxalq cərimələrin tətbiqi, terorizm və narkotiklərin yayılması ilə mübarizə, hərbi cinayətkarların cəzalandırılması və s. məsələlərin həllindəki süstlük məhz bu səbəbdəndir.

7. ABŞ kimi bəzi ölkələrin öz öhdəliklərinə əməl etməməsi ucbatından, BMT-nin maliyyələşdirilməsi və büdcə çatışmamazlığında əmələ gəlmiş böhranlar daha bir mənfi faktordur.

8. Təhlükəsizlik Şurasının quruluşu və fəaliyyətdəki qeyri-mütənasiblik, üzvlərin daimi və ya qeyri-daimi üzvlərə bölünməsi, ən əsas mənfi cəhətlərdən biridir. Bəzi dövlətlərin "veto hüququ"na malik olması bu qurumun dünya ictimaiyyətinin ehtiyaclarına cavab verməsinə imkan yaratmır. BMT-nin sabiq baş katibi deyirdi ki, Təhlükəsizlik Şurasının tərkibi hökmən dəyişdirilməlidir və hal-hazırkı şəkildə bu qurumun fəaliyyəti dünyadakı ictimai, iqtisadi və siyasi durumun reallıqları ilə heç cür uzlaşa bilməz.

9. BMT-nin digər orqanları ilə müqayisədə Təhlükəsizlik Şurası çox böyük təsir qüvvələrinə malikdir. Bu qurum BMT baş katibinin seçilməsi və Beynəlmiləl Ədliyyə Məhkəməsinin hakimlərinin təyin edilməsində həlledici rol oynayır və Qəyyumluq Şurasının işlərinə birbaşa müdaxilə edir. Başqa sözlə, Təhlükəsizlik Şurası başqa orqanlarla heç də bərabər hüquqa malik deyil, daha doğrusu, o, BMT-nin əsas və təyinedici funksiya daşıyan qurumuna çevrilmişdir.

**YENİ BEYNƏLMİLƏL NİZAM-İNTİZAMIN TƏKLİF OLUNAN
NÜMUNƏSİ VƏ YA DÜNYA İŞLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ
NƏZƏRİYYƏSİ**

Yeni beynəlmiləl nizam istər hal-hazırkı BMT-nin struktur və fəaliyyətində dəyişikliklər aparmaqla, istərsə də beynəlxalq rabitələri tənzimləyən yeni bir qurumun təsis edilməsilə olsun, özündə bir sıra xüsusiyyətləri cəmləşdirməlidir. Arzu edilən belə bir qurumun əsl hədəfi dünya işlərini tənzimləmək və idarə etmək, bəşər cəmiyyətindəki ayrı-ayrı qrupların daxili və xarici əlaqələrini daha optimal səviyyəyə qaldırmaqdır. Bu cür yeni qurum, iqtisadi, ictimai-siyasi münasibətlərdəki ədalətsizliyin və hərc-mərcliyin qarşısını almalı, sülh şəraitində birgə yaşayış, bərabərlik, asayış, rifah, bəşərin maddi-mənəvi təkamülünü təmin edən yolları açabilən və insan sivilizasiyasının çikəklənməsinə zəmanətçi olan təşkilata çevrilməlidir. Yeni beynəlmiləl təşkilatın xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

1. Yeni qurumun qanuniliyi dünyanın bütün millətlərinin propersional surətdə həmin orqanda təmsil olunmasından asılıdır və hər bir xalq bu yeni təşkilatın formalaşmasında öz xüsusi payına malik olmalıdır;

2. Bu qurumda bütün millətlərin nümayəndələri bərabər hüquqlara malikdirlər və onlar öz öhdəlikləri, xüsusilə də büdcə və maliyyə cəhətdən olan öhdəliklərinə bərabər səviyyədə cavabdehdirlər;

3. Qəbul edilən qərarlar, millətlərin nümayəndələrinin 2/3 səs çoxluğu ilə təsdiqləşib, beynəlxalq qanun kimi tanınır və bundan sonra bütün üzvlər ona hörmətlə yanaşmalıdırlar;

4. Büdcə və maliyyə ödəmələrinin öhdəsindən gələ bilməyən kiçik və kasıb dövlətlərin payının ödənilməsi üçün ümumi yığıncaq yeni maliyyə ehtiyatları tapmalı və onlardan həmin məqsədlə istifadə etməlidir;

5. Başqa dövlətlərdən daha çox maliyyə vəsaitinin cəlb edilməsi, ümumi beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətlərdən əldə olunan gəlirlərin adı çəkilən məqsədlər üçün istifadə olunmalıdır. Dünya okeanlarındakı sərvətlərdən müştərək şəkildə bəhrələnməklə qazanan maliyyə ehtiyatları bu istiqamətə yönəldilə bilər;

6. Ümumi yığıncaq yeni beynəlmiləl nizamın əsas orqanı olmalıdır. O, dünya işlərini idarə etmək üçün nümayəndələrin 2/3-sinin, yəni qəti əksəriyyətin səs çoxluğu ilə qəbul edilən qərar və qanunların hamı tərəfindən icra olunmasına çalışmalıdır. Başqa beynəlxalq qurumların yaradılması, onların vəzifə və səlahiyyətlərinin təyin edilməsi də ümumi yığıncağın öhdəsindədir.

7. Bu qurum qəbul edilən qərarların icra mexanizminə malik olmalı və bütün dünya üzrə ən qüdrətli qanunverici orqana çevrilməlidir. O, BMT-nin daxili strukturları üçün fəaliyyət prinsiplərini təsdiq etməlidir.

8. Ümumi yığıncaq tərkisiləh, ekologiya, elm və maarif, səhiyyə, insan hüquqları, münsiflik kimi dünya səviyyəli işlərlə məşğul olan xüsusi qanunverici və icraedici şuralar təsis etməli, onların fəaliyyətlərini öz nəzarəti altında saxlamalıdır. Bu zaman hər hansı bir dövlət və ya ayrı-ayrı hüquqi şəxslərin həmin fəaliyyətlərlə müxalifətçilik etməsi nəzərə alınmamalıdır.

9. Heç bir dövlət və ya ölkə öz qüdrəti və xüsusi geopolitik mövqeyinə görə imtiyazlara malik olmamalı, ümumi yığıncaqda və onun digər orqanlarında bütün dünya millətləri bərabər səviyyədə, eyni hüquqlarla təmsil edilməlidirlər.

10. Beynəlxalq qurumun və ona tabe olan orqanların işçiləri, ölkələrin coğrafi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, növbə ilə ümumi yığıncaq və onun tabeçiliyindəki qurumların rəyinə əsasən seçilməlidirlər.

11. Dövlətlər ümumi yığıncağın qərarlarını icbari şəkildə yerinə yetirməlidirlər. Üzrsüz surətdə qərarların icrasından boyun qaçırdıqda, onlara qarşı sanksiyalar tətbiq edilməlidir.

12. Beynəlmiləl nizamın təşkilat quruluşu 3 ya 4 səviyyədə olmalıdır ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir: ümumdünya, regional və ya qitə və ümummilli səviyyədə. Bunlar isə öz növbəsində, silsiləvari və mərtəbəli şəkildə qərar tutacaqlar. Regional təşkilat dünya səviyyəsindəki quruma oxşayacaqdır, lakin onun nüfuz dairəsi, çıxardığı qərarlar və fəaliyyəti həmin məntəqə ilə məhdudlaşan işlərə şamil olacaqdır. Ümumdünya təşkilatı və regional qurumlar bir-birlərinin işlərinə müdaxilə etməyəcəkdir.

Çünki onların hər birinin səlahiyyətləri aydın şəkildə qanunvericilik aktlarında göstəriləcəkdir.

13. Regional təşkilatın məntəqə dövlətlərinin nümayəndələrindən ibarət olan öz ümumi yığıncağı olmalıdır. Həmin məntəqədə sülh və təhlükəsizlik, münsiflik, iqtisadi-ictimai inkişaf, ekologiya, elm və maarif və s. sahələrdə fəaliyyət göstərən xüsusi orqanlar yaradılmalıdır. Bu qurumların iş üslubu və strukturları beynəlmiləl nizamlarla uzlaşmalıdır.

14. Yeni beynəlmiləl qurumun iqamətgahı ya Avropa, ya Asiya, ya da Afrikada yerləşməlidir.

Regional qurumların iqamətgahları coğrafi baxımdan həmin məntəqənin mərkəzi bölgələrində yerləşməlidir. Ümumdünya və regional qurumların iqamətgahlarının ərazisi, milli dövlətlərin səlahiyyətlərindən xaricdə olmalıdır. Bu ərazilər lazımı toxunulmazlıqlara və ondan irəli gələn hüquqlara malik olurlar. Regional qurumların hər biri onlara üzv olan dövlətlərin ərazisindən istifadə edə bilirlər. Onların iqamətgahları üçün seçilən məkan, üzv ölkələrin rəyinə əsasən təyin olunur və adətən, regionda orta coğrafi mövqe tutan dövlətin ərazisində yerləşir. Lazım gəldikdə iqamətgah bir yerdən başqa yerə köçürülə bilər.

Regional nizamlar və onların coğrafi əhatə dairəsi üçün həmçinin, bunların iqamətgahlarının coğrafi mövqeyi barədə aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

Məntəqə və onun coğrafi iqamətgahının əhatə dairəsi və coğrafi mövqeyi

1. Şimali Amerika - Kanada, ABŞ;
2. Mərkəzi Amerika – Nikaragua, Venesuela;
3. Cənubi Amerika - Argentina, Braziliya;
4. Şimali Afrika və Səhra - Əlcəzair, Liviya;
5. Qərbi Afrika və Cənubi Səhra - Nigeriya, Zair;
6. Şərqi və Cənubi Afrika – Tanzaniya, Mozambik;
7. Okeaniya məntəqəsi – Indoneziya, Avstraliya;
8. Cənub Qərbi Asiya – İran, Suriya;
9. Cənub Şərqi və Cənubi Asiya – Tailand, Banqladeş;
10. Şərqi Asiya – Koreya, Çin;
11. Sabiq SSRİ ərazisi – Qazaxıstan, Ukrayna;

12. Qərbi və Cənubi Avropa - İsveçrə, İtaliya;
13. Şərqi Avropa və Balkanlar – Rumınyaya, Polşa.

(5-6) ÜMUMİ VƏ SİYASİ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARDAN NÜMUNƏLƏR,

İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATI

XX əsrin 60-cı illərində baş vermiş bir sıra hadisələr, dünya müsəlmanları və müsəlman ölkələrini İslam Konfransı Təşkilatını təsis etmək zərurəti qarşısında qoydu. Bu hadisələrdən ən əsası 1967-ci ilin iyun ayında İsrailə Misir, Suriya, İordaniya və Livan arasında baş vermiş və 6 gün davam etmiş müharibə sayılır. Təəssüf ki, bu “altı günlük” müharibədə İsrail qələbə qazandı. Qəsbkar İsrail nəticədə Sinay yarımadasını tamamilə (Misir ərazisi) işğal etdi. Suriyanın Cövlan yüksəkliklərini ələ keçirmiş və İordaniyanın nəzarəti altında olan Şərqi Qüds və İordan çayının qərb sahilindəki əraziləri qəsb etdi. Bu acı hadisələr, o zamankı Misir prezidenti Camal Əbdül Nasiri istefaya getməyə məcbur etdi. Lakin İsrail tərəfindən bütün İslam dünyasına qarşı kəskin surətdə baş qaldırmış təhlükə, müsəlman ölkələrini bir növ birlik və vəhdət yaratmağa məcbur edirdi.

“Altı günlük” müharibənin yaralarını təzələyən daha bir hadisə 1969-cu il 18 avqust tarixində Məscidül-Əqsanın yandırılması oldu. İsrail, bu vəhşiliyi törədən cinayətkarları cəzalandırmağı əsassız sayırdı. Bu hadisə İslam ölkələrinin narahatlığını daha da artırdı. Başqa tərəfdən Fələstin qaçqınlarının əzab-əziyyətləri İslam dünyası üçün ağır bir dərdə çevrilmişdi.

Məscidül-Əqsanın yandırılması, müsəlmanların heysiyyətinə vurulan ağır zərbə idi. Bu hadisədən bir neçə gün sonra 1969-cu il avqustun 25-də 14 ərəb ölkəsinin Xarici İşlər nazirləri Qahirə şəhərində toplanaraq, təcavüzkar İsrailin müqabilində vahid müdafiə cəbhəsi yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış etdilər. Həmin ölkələrin MN, XIN və ordu rəislərindən ibarət olan “Ərəb Müdafiə Şurası” təşkil edildi.

Məscidül-Əqsanın yandırılması hadisəsi müsəlmanları vəhdət və həmkarlığa təhrik edən təkanverici bir amilə çevrildi. Ərəbistan və

Mərakeş dövlət başçılarının təklifi ilə 1969-cu ildə Qahirə şəhərində Ərəb ölkələri xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə konfrans təşkil edildi. Gündəlikdə duran əsas məsələ, İslami dəyərlərini qoruyan təşkilatın təsis edilməsi idi. Burada xarici işlər nazirlərindən ibarət olan və dövlət başçılarının iştirak edəcəyi konfransın hazırlanması ilə məşğul olan komitə yaradıldı. Nəhayət, İslam ölkələrinin başçılarının iştirak etdikləri ilk konfrans 1969-cu il 22-25 sentyabrda, Mərakeşin paytaxtı Rabat şəhərində 23 dövlətin iştirakı ilə təşkil olundu. Bu tərtiblə, İslam Konfransı Təşkilatının bünövrəsi qoyuldu. Onun nizamnaməsi 1972-ci il mart ayında Ərəbistanın Ciddə şəhərində keçirilən iclasda təsdiq edildi və həmin vaxtdan icra mərhələsinə qədəm qoydu. Bu nizamnamədə müsəlman ölkələrinin müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq və həmkarlıq etməsinə xüsusi ilə təkid olunur.

İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATININ NİZAMNAMƏSİ

Bu nizamnamədə bir sıra hədəf və qayda-qanunlar nəzərdə tutulmuşdur:

a) Hədəflər:

1. Üzv ölkələr arasında İslami bağlılığın artırılması;
2. İqtisadi, ictimai, elmi-maarif və başqa həyati sahələrdə üzv ölkələrin himayə edilməsi, beynəlxalq təşkilatlara üzv olan ölkələrlə müşavirə aparmaq;
3. Müstəmləkəçik və irqçiliyin bütün təzahüratlarını aradan qaldırmaq üçün səy göstərmək;
4. Ədalət prinsipinə əsaslanan beynəlxalq sülh və əmin-amanlığı himayə etmək üçün lazımı tədbirlərin görülməsi;
5. Müqəddəs məkanlarda sülh və asayişin qorunması, həmin yerlərin azad olunması üçün fəaliyyətləri həmahəng və Fələstin xalqının mübarizəsini himayət etmək, qaçqınların öz yurdlarına qayıtması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirmək;
6. Öz milli hüquq, istiqlal və heysiyyətini qoruyan bütün müsəlman millətlərinin mübarizəsini himayə etmək.
7. Üzv ölkələr ilə digər ölkələr arasında qarşılıqlı anlaşmanı inkişaf etdirmək üçün münasib bazanın yaradılması.

b) Nizamnamədə nəzərdə tutulan hədəflərin gerçəkləşməsi üçün lazım olan əsas qayda-qanunlar bunlardan ibarətdir:

1. Üzv ölkələr arasında tam hüquq bərabərliyi;
2. Xalqların öz müqəddəratlarını təyin etmək hüququna ehtiramla yanaşmaq və üzv ölkələrin daxili işlərinə müdaxilə etməmək.
3. Üzv ölkələrin hər birinin ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və hakimiyyətinə ehtiram etmək.
4. Hər cür ixtilafı sülhsevər üsullar və müzakirələr, habelə vasitəçilik və münsiflik yolları ilə həll etmək.
5. Üzv ölkələrin hər birinin siyasi müstəqilliyik, ərazi bütövlüyü və hakimiyyətinə qarşı təhdid və zor işlətməkdən bütün üzv dövlətlər çəkinməlidirlər.

İSLAM KONFRANSINA ÜZV OLAN DÖVLƏTLƏR

İslam konfransına üzv olan ölkələr əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən ölkələrdir (İslamın rəsmi din kimi onların əsas qanunlarında qeyd olunmasından ya olunmamasından asılı olmayaraq).

Ümumiyyətlə, İslam konfransına 51 ölkə üzvdür ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdirlər: Azərbaycan; Albaniya; Bəhreyn; Biruni; Banqladəş; Benin; Burkino Faso; Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri; Qırğızıstan; Qatar; Qabon; Qambiya; Qvineya; Qvineya Bisau; İran; İordaniya; İraq; İndoneziya; Əfqanıstan; Əlcəzair; Kamerun; Komor; Küveyt; Livan; Liviya; Maldiv; Malaziya; Mali; Mərakeş; Misir; Mavritaniya; Niger; Nigeriya; Oman; Seneqal; Sudan; Suriya; Somali; Syero-Leona; Səudiyyə Ərəbistanı; Tacikistan; Türkmənistan; Türkiyə; Tunis; Tanzaniya; Pakistan; Uqanda; Cibuti; Çad; Fələstin; Yəmən.

Ölkələrin üzvlüyə qəbul edilməsi, İslam Konfransı Təşkilatı üzvlərinin 2/3-sinin müsbət rəyi əsasında baş verir. Həmçinin, təşkilatdan çıxmaq üçün baş katibə yazılı surətdə məlumat verilməli və digər üzvlər bu barədə xəbərdar edilməlidirlər. Bu zaman xaric olunan ölkə, konfransa olan maliyyə borclarını ödəməlidir.

İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATININ STRUKTURU

Bu təşkilat öz nizamnaməsinə əsasən aşağıdakı 3 əsas orqandan ibarətdir:

1. İslam ölkələri başçılarının konfransı.
2. Xarici işlər nazirlərinin konfransı.
3. Katiblik.

a) Ölkə başçılarının konfransı:

Bu konfrans üzv ölkələrin başçılarından ibarətdir və təşkilatın ən ali orqanı sayılır. Dövlət başçılarının iclası, üzv ölkələrin əlaqədar məsələlər üzrə siyasətlərini həmahəng etmək, İslam dünyasının mənafələrinə uyğun şəkildə təşkilatın ümumi siyasətini həyata keçirmək məqsədini güdür. Bu iclas, Taif şəhərində keçirilmiş 3-cü konfransın qərarına uyğun olaraq, hər 3 ildə bir dəfə təşkil edilir və mühüm dünya problemlərinin müzakirəsi ilə məşğul olur. Təşkilatın yarandığı vaxtdan indiyədək ölkə başçılarının 8 iclası keçirilib:

1. Mərakeş - Rabat şəhəri, sentyabr 1969-cu il;
2. Pakistan - Lahor şəhəri, fevral 1974-cü il;
3. Səudiyyə Ərəbistanı - Taif, iyun 1981-ci il;
4. Mərakeş - Kasablanka, yanvar 1984-cü il;
5. Küveyt, yanvar 1987-ci il;
6. Seneqal - Dakar, dekabr 1991-ci il;
7. Mərakeş - Kasablanka, dekabr 1994-cü il;
8. İran - Tehran şəhəri, dekabr 1997-ci il;

b) Xarici işlər nazirləri konfransı:

Bu konfrans iki formada—adi və fəvqəladə surətdə təşkil edilir. Adi konfrans cari məsələlərin icrasını yoxlamaq və təşkilatın ümumi siyasətini tənzimləmək üçün xarici işlər nazirləri və ya onların nümayəndələrinin iştirakı ilə ildə 1 dəfə təşkil olunur və müvafiq qərarlar qəbul edilir.

Bu konfrans BMT-nin ümumi yığıncağının illik iclasları ərəfəsində, fəaliyyətlərinin həmin beynəlxalq qurumla həmahəng etmək məqsədi ilə Nyu-Yorkda da çağırılır.

Fəvqəladə iclas hər hansı üzv ölkənin, ya baş katibin tələbi ilə üzvlərin 2/3-sinin razılığına əsasən, həmçinin üzv ölkələrin hər hansı birinə qarşı təcavüz baş verdikdə çağırılı bilər.

v) Konfransın katibliyi:

Baş katib və onun digər işçilərinə şamildir. İqamətgahı Ciddədə yerləşir. Baş katib katibliyin mühüm məsul vəzifəli şəxsi kimi 4 il müddətinə seçilir. O, icaslarda qəbul edilmiş qətnamələrin, habelə ona həvalə olunmuş vəzifələrin icrası üçün cavabdehdir. Katibliyin işçiləri baş katibə tabedirlər və konfrans çərçivəsində, yaxud kənar dövlətlərin heç birindən göstəriş ala bilməzlər. Bu işçilər müxtəlif millətlər arasından seçilirlər və müvafiq diplomatik toxunulmazlığa malikdirlər.

İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATIINA BAĞLI MÜƏSSİSƏLƏR, ORQANLAR VƏ KOMİTƏLƏR

İslam Konfransı Təşkilatı sair beynəlxalq qurumlar kimi ixtisaslaşmış və qeyri-ixtisaslaşmış orqanlara malikdir ki, imkanımız məhdud olduğundan bunların yalnız adlarını çəkməklə kifayətlənəcəyik:

1. Ölkə başçılarının Taifdəki 3-cü iclasında təsdiq olunmuş, İslami Ədalət Beynəlmiləl Məhkəməsi, üzv ölkələr arasındakı ixtilafları həll etmək məqsədi ilə təsis edilmişdir. Bu məhkəmə həmçinin, təşkilatın nizamnaməsinin təfsiri və icrasından irəli gələn ixtilafları tənzimləməli, müxtəlif hüquqi məsələlər barəsində məşvərət xarakterli tövsiyələr verməlidir. Məhkəmənin rəsmən işə başlaması üçün üzv ölkələrin 2/3-si onun əsasnaməsini təsdiq etməlidirlər. Bu miqdar işə öz həddinə çatmamışdır. Ona görə də, adı çəkilən məhkəmə hələ də rəsmi fəaliyyətə başlamayıb. Məhkəmənin hakimləri üzv dövlətlərin təklifi və xarici işlər nazirlərinin konfransının rəyinə əsasən seçilirlər.

2. Beytül-Müqəddəsdəki dəyişikliklərə nəzarət etmək və onunla bağlı işlərlə məşğul olmaq üçün Qüds Komitəsi yaradılmışdır.

3. Təşkilatın büdcə işləri üzrə Daimi Maliyyə Komitəsi.

4. Konfransın qətnamələrinin (iqtisadi, ictimai, elmi və maarif işləri üzrə) icrasına nəzarət, habelə bu sahələrdə üzvlər arasında həmkarlığı inkişaf etdirmək məqsədi ilə yaradılmış İslami komissiya.

5. Elm və incəsənət üzrə həmkarlıq üçün olan daimi komitə.

6. İqtisadi və ticarət sahələrində həmkarlıq üçün nəzərdə tutulan komitə.

7. Mədəni-maarif və informasiya sahələri üzrə daimi komitə.

8. İslam hüququ normalarına uyğun olaraq? müasir həyat problemlərini araşdırmaq, İslam cəmiyyətini iman əsasında birləşdirmək, əməl və nəzəriyyədə vəhdət yaratmaq, müsəlmanlar arasında bağlılıqları gücləndirmək məqsədi ilə yaradılan "İslami Fiqh Yığıncağı. Bu qurumun iqamətgahı Ciddə şəhərindədir.

9. İslam ölkələri və azlıqlarının ictimai, mədəni-maarif mərkəzlərinə kömək məqsədi ilə yaradılan İslami Qarşılıqlı Əlaqələr Fondu".

10. İqamətgahı Ciddədə yerləşən İslami elmlər, texnologiyalar və inkişaf müəssisəsi.

11. İqamətgahı Daka şəhərində yerləşən incəsənət və sənətkarlıq sahələrində təlim, habelə İslami təhqiqatlarla məşğul olan mərkəz.

12. Tarix, incəsənət və İslam maarifi təhqiqatları ilə məşğul olan Istanbuldakı mərkəz.

13. İslami irsin qorunması üçün beynəlmiləl komissiya (İstanbul).

14. İctimai-iqtisadi və statistik təhqiqatlar mərkəzi (Ankara).

15. Ticarət inkişafı mərkəzi (Kasablanka).

16. Qüds fondu (Ciddə).

17. Beynəlmiləl İslami İnformasiya Agentliyi (Kəraçi).

18. Üzvlərə kömək göstərilməsi və iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədi ilə yaradılmış İslam İnkişaf Bankı.

19. Beynəlxalq Qırmızı Aypara Cəmiyyəti təbii fəlakət və hərbi konfliktlərdən zərər çəkənlərə kömək etmək məqsədi ilə yaradılıb. İqamətgahı Bencazi (Liviya) şəhərindədir.

20. İslam Maarifi və Elmləri Təlim Təşkilatı.

21. İslam Ölkələri Radio-Televiziya Təşkilatı (İqamətgahı Ciddədədir).

22. Əmtəə mübadiləsi, sənaye və İslami ticarət palataları.

23. Öz aralarında həmkarlıq etmək, mədəni irsi qorumaq və ümumi xidmətlərin səviyyəsini yüksəltmək üçün nəzərdə tutulan İslami Paytaxtlar Təşkilatı.

24. Gəmi Sahibləri İttifaqı.

25. Semet ittifaqı.

26. İslam maarifini və ərəb dilini inkişaf etdirmək üçün yaradılmış Beynəlxalq İslami Ərəb Mədrəsələri Federasiyası.

27. İslami Bağlılıq İdman Federasiyası.

Bunlardan əlavə, bir sıra komitə, komissiya və müəssisələr İslam Konfransı Təşkilatına daxildirlər. Konfransın hər iclasının əvvəlində aşağıdakı dörd komitə təşkil edilir:

1. Siyasi komitə;
2. İqtisadi-ictimai komitə;
3. Siyasi və maarif işləri üzrə komitə;
4. Maliyyə və idarəetmə üzrə komitə.

(5-6-2) İRAN KÖRFƏZİ HƏMKARLIQ ŞURASI

Bu şura Ərəbistan yarımadasının 6 ölkəsindən təşkil olunmuşdur və adına görə Fars körfəzinə aid edilir. Lakin məntəqənin bütün ölkələri ona üzv ola bilməzlər. Yəni, körfəzin şimal hissəsinin yarısını öz ərazisi altına alan bölgənin qüdrətli dövləti İran və habelə, regionun güclü dövlətlərindən sayılan İraq bu şuranın üzvü deyillər. Şuraya Fars körfəzi adı verilməsi o vaxt düzgün sayılardı ki, bölgənin bütün ölkələri bu quruma üzv olardılar. Ona görə də, həmin təşkilatın adı əslində səhv seçilib.

ŞURANIN TƏŞKİL OLUNMASI SƏBƏBLƏRİ VƏ TARİXÇƏSİ

Fars Körfəzi Həmkarlıq Şurasının təşkil edilməsi səbəbi məntəqə ölkələrinin təhlükəsizlik tədbirlərinə duyduqları ehtiyacdən irəli gəlmişdir. Öz əmin-amanlıq və təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün məntəqə dövlətləri bu ittifaqın və həmkarlıq təşkilatının yaradılmasına razı olmuşlar.

Bu məntəqədə Ərəbistan yarımadasının coğrafi həmcinsliyini nəzərə almaqla, bir ittifaqın yaradılması ideyası, İngiltərənin regiondakı hüzurunun başa çatdığı dövrdə formalaşmağa başladı. İngilis hərbi qüvvələri bölgəni tərk etdikdən sonra illərlə İngiltərənin nüfuzu altında olan Fars körfəzi cənub sahillərindəki ərəb ölkələrini mütəşəkkil siyasi vahid halına gətirmək üçün bu dövlət (yəni İngiltərə) 1971-ci ildə ilk dəfə olaraq, regionda müəyyən bir federasiya və ya ittifaqın yaradılması ideyasını irəli sürdü. Bu plan Bəhreynə və yeddi “şeyx ölkəsinə” aid idi ki, Bəhreyn və Qatar

müstəqil dövlət şəklində, lakin İngiltərənin nüfuzu altında qalırdılar. Bununla belə, onların hamısı “Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri”nin təşkil edilməsi barəsindəki planı imzaladılar. Bir il sonra İngiltərə Süveyş kanalı şərqindəki hərbi bazalarını, o cümlədən, Fars körfəzindəki mövqelərinin tərk olunduğunu elan etdi.

1974-cü ildə Qabus sultanı - Oman şahının təkidilə Məşqətdə, Omanın regional təhlükəsizlik və müdafiə siyasətlərinin koordinasiya edilməsi haqqında təkliflərinin müzakirə olunması məqsədi ilə İran, İraq, Küveyt, Bəhreyn, Qatar, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı və Omanın Xarici İşlər nazirləri bir-birləri ilə görüşdülər. Lakin nazirlər lazımı səlahiyyətlərə malik olmadıqlarından, görüş nəticəsiz başa çatdı. Həmin il məntəqə ərəblərini cəm etmək üçün daha bir səy edildi. Küveyt əmiri Cabir Əl-Əhməd Fars körfəzi ölkələrinə etdiyi səfər zamanı, məntəqədə iqtisadi, siyasi və strateji təhlükələr müqabilində təhlükəsizliyi və sabitliyi qoruya biləcək “vəhdət” mövzusunun gündəliyə çıxarmışdı. Məntəqədə regional bir təşkilatın yaradılması məsələsi 5 il bundan sonra da davam etdi. Nəhayət, Fars körfəzi məntəqəsi yeni əsrə daxil oldu. İranda İslam inqilabı baş verdi və qələbə çaldı. Regionda qərbin həyati mənafeləri xəterə düşdü və bu hadisələr, İranı qərb düşərgəsindən çıxartdı və onu müstəqil dövlət etdi. ABŞ isə, körfəz regionunda öz hökmranlığını qorumaq üçün əsasən iki ölkəyə - İran və Səudiyyə Ərəbistanına ümid bəsləyirdi. Səudiyyə Ərəbistanı hələ 1933-cü ildən, ABŞ neft şirkətlərinin bu ölkənin neft sənayesini ələ keçirdikdən sonra Amerikanın nüfuz dairəsinə çevrilmişdi. Səudiyyə Ərəbistanı və ABŞ arasında iqtisadi və hərbi-təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında bir sıra müqavilələr bağlanmışdı. 1945-ci ildə Ruzvelt və İbn Səud hərbi əməkdaşlıq barəsində əhdnamə imzalamışdılar və ABŞ-ın hərbi bazaları Səudiyyə Ərəbistanının ərazisində yerləşdirilmişdi.

1951-ci ildə ABŞ prezidenti özünün konqresindəki çıxışında belə demişdi: “Səudiyyə Ərəbistanının ABŞ tərəfindən müdafiə olunması, ABŞ-ın özünü müdafiə etməsi kimi başa düşülməlidir”.

Lakin Səudiyyə Ərəbistanı ABŞ-ın bölgədəki “iştahasını” (və ya marağını) təklildə təmin edə bilmirdi və onun gözü regionda SSRİ-nin nüfuzunun qarşısını ala biləcək, strateji baxımdan mühüm

mövqeyə malik olan Irana düşmüşdü. Buna görə də, İngiltərənin Süveyş kanalı və Fars körfəzi zonasından çıxması ilə İran ABŞ-ın regiondakı əsas dayağına çevrildi. Səudiyyə Ərəbistanı və İran bölgədə ABŞ-ın ən mühüm dostları kimi tanınmağa başladılar. Regionun sabitliyi və təhlükəsizliyi İran və Səudiyyə Ərəbistanına tapşırıldı.

1979-cu ildə baş vermiş İran İslam İnqilabı, məntəqənin strateji durumunu büsbütün dəyişdi və ABŞ-ın SSRI-yə qarşı yaratdığı “cənub təhlükəsizlik hasarı”nı sökdü. İran, nəinki Şərqdə, hətta bütün dünyada ABŞ-ın ən qatı düşmənlərindən birinə çevrildi. Regionun strateji durumundakı bu cür kəskin dəyişikliklər Fars körfəzi dövlətlərinin bərk nigarançılığına səbəb oldu. Elə həmin dövrdə, yəni 1979-cu ildə SSRI Əfqanıstanı işğal etdi və ABŞ-ın məntəqədəki maraqları güclü təhlükə altına düşdü. Bu cəhətdən də, məntəqə dövlətləri regional məsələlərə öz əvvəlki baxışlarını yeniləşdirmək məcburiyyətində qaldılar və zəruri təhlükəsizlik tədbirlərinin yaradılması haqqında fikirləşməyə başladılar. ABŞ isə, əsasən iki istiqamətdə öz söylərini gücləndirirdi:

1. İslam inqilabı və SSRI-nin cənub istiqamətində təsirlərinin qarşısını almaq məqsədi ilə, bölgədə ABŞ-ın birbaşa hərbi hüzurunu təmin etmək və onun regionda mərkəzi hərbi komandanlıq funksiyalarını həyata keçirmək üçün hazırladığı sürətli planları reallaşdırmağa başladı.

2. ABŞ, Fars körfəzi məntəqəsindəki mövcud potensial imkanlara söykənib, onlardan həmkarlıq şurası kimi özünün strateji maraqlarına xidmət edən qurumlar formasında istifadə etməyə başladı. Regional təhlükəsizlik tədbirlərindən sayılan “Ərəbistanın strateji müdafiə planı” (Sülh qalxanı) və “Səhra qalxanı” bu qəbildən olan “həmkarlıq”-a misaldır.

Bütün bunlardan məlum olur ki, Fars Körfəzi Həmkarlıq Təşkilatı, əsasən müdafiə və təhlükəsizlik mahiyyəti daşıyan bir qurumdur və onun təşkil edilmə səbəbi isə, ABŞ-ın və məntəqə dövlətlərinin burada təhlükəsizliyə duyduqları ehtiyacdən irəli gəlir.

1979-cu ildə İran İslam İnqilabının qələbəsi, SSRI tərəfindən Əfqanıstanın işğalı və 1980-cı ildə İran-Iraq müharibəsinin başlanması, Fars körfəzi ölkələrinin inteqrasiyaya olan meyillərini

daha da gücləndirdi. Əlbəttə, ABŞ dövlət xadimlərinin regional bir təşkilatın yaradılması haqqındakı tövsiyələri daha təsirli faktor sayıla bilər.

Nəhayət, 1981-ci ilin fevralında BƏƏ, Bəhreyn, Küveyt, Qatar, Oman və Səudiyyə Ərəbistanının xarici işlər nazirləri Ər-Riyad şəhərində toplaşaraq, Fars Körfəzi Həmkarlıq Təşkilatının təsis edilməsi barəsində yekdilliklə qərar qəbul etdilər. 3 ay sonra adı çəkilən ölkələrin başçıları Əbu Zəbi şəhərində konfransa toplaşaraq, təşkilatın nizamnaməsini imzaladılar. Əlbəttə ki, qurumun əsasnaməsində daha çox iqtisadi əməkdaşlıqdan söz gedir. Lakin şura üzvlərinin həqiqi həmkarlığı müdafiə və təhlükəsizlik sahələrinə şamildir.

Şuranın baş katibi də, həmçinin, məhz bu mətləbə işarə edərək, belə bildirmişdi: "Biz NATO-ya oxşamayacağıq. Amma məntəqənin xüsusi vəziyyəti bizi təhlükəsizlik tədbirlərinə əl atmağa məcbur edir".

Şuranın təşkilindən bir il sonra keçirilən ölkə başçılarının 2-ci iclasında (qeyd etmək lazımdır ki, burada müdafiə nazirləri və ordu qərargah rəisləri də iştirak edirdilər) üzv ölkələrin silahlı qüvvələrinin keyfiyyət və kəmiyyətə inkişaf etdirilməsi və müştərək hərbi komandılığın yaradılması barəsində qərar qəbul edildi. Nəzərə almaq lazımdır ki, şuranın əsasnaməsində iqtisadi, ictimai, elmi, mədəni-maarif, əkinçilik, sənaye, turizm və səhiyyə sahələrində əməkdaşlıq etmək barəsində açıq-aydın maddələrin olmasına baxmayaraq, hərbi və təhlükəsizlik işləri və həmkarlığı haqqında aşkarcasına heç bir bənd yoxdur!

İRAN KÖRFƏZİ HƏMKARLIQ ŞURASININ HƏDƏFLƏRİ

Şuranın rəsmi təsdiq olunmuş məqsədləri əsasnamənin 4-cü maddəsində aşağıdakı şəkildə bəyan edilir:

1. Vəhdət əldə etmək üçün bütün sahələrdə üzv ölkələr arasında həmkarlığa və fəaliyyətlərdə həmahəngliyə nail olmaq;

2. Məntəqə əhalisi arasındakı rabitələri gücləndirmək və dərinləşdirmək;

3. Aşağıdakı sahələrdə oxşar qayda-qanunların tənzimlənməsi: iqtisadi-maliyyə işləri, ticarət, hüquq və gömrük rabitələri, maarif və təlim-tərbiyə, ictimai işlər və səhiyyə, informasiya və turizm, qanunvericilik və idarəetmə sahələri;

4. Sənaye, minerologiya, əkinçilik, heyvandarlıq və s. sahələrdə elmi təhqiqatların və texnologiyaların inkişaf etdirilməsi, ümumi inkişaf proqramlarını hazırlayan elmi-təhqiqat mərkəzlərinin yaradılması, məntəqə əhalisinin rifah halını yüksəltmək üçün həmkarlığın təşviq edilməsi.

HƏMKARLIQ ŞURASININ ORQANLARI

Bu şuranın 4 əsas orqanı var:

a) Altı üzv ölkə başçısından ibarət olan Ali Şura. İclas iki ildə bir dəfə keçirilir. Onun nəzdində üzvlər arasındakı ixtilafları həll edən bir komissiya da mövcuddur.

b) Üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərindən ibarət olan Nazirlər Şurası.

v) Katiblik - şuranın fəaliyyətlərini koordinasiya edən bir katibdən ibarətdir.

q) Aşağıdakı ixtisaslaşdırılmış komissiyalar:

1. İqtisadi-ictimai layihələr hazırlayan komissiya.

2. İqtisadi, ticarət və maliyyə fəaliyyətlərini həmahəng edən komissiya.

3. Sənaye həmkarlığı komissiyası.

4. Neft siyasəti üzrə komissiya.

5. İctimai-maarif siyasətləri üzrə komissiya.

HƏMKARLIQ ŞURASININ FƏALİYYƏTLƏRİNƏ BİR BAXIŞ

Həmkarlıq Şurası, Fars körfəzinin cənub hissəsində yeni bir ictimai-siyasi əməkdaşlıq zonası yarada bilmişdir. Müdafiə və təhlükəsizlik məsələlərinə gəlicə, 1990-cı ildə İraqın Küveyti işğal etməsi, şuranın bu istiqamətdəki üzvlərarası həmkarlığının lazımı

səviyyədə olmamasını aydıncasına nümayiş etdirdi. Beynəlxalq aləmdə şura qərb dünyası ilə iqtisadi bağlılıqlara və məntəqənin ən qüdrətli dövləti Səudiyyə Ərəbistanının bölgədəki nüfuzuna baxmayaraq, özünəməxsus iqtisadi mövqelər qazana bilmişdir.

Həmkarlıq Şurası məntəqədəki bir sıra münaqişələr dövründə səmərəli tədbirlər görə bilməmişdir. İran-Iraq müharibəsi zamanı bu şura, İraqı dəstəkləyirdi. İraq Küveyti işğal etdikdən sonra isə İranla öz münasibətlərini yaxşılaşdırdı. Bu şura məntəqədə indiyədək, hətta öz üzvləri arasındakı münaqişələrin həllində təsirli rol oynaya bilməmişdir.

Lakin həmkarlıq Şurası ictimai-iqtisadi sahələrdə sözsüz ki, müəyyən müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdur. O cümlədən, neft yataqlarının kəşfi, hasilatı, daşınması və satışı sahəsindəki siyasətlərin həmahəngliyi, gömrük rüsumlarının ləğvi və sərmayələrin azad şəkildə köçürülməsi, xarici köməklərdən birgə bəhrələnmək, üzv ölkələrin vətəndaşlarının gəmi və digər nəqliyyat vasitələrindən müştərək şəkildə istifadə edilməsi, körfəzdə sərmayə qoyuluşu şirkətinin təsis olunması, müştərək daşınma şirkətlərinin təsisi, ümumi pul vahidinin yaradılması imkanlarını təhqiq etmək, sənaye inkişafı üçün həmahəng fəaliyyətlərin bərpası və s.

(5-7) BEYNƏLMİLƏL İQTİSADİ TƏŞKİLATLARDAN NÜMUNƏ

Bu bölümdə iki beynəlxalq təşkilat, yəni, ümumdünya səviyyəsində olan Beynəlxalq Valyuta Fondu və regional təşkilat olan İqtisadi Həmkarlıq Təşkilatı və EKO haqqında məlumat verəcəyik.

(5-7-1) BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU

I Dünya Müharibəsindən sonra dövlətlər milli valyutalarının dəyərini qiymətləndirmək üçün qızılın kursunu müəyyən etmişdilər. Lakin müharibə hələ davam edən vaxt qızılın kursu öz mövqeyini əldən vermiş və valyuta kursu onunla rəqabətə girmişdi. II Dünya

Müharibəsi və ondan sonrakı hadisələr valyuta kurslarının müəyyən edilməsi məsələsini zəruri bir iş etdi.

Hərçənd ki, bəzi ölkələr müharibə başlamazdan əvvəl “qızıl kursu”nu tərk etmişdilər. Məsələn, 1931-ci ildə İngiltərə və 1934-cü ildə Fransa bu işdə öncüllük etmişdilər. 30-cu illərdə valyuta kursuna keçid elə bir əhəmiyyət kəsb etdi ki, bəzi dövlətlər qiymətli kağızların ölkədən ixrac edilməsinə məhdudiyyətlər qoydular və daxili bazarda pulun dəyərinin azaldılmasına çalışdılar. ABŞ, İngiltərə və Fransa öz aralarında qiymətli kağızların dəyərinin dəyişdirilməsində birgə siyasət yeritmək haqqında müqavilə bağladılar.

Müharibədən sonrakı problemlər səbəb oldu ki, 1945-ci ilin iyununda 44 ölkə nümayəndəsi Bretton-Vuds şəhərində toplanaraq, müvafiq müqavilələri imzaladılar və bunlar da öz növbəsində 3 komissiyadan təşkil edilmişdi. Birinci komissiyada Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaradılması məsələsi müzakirə edilmişdi. İkinci komissiyada, Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankının yaradılması, üçüncü komissiyada isə, Beynəlxalq Maliyyə Həmkarlığı mövzusu müzakirə obyektinə olmuşdu. Birinci komissiyanın işinin nəticəsi, Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaradılması oldu ki, onun əsasında də 1945-ci ildən 1973-cü ilədək icra olunan Beynəlmiləl Maliyyə Nizamı dünyada bərqərar edilmişdi. Bu sistemdə 3 əsas müddəə vardır:

1. Qiymətli kağızların sabit dəyəri.
2. Dəyişdirilmə qabiliyyəti.
3. Dollar—dəyişdirilmə və ehtiyatda saxlama qabiliyyətində malik valyutadır.

Dəyəri qızıl ilə ölçülən dollar, II Dünya Müharibəsindən sonra nəinki əmtəələrin qiymətlərinin ölçü meyarına çevrildi, daha doğrusu o, beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarında ən güclü və ən etibarlı ödəniş vasitəsi oldu.

Bretton-Vuds pul sistemi 1971-ci il 15 avqust tarixindən, dolların qızıl ilə rəhbərliyinin pozulmasının Nikson vasitəsi ilə həyata keçirildiyi vaxt, böyük təhlükə ilə üzləşdi və qızıl, pulun dəyərinin meyarı funksiyasını əldən verdi. 1973-cü ildə dünyanın bir çox

mötəbər valyutalarının qızılla ölçülən kursu ləğv olundu və valyuta kursları “üzən” oldular. Bundan sonra kursun təyini bazar mexanizmi və onun tələblərinə uyğunlaşdırıldı. Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv ölkələr də, öz milli valyutalarının dəyərini dollar və digər etibarlı valyutaların kursları əsasında formalaşdırmağa başladılar.

Kursun “üzən” olması və 1974-cü ildə neftin qiymətinin artması beynəlxalq pul sistemində islahatların aparılması zərurətini doğurdu. Nəticədə, 1974-cü ilin yanvarında Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsasnaməsində aşağıdakı ibarələr meydana gəldi:

Sabit kursları azad buraxmaq, onları sərbəst və “üzən” şəkildə saxlamaq, ölçü vahidi kimi qızılı kənara qoymaq.

Fond qızılı kənara qoymaqla, “xüsusi yığın hüququ”nu 1976-cı ildən ölçü vahidi kimi qəbul etmişdir. Dəyərlərin rəhbəri 16 əsas dünya valyutalarının bir-birlərinə nisbətən olan kursları ilə hesablanır. Fondun nəzdində beynəlxalq dəyər sistemi, maliyyə mənbələri, köçürmə və ödənişlərə nəzarət edən bir şura yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun ümumi yığıncağı vardır ki, bu da onun ən ali orqanı sayılır. Hər üzv ölkəni burada bir nümayəndə təmsil edir. Bunlar da adətən, ya maliyyə nazirləri, ya da mərkəzi bankların rəhbərləri olurlar.

Ümumi yığıncaq ildə bir dəfə öz iclaslarını təşkil edir. Gündəliyində əsas məsələlərin həlli durur, o cümlədən, yeni üzvlərin qəbulu, üzvlərin səhmlərinin təyini və ya səhmlərin dəyişdirilməsi, xüsusi yığın hüququnun verilməsi və s.

Fondun digər əsas orqanlarından biri isə, 20 nəfərdən ibarət olan “idarə heyəti”dir. Bu nümayəndələrin 5 nəfəri fondun ən çox səhmə malik olan ölkələr tərəfindən təyin olunurlar. Qalan 15 nəfər isə, 2 il müddətinə ölkələrin coğrafi bölgüsünə görə fond üzvləri tərəfindən seçilirlər.

Fondun digər struktur vahidi, icraçı direktor və İdarə Heyətinin Sədri hesab olunur. O, 5 il müddətinə idarə heyəti tərəfindən seçilir və ümumi yığıncağın nizamnaməsi, habelə fondun idarə heyətinin əsasnaməsi çərçivəsində onun fəaliyyətlərini idarə etmək məsuliyyətini öz öhdəsinə alır.

Fondda səsvermə, üzvlərin səhmlərinin sayına görə hesablanır. Səhmləri çox olan ölkələr daha çox qüdrətə malik olurlar. ABŞ ən çox səhmə malik olduğundan, ümumi yığıncaqda da ən çox səs hüququna yiyələnib. Ondan sonra gələn İngiltərə, Almaniya, Fransa və Yaponiya müvafiq paylarına görə səs hüququna malikdirlər.

Beynəlxalq Valyuta Fondu, göstərilən vəzifələrdən başqa dünya pul sisteminin sabitliyini qorumaq, üzv ölkələrin maliyyə vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq, onlara kömək göstərmək, ölkələrin iqtisadiyyatını sağlamlaşdırmaq və məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək məqsədi tarazlaşdırılmış bir ticarət rejiminin yaradılması kimi mühüm işləri öz öhdəsinə almışdır. Fondun üzv ölkələrlə əməkdaşlığı iqtisadi tövsiyələr, maliyyə yardımı və s. formalarda həyata keçirilir. İqtisadi böhranların və maliyyə problemlərinin həlli ilə üzbəüz olan fondun, daim artan və çoxalan maliyyə vəsaitləri olmalıdır. Dünya iqtisadiyyatının yüksəlişi və beynəlxalq səviyyədə ticarətin inkişafı, fondun maliyyə qüdrətini şübhəsiz ki, yalnız artırır. Onun səhmlərinin vəziyyətinə hər beş ildən bir yenidən baxılır. 1995-ci il iyun ayına olan vəziyyətə görə ümumi səhmlər 125 milyard dollardan 185 milyarda qədər artmışdır. Fond, ölkələrin ehtiyaclarını təmin etmək və maliyyə böhranlarını aradan qaldırmaq üçün dünyanın müxtəlif maliyyə mənbələrindən borc ala bilər. Dünyanın 11 sənaye ölkəsi və Səudiyyə Ərəbistanı indiyədək özlərini bir sıra maliyyə ehtiyaclarını fondun ixtiyarına qoymuşlar.

Fondda səsvermə bu qaydadadır: hər üzv 250 əsas rəyə malikdir və onun hər 100 min səhmi müqabilində bir səsdən artıq rəy əldə etmiş olur. Fondda çox səhmə malik olmaq, çox rəyə malik olmaq deməkdir. Bu isə öz növbəsində fondun icra heyəti, qərarları, əməliyyatları və əsas siyasətlərində daha artıq qüdrət qazanmaqla eynidir.

(5-7-2) İQTİSADI HƏMKARLIQ TƏŞKLATI VƏ YA EKO

EKO təşkilatı regional iqtisadi qurumların bir nümunəsidir. Onun coğrafi əhatə dairəsi İran, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Pakistan və Türkiyəyə şamildir. Aşağıda adları çəkilən 10 ölkə EKO-ya üzvdür: Azərbaycan, Türkiyə, İran, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Əfqanıstan və Pakistan. Bu təşkilat dil

cəhətdən 3 məntəqə dilinə—türk, fars və ordu dillərinə mənsub olur. İran bu regionda coğrafi mövqeyinə görə mərkəzdə yerləşir və EKO-nun əsas mərkəzi mehvərini İran, Türkiyə və Pakistan təşkil edirlər.

EKO, İran İslam inqilabının qələbəsindən əvvəl regionda mövcud olmuş digər bir iqtisadi qurumun—“abadlaşdırma üçün məntəqə həmkarlıq təşkilatı”nın dəyişilmiş formasıdır. Həmin təşkilat İslam inqilabından sonra öz fəaliyyətini dayandıraraq, daha sonra isə, başqa şəkildə və digər ad altında—EKO kimi işə başladı.

SENTO adı ilə məşhur olan hərbi-siyasi mahiyyətli və bir növ iqtisadi təşkilat sayılan digər qurum isə Soyuq Müharibə dövründə kommünizmin nüfuzunun qarşısını almaq məqsədi ilə ABŞ və digər qərb dövlətlərinin strateji maraqlarını qoruyan, bölgədə Amerikanın “peykləri” hesab olunan İran, Türkiyə və Pakistan tərəfindən təsis edilmişdi. İran SSRI-nin cənuba tərəf yönəlmiş təsirinin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulan “nazik rimland divarı” rolunu oynayır. Ona görə də, ABŞ və qərb üçün İranın xüsusi əhəmiyyəti var idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, BƏS-cilərin qiyamından əvvəl, İraq da SENTO-nun üzvü sayılırdı. Lakin SSRI-yə tərəf meyl etdiyindən, SENTO-dan çıxmışdı. Hərbi-siyasi qurum SENTO ilə paralel olaraq İran, Türkiyə və Pakistandan ibarət olan Abadlaşdırma üzrə Regional İqtisadi Təşkilat, 1974-cü ildə Ankarada həmin ölkələrin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə keçirilən konfransda təsis edildi.

Bu dövr, Soyuq müharibə və fəvqəldövlətlərin rəqabətinin ən yüksək zirvəyə çatdığı bir vaxta təsadüf edirdi. Adı çəkilən 3 ölkə isə ABŞ və qərbin düşərgəsində qərar tutmuşdular. Öz coğrafi, strateji və geopolitik mövqeyinə görə, İran daha mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə də, onun regiondakı rolu digər ölkələrdən üstün idi.

Yuxarıda adı çəkilən iqtisadi təşkilatın əsas məqsədi, üzv ölkələr arasında ictimai, iqtisadi və texniki sahələrdə əməkdaşlığı gücləndirməklə, regionda iqtisadi inkişafa nail olmaq idi. Xüsusilə, ticarət əlaqələri, sənayenin inkişafı, daşınma, bank və sığorta sistemi, turizm və poçt xidmətləri, eləcə də texniki yardımların yüksək səviyyəyə qaldırılması nəzərdə tutulurdu. Abadlaşdırma üzrə Regional İqtisadi Təşkilat, ABŞ və qərb ilə sıx bağlılığa baxmayaraq,

özünün 15 illik fəaliyyəti dövründə nəzərə çarpacaq müvəffəqiyyətlərə nail ola bilmədi.

Onun qəbul etdiyi qərarlarda sənaye inkişafına dair 30 və neft-kimya sənayesi sahəsində 13 layihə təsdiq edilsə də, bunların yalnız 3-ü kamil surətdə icra olunmuşdu. Ticarət, sənaye, əkinçilik, nəqliyyat daşınmaları, sığorta, bank sistemi, telefon-teleqraf və poçt, informasiya, texniki həmkarlıq və s. sahələrdə 16 müqavilənin imzalanmasını isə, bu qurumun müvəffəqiyyətli fəaliyyətlərinə aid etmək olar.

EKO-NUN YARADILMASI VƏ TƏSİSİ

Abadlaşdırma üzrə Regional İqtisadi Təşkilatın İran İslam inqilabı dövründə fəaliyyətində yaranmış süstlüyü aradan qaldırmaq üçün 1984-cü ildə üzv ölkələr Ankarada konfrans təşkil etdilər. Adı çəkilən təşkilatın əsasnaməsində bir sıra dəyişikliklər aparmaqla, baza sənədi kimi onu yeni qurumun—EKO-nun nizamnaməsi olaraq qəbul etdilər. 1990-cı ildə İran, Pakistan və Türkiyə ölkə başçılarının İslamabadda keçirilən yığıncağında EKO-nun nizamnaməsi son variantda təsdiq olundu. SSRI-nin dağılması, Qafqaz və Orta Asiyada yeni dövlətlərin meydana çıxması ilə ticarət rabitələrinin yeni mərhələsi üçün EKO-nun əhdnaməsinə təzədən baxılması zərurəti yarandı. Həmin dövrdə əsasnamədə yenidən bir sıra dəyişikliklər aparıldı və Mərkəzi Asiya, Qafqazda təzə zübur etmiş dövlətlərin EKO-ya qəbul olunması üçün yol açıldı. Bu minvalla EKO üzvlərinin sayı 15-ə çatdı.

Izmir əhdnaməsinin məqsədləri və ya EKO-nun əsasnaməsi:

1. Daimi iqtisadi inkişaf üçün şəraitin yaxşılaşdırılması, məntəqənin ictimai-iqtisadi potensialından əlverişli şəkildə istifadə etməklə, üzv ölkələrin əhalisinin rifah halının və yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi;
2. EKO-nun şamil olduğu ərazilərdə dünya ticarəti üçün mövcud olan maneələrin aradan qaldırılması, regiondaxili ticarətin inkişafı, dünyadakı və digər regionlardakı iqtisadi yüksəlişin təcrübəsindən istifadə etməklə, transregional ticarətin inkişafı;

3. EKO-nun dünya ticarətinə kömək etmək məqsədi və üzv ölkələrin əsas hədəflərinə uyğun olaraq, iqtisadi həmkarlığın təşviqi;
 4. Məntəqədə fəal həmkarlıq etmək və ictimai, iqtisadi, mədəni-maarif, elmi-texniki sahələrdə qarşılıqlı yardıma nail olmaq;
 5. Üzv ölkələri bir-birləri və dünya ölkələri ilə birləşdirən rabitələrin inkişafının sürətlənməsi;
 6. Ümumi və xüsusi sektorlarda inteqrasiyanın gücləndirilməsi, iqtisadiyyatın sərbəstləşdirilməsinə çalışmaq, müştərək sərmayə qoyuluşu yolu ilə məntəqədə xüsusi sektorun üstünlük qazanmasını təmin etmək;
 7. Məntəqədəki insani mənbələrinin inkişafı üçün müştərək proqramların hazırlanması;
 8. Məntəqənin təbii sərvətlərindən, xüsusilə də enerji mənbələrindən ən əlverişli surətdə istifadə etmək;
 9. Məntəqənin sənaye və əkinçilik sahəsindəki potensial imkanlarından səmərəli şəkildə bəhrələnmək üçün səylərin artırılması;
 10. Məntəqədə narkotiklərdən istifadə edilməsinin kökünü kəsmək üçün həmkarlığın inkişafı;
 11. Məntəqədə ətraf mühit və ekologiyanın qorunması istiqamətində həmkarlığın inkişafı;
 12. EKO və beynəlxalq maliyyə qurumları, habelə digər beynəlmiləl təşkilatlar arasında qarşılıqlı mənfəətləri nəzərə almaqla əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
 13. Məntəqə sakinləri arasında mədəni-maarif və tarixi bağlılıqların daha artıq möhkəmləndirilməsi, turizmin inkişafı.
- Yuxarıda adı çəkilən məqsəd və hədəflər EKO-nun fəaliyyətində nəzərdə tutulan ən ümdə məramlardır.

EKO TƏŞKİLATININ QURULUŞU

İki ildən bir təşkil olunan üzv ölkələrin dövlət başçılarının iclasından əlavə, EKO-nun digər əsas orqanları da vardır. Həmin

orqanlar bir-birləri ilə qarşılıqlı həmkarlıq şəraitində fəaliyyət göstərərək, EKO-nun ümumi iş prinsiplərini formalaşdırırlar. Bu orqanlar aşağıdakılardan ibarətdirlər:

Nazirlər şurası, daimi nümayəndələr şurası, regional proqramlar hazırlayan şura, regional qurumların ixtisaslaşmış müəssisələri, nazirlər şurasının təyin etdiyi xüsusi komitələr.

Nazirlər şurası, EKO-nun qərar qəbul edən və onun əsas siyasətini həyata keçirən ən ali orqanı sayılır. Bu şura üzv ölkələrin xarici işlər nazirləri və ya həmin səlahiyyətlərə malik olan nümayəndələrdən təşkil edilir.

Daimi nümayəndələr şurası, nazirlər şurası tərəfindən təyin olunmuş və həyata keçirilmək üçün nəzərdə tutulan planların icra edilməsi məsuliyyətini daşıyır. Haqqında qərar çıxarılmalı olan mövzuların tənzimlənməsi və bu barədə qəbul edilən nazirlər şurasının qərarlarının icrası da, daimi nümayəndələr şurasının öhdəsindədir.

Bu şura daimi nümayəndələrdən və ya EKO yanında üzv ölkələrin səfirlərindən təşkil olunub. Onlar lazım olduqda, nazirlər şurasının iclasını çağıra bilərlər.

Regional proqram və layihələr hazırlayan şura, üzv ölkələrin müvafiq yönümlü strukturlarının nümayəndələri və həmin dövlətlərin təklif etdikləri şəxslərdən təşkil olunur. Bu şura ən azı ildə bir dəfə və nazirlər şurasının illik iclaslarından əvvəl öz yığıncaqlarını çağırır. Adı çəkilən şura, EKO-nun məqsədlərinin gerçəkləşdirilməsi üçün elmi layihələri Nazirlər Şurasına təqdim edir, keçmişdə qəbul olunmuş proqramları təhqiq edərək, onların nəticələrini araşdırır.

Təşkilatın katibliyi baş katibdən və onun müvafiq işçilərindən ibarətdir. EKO katibliyinin iqamətgahı Tehranda yerləşir. EKO-nun baş katibi 3 il müddətinə nazirlər şurasının rəyinə əsasən üzv ölkələrin namizədləri arasından seçilir. Baş katib Nazirlər Şurasının qarşısında EKO-nun bütün fəaliyyətlərinin icrasına cavabdeh olan və məsuliyyət daşıyan ən yüksək vəzifəli şəxs sayılır. O, səfir statusuna malik olur.

Regional qurumların ixtisaslaşmış müəssisələri xüsusi fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün yaradılıblar. Onların say, növ və hədəflərini EKO-nun Nazirlər Şurası təyin edir.

Maliyyə məsələləri barəsində, habelə baş katibin seçilməsi, əməli iş planlarının təsdiqi, iqtisadi-maliyyə yardımları, müqavilə və xarici rabitələrin təkmilləşdirilməsi və s. bu kimi EKO üçün həyati əhəmiyyətə malik olan sair məsələlər haqqında (Nazirlər Şurasının razılığı ilə) qərarların qəbul edilməsi təşkilat üzvlərinin ümumi yekdil rəyi əsasında olur. Lakin EKO-nun digər mövzular barəsində qəbul etdiyi qərarlar nisbi səs çoxluğu əsasında da həyata keçirilə bilər.

EKO-ya yeni üzvün qəbul olunması, coğrafi qonşuluq şərti ilə təşkilatın əsasnamə və nizamnaməsini qəbul etməklə, qurumun baş katibinə ərizə təqdim olunması yolu ilə mümkündür. Lakin bu qəbul ərizəsi EKO-nun Nazirlər Şurasının ümumi rəyi əsasında təsdiq olunmalıdır.

EKO təşkilatı öz xarici münasibətlərini bir sıra regional və beynəlxalq qurumlar və ölkələrlə həmkarlıq əsasında bərqərar etmişdir. Əlbəttə, bu həmkarlığın növləri və hüdudları Nazirlər Şurasının ümumi rəyinə görə təyin olunur. Bu təşkilat üzvlərinin sayının artması səbəbinə görə, 1991-ci ildə BMT-nin ümumi yığıncağında müşahidəçi yer almağa nail olmuşdur.

Həmçinin, EKO BMT-yə bağlı olan bir sıra regional və beynəlxalq qurumlar və orqanlarla ictimai-iqtisadi zəminlərdə həmkarlıq haqqında müqavilələr bağlamışdır. BMT-nin cəmiyyət bankı, narkotiklərin yayılmasının qarşısını almaqdan ötrü beynəlxalq proqram üzrə adı çəkilən təşkilatın müvafiq strukturları, abadlıq işləri ilə bağlı BMT-nin məlum orqanı, BMT-nin sənaye inkişafı üzrə qurumu ilə, habelə İslam İnkişaf Bankı, İslam Konfransı Təşkilatı, YUNISEF, YUNESKO və s. təşkilatlarla bağlanmış müqavilələr buna misal ola bilər.

İndiyədək, EKO ictimai-iqtisadi sahələrdəki öz əsas fəaliyyətlərini İzmir sazişinə və İstanbul bəyannaməsinə görə qurmuş və həyata keçirməyə çalışmışdır.

Bu vaxta qədər EKO aşağıdakı qərarları qəbul etmişdir:

1. Türkiyədə EKO-nun inkişaf və ticarət bankının təsis olunması;

2. Türkiyədə EKO-nun təhsil üzrə qurumunun təsis olunması;
3. İstanbulda sığorta şirkətinin təsisi;
4. İslamabadda ticarət vizalarının çıxarılmasının asanlaşdırılması sahəsində imzalanan müqavilə.

5. İranda aviasiya şirkətinin təsisi;
6. İranda birgə gəmiçilik şirkəti yaradılması haqqındakı müqavilə;
7. İranda EKO-nun mədəni-maarif müəssisəsinin yaradılması;
8. Aşqabadda ticarət tranzitinə dair bağlanmış müqavilə;
9. Aşqabadda ticarət tranzitinə dair bağlanmış müqavilə;

EKO təşkilatı strateji həmkarlıq üzrə gələcək 10 il üçün (2005-ci ilə qədər) öncül istiqamətləri—ticarət, nəqliyyat, rabitə və enerji sahələrində öz fəaliyyət proqramını təyin etmişdir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Ticarət:

1. Digər iqtisadi bölgələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, ticarət əlaqələrinə əngəl törədən maneələrin ləğvi;
2. Üstün tariflərin tərtibinin genişləndirilməsi;
3. Sərhədyanı və azad ticarət məntəqələrində ticarətin təşviqi;
4. EKO məntəqələrində çoxtərəfli ödənişlər mexanizmindən istifadə edilməsi;
5. Əmtə standartlarının tədricən bərabərləşdirilməsi;
6. Regional, xüsusilə də beynəlxalq ticarət qurumları ilə həmkarlıqda müştərək iş üslubunun seçilməsi.

b) Nəqliyyat və rabitə:

1. Poçt xidmətinin təkmilləşdirilməsi;
2. Üzv ölkələr arasında uzaq məsafəli yollar şəbəkəsi rabitələrinin yaradılması;
3. Mövcud peyk rabitələrindən daha yaxşı şəkildə istifadə etmək;
4. Dəmiryolu, hava xəttləri və dəniz vasitəsilə olan nəqliyyat şəbəkələrinin inkişafı;
5. EKO-nun bir məntəqəsindən digər bölgələrinə daşınmaların həyata keçirildiyi avtomobil yollarının inkişafı.

v) Enerji:

1. Məntəqənin ehtiyaclarını nəzərə almaqla, ümumi enerji proqramının hazırlanması.

2. Məntəqə çərçivəsində mövcud ikitərəfli layihələrin qiymətləndirilməsi;

3. Mövcud enerji mənbələri və imkanlarından daha yaxşı şəkildə istifadə edilməsi;

4. Üzv ölkələrin neft və qaz nəqliyyatı üçün xüsusi tədbirlərin hazırlanması.

q) Sənaye və kənd təsərrüfatı:

1. Regionda sənayenin inkişafı üçün elmi yolların tapılması, xüsusi sektorun inkişafı;

2. Müasir əkinçilik üsullarının tətbiqi üçün ümumi təftiş aparılması;

3. Müştərək regional layihələrin icrası;

4. EKO əkinçilik məlumatları bankının təsis, təhlil və təhqiqat sahəsində həmkarlığın artırılması;

d) Humanitar mənbələrin inkişafı:

1. Hər üzv ölkə vasitəsilə digər məntəqə ölkələrinə birjalardakı səhmlərdən daha çox pay ayrılması;

2. Dilçilik və sənətkarlıq sahəsində təlim-tədris ocaqlarının inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə üzv ölkələrin ehtiyaclarının təmin edilməsi;

3. Pakistan vasitəsilə təsis olunmuş EKO elmi müəssisəsinin imkanlarının yoxlanılması və lazımi təkliflərin irəli sürülməsi (Bu müəssisənin əsasnaməsi İran, Türkiyə və Pakistan tərəfindən imzalanmışdır);

EKO-YA ÜZV ÖLKƏLƏRİN BAŞÇILARININ YIĞINCAQLARI

EKO üzvlərinin ölkə başçıları 1984-cü ildən 1996-cı ilə qədər ümumilikdə, aşağıda şərh olunduğu kimi 5 dəfə iclas keçirmişlər:

1. EKO-nun təsisçi heyətinin birinci iclası 1984-cü ildə, məntəqənin ictimai-iqtisadi ittifaqının yeni şəklini formalaşdırmaq məqsədi və EKO-nu təsis etmək üçün keçirilmişdi ki, Türkiyə, İran və Pakistan ona üzv olmuşdular. Bunun ardınca, 1990-cı ildə

İslamabadda 3 ölkə başçısının iştirakı ilə iclas keçirildi və əsasnamədə lazımi islahatlar aparıldı.

2. 1991-ci ildə Tehranda 2-ci iclas keçirildi. Mərkəzi Asiya və Qafqazda yaranmış yeni ölkələrin EKO-ya üzvlənmə məsələsi burada müzakirə edildi. EKO-nun coğrafi əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və onun fəaliyyətlərinin inkişafı baxımından bu iclas böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin iclasda EKO regionuna coğrafi mövqə cəhətdən uzaq olduğu üçün Rumınyanın üzvlüyə qəbul haqqındakı xahişi rədd edildi.

3. 1993-cü ildə EKO-ya üzv olan 10 ölkənin başçılarının iştirakı ilə 3-cü iclas İstanbulda keçirildi. Burada xarici işlər nazirlərinin iclasında qəbul edilən fəaliyyət proqramının layihəsi üzv ölkələrin başçıları tərəfindən təsdiq olundu və bu barədə bəyannamə qəbul edildi.

4. 1994-cü ildə 9 üzv ölkənin başçılarının iştirakı ilə İslamabadda 4-cü iclas keçirildi. (Azərbaycanın dövlət başçısı ölkədəki daxili siyasi böhran üzbatından iclasda iştirak etməmişdi)

5. 1996-cı ildə Aşqabadda EKO-ya üzv ölkələrin başçılarının 5-ci iclası təşkil olundu. Bu iclas təsisçi ölkələrin hövzəsindən xaricdə keçirilən ilk iclas idi. Bu iclas, yeni Məşhəd-Sərxəs-Təcəl dəmir yolunun açılması mərasimindən sonra öz işinə başladı. İclasın sonunda 10 ölkə başçısının birgə bəyannaməsi elan olundu.

(5-8) BEYNƏLXALQ HƏRBİ QURUMLARIN NÜMUNƏSİ

Bu fəsildə nümunə üçün Şimali Atlantika İttifaqı (NATO) haqqında ümumi məlumat veriləcək.

II Dünya Müharibəsindən sonra Avropadakı geopolitik dəyişikliklər, ABŞ və SSRİ arasında meydana çıxan kəskin rəqabət, 1949-cu ilin 4 aprel tarixində NATO-nun yaradılmasına səbəb oldu. ABŞ, Kanada, İslandiya, İngiltərə, Fransa, Hollandiya, Belçika, Lüksemburq, Danimarka, Norveç, Portuqaliya və İtaliya bu təşkilata üzv oldular. 1951-ci il Yunanıstan və Türkiyə NATO-ya daxil oldular. 1954-cü ildə AFR, 1982-ci ildən isə, İspaniya NATO-nun siyasi müqaviləsinə qoşuldular.

NATO-nun yaranmasında ən mühüm faktor ABŞ və SSRI-nin Avropadakı rəqabəti olmuşdur. 2-ci Dünya Müharibəsindən sonra SSRI, Mərkəzi Avropada böyük hərbi qüvvə saxlayırdı. 1948-ci ilin 22 fevralında Çexoslovakiyada kommunistlərin çevrilişi, həmin ildə Berlinin sovet qoşunları tərəfindən mühasirəsi, Yunanıstanda kommunist partizanların fəallaşması, SSRI tərəfindən Türkiyəyə göstərilən təzyiq və s. qərb dövlətləri və ABŞ-ı sovet rejiminə qarşı daha da bədbin etdi. 1946-cı ilin fevralında İngiltərə hökuməti ABŞ prezidenti Trumenə sovetlərin Yunanıstan və Türkiyədə həyata keçirmək istədikləri təhlükəli gizli planlar barəsində məlumat verdi. Trumen də öz növbəsində konqresdən iki ölkəyə maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında qərar çıxarmasını istəyərək, xarici təcavüz təhlükəsi ilə üz bəüz qalan xalqları himayə etməyi təkidlə tələb etmişdi. 1947-ci ildə ABŞ-ın tanınmış dövlət xadimi Corc Marşal iqtisadi yardım proqramını həyata keçirmək üçün Qərbi Avropaya səfər etdi. Belə bir şəraitdə o, İngiltərənin xarici işlər naziri ilə birgə ilk dəfə olaraq, müəyyən təhlükəsizlik təşkilatının yaradılması məsələsini müzakirə etmişdi. Həmin ildə beş Qərbi Avropa ölkəsi – Belçika, İngiltərə, Fransa, Lüksemburq və Hollandiya birgə müdafiə müqaviləsini Brüsseldə imzaladılar. Bu da, Qərbi Avropa İttifaqının əsasını formalaşdırdı. SSRI-nin həmin dövrdəki siyasəti, Qərbi Avropa ölkələrini bu istiqamətdə daha intensiv müzakirələr aparmaq və hərbi ittifaq yaratmağa sövq edirdi. Nəhayət, 1949-cu ildə Vaşinqtonda “Şimali Aatlantika müdafiə İttifaqının yaradılması elan olundu. NATO-nun əsasnaməsinin 5-ci maddəsində hər hansı Avropa və ya Şimali Afrika ölkəsinə edilən hərbi təcavüz bütün NATO-nun coğrafi nüfuz dairəsi bəyan edilir. Buraya üzv ölkələrin ərazisi, Şimali Avropa, Afrika, Atlantik okeanının şimalı, habelə həmin ərazilərdə üzən gəmi və uçan təyyarələr də daxil edilir.

NATO-nun struktur cəhətdən və qərar qəbul etmək baxımından, bir siyasi rəhbərliyi var. O da, üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərindən təşkil olunmuş qurumdan ibarətdir və NATO-nun Nazirlər Şurası kimi tanınır. Bu şura böhranlar baş verən vaxt təşkil olunur və onların həll edilməsi üçün qərarlar qəbul edir.

NATO təhlükə ilə qarşılaşdıqda, dörd mərhələdə əks-əməl taktikasını həyata keçirməyə başlayır. Döyüş hazırlığının elan

olunmasından tutmuş, hərtərəfli hərbi zərbələr vurmağa qədər olan bir sıra tədbirlər müxtəlif mərhələlərdə tətbiq edilə bilər.

NATO bir neçə cinaha və ya cəbhəyə malikdir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdirlər:

1. Cənub cinahı və ya cəbhəsi—Aralıq dənizi hövzəsi, Türkiyə, Yunanıstan, İtaliya və İspaniyaya şamildir.

2. Qərb cinahı və ya cəbhəsi—Portuqaliya, Fransa, Almaniya, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq və İngiltərəyə şamil olur.

3. Şimal cinahı və ya cəbhəsi—Danimarka, Norveç və Skandinaviya bölgəsinə şamildir.

NATO bloku ABŞ və Kanada istisna olmaqla, coğrafi mövqe baxımından bir-birinə bağlı ölkələrdən ibarət olub, SSRI və Şərqi Avropa ölkələrinin Varşava blokunun müqabilində dayanan beynəlmiləl bir hərbi qurum idi. Hər iki hərbi blok müasir nüvə silahlarına yiyələnmişdi və üzvüzlər dayanmışdılar. NATO-nun əsas hərbi qüvvəsini ABŞ ordusu, Varşava müqaviləsinin isə, SSRI silahlı qüvvələri təşkil edirdi. SSRI öz müttəfiqləri ilə ərazi baxımından birləşmiş vəziyyətdə idi. Amma, ABŞ ilə müttəfiqləri arasında Atlantik okeanı dururdu. NATO-nun nüvə strategiyasını seçməsi, məhz bu faktorla bağlı idi.

NATO-nun baş qərargahı və iqamətgahı Brüsseldə yerləşir. Blokun fəaliyyətlərini uzlaşdırən baş katib və NATO-nun hərbi komitəsi də burada olurlar. Hərbi komitə üzv ölkələrin qərargah rəislərindən təşkil edilib. Lakin Fransa istisna olmaqla. Çünki Fransa 1966-cı ildən hərbi komitədən çıxıb.

SSRI və Varşava bloku dağıldıqdan sonra, NATO-nun əsas yaranma səbəbi aradan getsə də, bu hərbi blok hələ də yaşamaqda davam edir və öz coğrafi nüfuz dairəsini genişləndirir. NATO bir sıra Şərqi Avropa ölkələrini öz tərkibinə daxil etməyə nail olmuşdur. İndi NATO-nun nüfuz dairəsi hətta Qafqaza qədər genişləniib. Zahirən, fərz olunan təhlükə mənbəyi, NATO üçün hələ də mövcuddur və Rusiya SSRI-nin canişini kimi tanınmaqdadır. Bundan əlavə, NATO özü üçün yeni təhlükənin cənubdan, yəni İslam, dünyası tərəfindən olduğunu fərz edir. İngiltərənin sabiq baş naziri Marqaret Teççer Varşava blokunun dağıdılmasından sonra qərb ölkələri üçün təhlükənin aradan getməməsini bəyan etmişdi. O

bildirmişdi ki, təhlükə mənbəyinin yalnız istiqaməti dəyişib və biz, İslam dünyası tərəfindən qərbə yönələn yeni təhlükə ilə üzbəüz qalmışıq!

Hal-hazırda NATO dünyaya öz hərbi qüdrətini göstərmək üçün bir sıra hərbi əməliyyatlar həyata keçirir. Yuqoslaviya böhranı zamanı Bosniya, Hersoqovina və Kosovada ruslar tərəfindən himayə edilən serblərə qarşı həyata keçirilmiş hərbi əməliyyatlar NATO-nun beynəlxalq aləmdə “özünü göstərməsi”nə misal ola bilər.

(5-9) BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ-MAARİF TƏŞKİLATLARININ NÜMUNƏSİ

İndi də BMT-nin nəzdində elm, maarif və təhsil sahələrində fəaliyyət göstərən YUNESKO təşkilatı barəsində ümumi məlumatları diqqətinizə çatdırırıq.

YUNESKO, II Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan bir neçə həftə sonra Londonda müttəfiq ölkələrin elm və təhsil nazirlərinin birgə yığıncağında bünövrəsi qoyulan beynəlxalq bir təşkilatdır. Onun əsasnaməsi 1945-ci ildə adı çəkilən konfransda hazırlanmış və bir il sonra YUNESKO rəsmi olaraq fəaliyyətə başlamışdı.

Bu təşkilatın təsis olunmasının əsas hədəfi, elm və təhsilin inkişafı yolu ilə beynəlmiləl sülh və təhlükəsizliyin, xalqlararası rabitələrin möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq həmkarlığın bərqərar edilməsi kimi bəyan olunmuşdur. Sülh və əməkdaşlıq prinsiplərinin təbliği, ümumi rifahın təmini, təhsil almaq imkanını bütün insanlar üçün hazırlamaq, azad və sərbəst informasiya və fikir mübadiləsini bütün bəşər üçün təmin etmək və s. məsələlər YUNESKO-nun əsasını qoyanların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ona görə də, YUNESKO ədalət, sülh və insan hüquqlarının qorunması prinsiplərinin bərqərar olunması, mədəni-maarif və humanitar sahələrdə daha çox fəaliyyət göstərir. Elmi təhqiqatlar, ekoloji problemlərin həlli, milli-mədəni dəyərlərin inkişafının təşviqi, xalqların mədəni irsindən daha çox faydalanmaq, elm-təhsil sistemində yeni üsulların tətbiqi, azad informasiya şəbəkələrinin genişləndirilməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı, ictimai və humanitar elmlərin yüksək səviyyəyə qaldırılması və s. məsələlər YUNESKO-nun fəaliyyətində əsas yer tutur.

YUNESKO həmçinin müəllimlərin yetişdirilməsi, təhsil proqramlarının hazırlanması və onların həyata keçirilməsi, təhsil ocaqlarının təkmilləşdirilməsi, okeanşünaslıq, sinoptika, geologiya, ekologiya və s. elmlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində də çox mühüm işlər görməkdədir.

Humanitar və ictimai sahələrdə YUNESKO, insan hüquqları və demokratiyanın qorunması, ayrıseçkilik və ədalətsizliyin aradan qaldırılması, qadın və yeniyetmələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına çalışır. YUNESKO-nun məşğul olduğu digər işlərdən biri kimi, bəşər sivilizasiyasının mədəni irsinin qorunmasını göstərmək olar. Dünyanın 100-dən artıq ölkəsində 400-ə qədər müxtəlif mərkəzlər məhz bu sahədə çalışırlar.

Rabitələrin inkişafı zəmnində, YUNESKO inkişaf etməkdə olan ölkələrə (İEOÖ) köməklik göstərməkdədir ki, bununla da həmin ölkələrin əhalisinin intellektual səviyyəsi yüksəlir və insanlar daha məlumatlı və azad fikirli olurlar. Bu təşkilat özünün müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətlərini daha da genişləndirmək üçün 600-dən artıq qeyri-dövlət qurumları, habelə regional və ümumdünya təşkilatları ilə həmkarlıq edir.

1995-ci ilin statistik məlumatlarına görə YUNESKO BMT-yə üzv olan 183 ölkəni öz tərkibində birləşdirmişdir.

Üzv ölkələrdən təşkil olunan YUNESKO-nun ümumi konfransı hər iki ildə bir dəfə keçirilir və qurumun siyasəti, proqramları və büdcəsi barəsində qərarlar qəbul edilir. Ümumi konfrans tərəfindən seçilən və 51 üzvdən ibarət olan YUNESKO-nun icraedici heyəti hər il iki dəfə öz iclaslarını keçirir. Bu orqan qəbul olunan qərarların icra edilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Üzvlər arasından YUNESKO-nun baş katibi seçilir. İqamətgahı və katibliyi Parisdə yerləşir. YUNESKO həm də aşağıda göstərilən üç mühüm mədəniyyət mərkəzinə malikdir:

1. Elm və maarif üzrə həmkarlıq və fikir mübadiləsi mərkəzi—alim, yazıçı, sənət adamları, təlim-tərbiyə üzrə mütəxəssislərin beynəlxalq federasiyasına şamildir.

2. Mədəni-maarif sahəsində yardım mərkəzi—üzv ölkələrə müxtəlif tövsiyə və məsləhətlər verməklə məşğuldur. Təlim-tərbiyənin müxtəlif zəminlərində, savadsızlıqla mübarizə,

müəllimlərin yetişdirilməsi, kitabxanaların yaradılması, radio-televisiya şəbəkələri və digər kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı istiqamətində fəaliyyətlər həyata keçirir.

3. Sülhün yayılması mərkəzi—ayrıseçkilik və irqçiliklə mübarizə, tərksilah məsələləri, sülhün bərqərar edilməsi, insan hüquqlarının qorunması, humanizmin inkişafı və s. məsələlərlə məşğul olur.

ALTINCI FƏSİL

İSLAM HƏRƏKATLARI

GİRİŞ

İslami əqidə nəinki özünün zühuru və inkişafı dövründə, habelə yüz illər ötdükcə yenə ən üstün və əbədi bir qüvvə sayılır və sayılacaqdır. Həmin qüvvə, bəzən döyüş səhnəsində qalib gəlmək üçün təchizatı olmasa da, müdafiəyə qalxır. Tarix boyunca hər kəs bu qüvvəni öz istəyinə uyğun şəkildə şərh etməyə çalışmışdır. Və bəzən onu məhəlli və gerçəkliyə uyğun olmayan çərçivələrdə təfsir etmişdir. Amma, İslamı həm hakim və həm də rəiyyətin nəzərində sevimli edən amil, onun zəif və güclülərin ürəklərinə nüfuz etməsinə səbəb olmuşdur. Qalıblar öz qələbələrindən, məğlublar isə öz məğlubiyyətlərindən təsəlli tapmaq və yenidən müdafiəyə qalxmaq üçün məhz bu amildən bəhrələnmişlər. Həqiqətən, bütün digər amilləri sönmək göstərən həmin amil, misilsiz nüfuzə qabiliyyətinə malik olan və cahanşümul təsir qüvvəsi daşıyan İslami əqidədir.

Bu cür yüksək keyfiyyətlərlə səciyyələnən İslami əqidə, elə dərin və gizli xüsusiyyətlərə malikdir ki, hətta onu yaxından müşahidə edənlər belə, bəzən onu dərk edə bilmirlər. İslami əqidəni tam və dolğun şəkildə anlamaq üçün din, Allah kitabının sirrləri və əməli vacibətləri dərinləndirilməli, araşdırmaq lazımdır. Aydın ki, elmi baxımdan kifayət qədər təhqiqatsız, dinlər arasındakı fərqləri öyrənmədən, hər məzhəbin ardıcılığının şüarları və mərasimlərinin keyfiyyətinə bələd olmadan, məzhəblərin müxalif və müvafiq baxışlarını tanımadan, dəqiq və dərin tədqiqat aparmadan, İslami əqidəni dərk etmək mümkün deyil. Çoxlarının İslama üz tutması və meyl göstərməsinin əsas səbəbi, bu dinin beynəlxalq və hərtərəfli təlimlərinin yüksək keyfiyyətə malik olmasıdır. Məhz bu xüsusiyyətlər coğrafi və qövmi müxtəlifliyə baxmayaraq, insanlar arasında ülfətin yaranmasına səbəb olur. Bununla da, bir dini əqidənin ən böyük hədəfi, yəni vəhdət gerçəkləşir. Həmin hədəflə dini, əxlaqi və ictimai əqidələr ən yüksək dərəcəyə yüksəlirlər.

Müsəlmanlar tarix boyu bəzən güclü potensial inkişaflarından istifadə etməklə, öz hədəflərinə çatmış, bəzən isə zəiflikləri üzündən əziyyət çəkmişlər. Düşməyə məğlub olduqda heç də ruhdan düşməmiş, bədbinliyə düşər olmamış, gələcək döyüşlərdə qalib

gəlmək üçün münasib fürsət gözləmiş və sabaha böyük ümidlə baxmışlar.

XV-XVI əsrlərdə müsəlmanlar üç böyük qüdrətli dövlətə (Iran, Osmanlı və Hindistan) malik olmuşlar. Sərhədləri Avropanın bir hissəsi, Kiçik Asiya, Balkanlar, Suriya, İraq, Ərəbistan və Şimali Afrikanı əhatə edən Osmanlı imperiyası İslam dünyasında ən böyük imperatorluq sayılır. Onun "ömrü" XX əsrin əvvəllərinə qədər (I Dünya Müharibəsinin sonu) davam etmişdir.

İranda Səfəvilər şialik bayrağı altında mərkəzləşdirilmiş və vahid bir dövlətin əsasını qoymuşdular ki, onun da "ömrü" 1501-ci ildən 1722-ci ilə qədər davam edib.

1526-cı ildə Hindistanda Babur böyük bir dövlət yaratmağa nail olmuşdu. Nehrunun təbirincə, o, çox bacarıqlı bir başçı və maarifpərvər şəxs idi. XVI əsr, müsəlmanların nəzarətə aldıkları coğrafi ərazilərin genişliyi və onların hərbi-siyasi qüdrətlərinin çox böyük olması ilə səciyyələnirdi. Lakin müsəlman cəmiyyətinə o dövrdə hakim olan qeyri-düzgün idarəetmə qurumları və dövlətlərarası münasibətlərin xarici düşmən qüvvələri tərəfindən qızıqdırılması, müsəlman ölkələrinin bir-birləri ilə dostluq rabitələrini qura bilməmələri, Avropadan və ümumiyyətlə, qərbdən İslam dövlətlərinə qarşı yürüdülmən mürtəce siyasət səbəb oldu ki, XVII əsrdən başlayaraq, tədricən adları çəkilən bu üç böyük imperiyalar tənəzzülə uğradılar. Nəticədə, yeni qərb mədəniyyəti İslam dünyasına qarşı hərtərəfli və geniş şəkildə hücumla başladı. Yeni qərb mədəniyyəti texnika və sərmayədarlıq şüarları altında İslam ölkələri ilə rabitələrini qurmağa çalışırdı. Qərblilər müsəlman ölkələrindəki ucuz xammal və istehsal etdikləri məhsulları satmaq üçün geniş bazarlara kəskin ehtiyac duyurdular. Qərbin iqtisadi-siyasi nizamı özünəməxsus təfəkkür tərzini, məzhəb və əxlaqi dəyərlər tələb edirdi. Materializm, sekularizm, nasionalizm, liberalizm, "məsihi müjdəsi", qərblilərin şərqsünaslıq üzrə "fəaliyyətləri" və s. ideyalar kapitalizm dünyasına hakim olan fikirləri əks etdirirdi. Təbii ki, qərblilər qarşılıqlarına çıxan hər bir maneəni kökündən məhv etməyə hazır idilər. Bütün dünyaya hakim olmaq üçün məqsədəyönlü iş aparırdılar. Qərbin İslam dünyasına qarşı hücumunun başlanğıc nöqtəsini 1798-ci ildə Napoleonun Misirə

etdiyi həmlə və bu ölkənin işğal olunmasını saymaq olar. Maraqlıdır ki, hərbi işğalçılarla birgə Misirə müxtəlif elmi sahələrin mütəxəssisləri, həkimlər və humanitar elmlər üzrə bir sıra alimlər də gəlmişdilər. Qərpbərəstliyin başlanğıcı sayılan, Misirlilərin və bəzi müsəlmanların “müasirləşməsi” ilə nəticələnən bu işğal, eyni zamanda müsəlmanların qəflətdən oyanmasına səbəb oldu. XIX əsrdə İslam ölkələri Avropa dövlətləri tərəfindən tar-mar və qarət olunmağa başladı. Hindistan, Herat, Fars körfəzi bölgələri, Malaziya, Mərakeş, Əlcəzair, Liviya, Efiopiya, Suriya, Livan, Fələstin, İordaniya işğal edildi. İngiltərə, Fransa, İtaliya, Portuqaliya, Hollandiya və Rusiya dövlətləri müsəlman ölkələrinin ərazilərini öz aralarında bölüşdürdülər. Həmin dövrdən, yəni XIX əsrdən başlayaraq, İslama yeni həyat bəxş etmək üçün müsəlmanların oyanışı başladı. İslam cəmiyyətinin alim və mütəfəkkirləri daxildəki tənəzzül və qərbin təcavüzünün qarşısını almaq üçün bir sıra ideoloji-siyasi, islahatçı cərəyanlar və təşkilatlar yaratmaq fikrinə düşdülər və bu ideyaları həyata keçirməyə başladılar. Belə cərəyanlardan və hərəkatlardan ən mühümləri haqqında sonrakı fəsillərdə danışacağıq. Amma, əvvəlcə islahatçı hərəkatın tərifini diqqətinizə çatdırmaq istərdik.

HƏRƏKATIN TƏRİFİ

Ümumi səylərlə aydın bir hədəfə çatmaq üçün bəzi ictimai strukturlarda köklü və xüsusi dəyişikliklər aparmağa çalışan cərəyanlara “hərəkat” deyilir.

İctimai hərəkatla digər ümumi rəftar növləri və üsyan, inqilab və partiya kimi oxşar ictimai-siyasi fenomenlər arasındakı fərq bundadır ki, hərəkat, dəyişiklik etmək üçün üzvlər tərəfindən minimum təşkilatçılıq və ideoloji məqsədlərlə, fəalcasına və agahlıqla göstərilən ümumi sə'y , qiyam və hərəkatdır. Bunun əksinə olaraq, üsyanın ideoloji məqsədi və təşkilatçılığı yoxdur. Partiyaya nisbətən hərəkatın təşkilatı kiçik, rəftar tərzində dağınıqdır. Hərəkatla inqilabın fərqi, onların hakim sisteminə qarşı olan rəftarlarındadır. Belə ki, əgər hərəkat sistemdə islahatlar istəyirsə, inqilab islahat istəmir. Lakin əsaslı ictimai-siyasi dəyişikliklər istəyərsə, inqilaba çevrilə bilər və bə'zi vaxtlarda inqilab adlanır.

İSLAM DÜNYASININ QƏRBİN HÜQUQLARINA QARŞI MÜXTƏLİF REAKSİYALARI

Yeni qərb mədəniyyətinin İslam dünyasına iki sifətlə - texnologiya və sənət, digəri siyasi və istismarçı çöhrə - girişi bir tərəfdən yoxsulluq, cəhalət, zülm, fəsad və İslam dünyasına hakim olan qəflət yuxusu, digər tərəfdən müsəlman cəmiyyətləri və xalqları üçün münasibət və problemlər yaratmış iki əsas və bir-birinə bağlı olan məsələlərdir. Bə'zi ayıq, müsəlman siyasətçiləri, ziyalıları və alimləri, bu hiylələrə qarşı müqavimət göstərdilər və siyasi-ideoloji mövqə tutmaqla, istismarçılara qarşı üsyan etdilər. Onların bu müqaviməti və hərəkatları, müxtəlif cərəyan və hərəkatların yaranmasına səbəb oldu. Bu hərəkatları bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1. Siyasi-hərbi və ictimai hərəkatlar;
2. Ideoloji-mədəni və əqidəvi cərəyanlar;
3. Ümumi və kamil cərəyanlar.

Əlbətdə, bir qayda olaraq siyasi-hərbi hərəkatların, əqidəvi və ideoloji əsasları da var idi. Həmçinin, ideoloji-mədəni hərəkatlar tədriclə siyasi-ictimai, yaxud hərbi hərəkatlara çevrildilər. Ancaq bununla belə, bu xüsusiyyətlərdən biri üstünlük təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, müsəlmanlar bu iki forma – yə'ni, daxili tənəzzül və qərbin hücumları – iki böyük cərəyan və qrupa bölündülər:

1. Qərb mədəniyyətindən təqlidçilik hərəkatı, qərbçilikdən qərpbərəstliyə (modernizm) qədər.

Bu hərəkatın üzvlərini bə'zi ziyalılar, siyasətçilər, siyasi, hökumət və hərbi xadimlər, sənət sahibləri və tələbələr təşkil edirdilər. Müxtəlif fikir və hədəflərə malik bu insanlar, Avropanın fəlsəfi və ideoloji cərəyanlarının tə'siri altında idilər və qərbçilər, qərpbərəstlər, modernistlər və dünyapərəstlər kimi adlarla adlandırılırdılar.

2. Müsəlmanların avropalılarla günbəgün artan əlaqələri və onların əməli olaraq qərbə üz tutmaları, son iki-üç əsrdə bu hərəkatı yaratdı. Bunun ardınca da tədriclə qərb meyilləri, dəyərləri və təşkilatları da qəbul edildilər. Adı çəkilən cərəyan, müsəlman cəmiyyətlərinin iqtisadi-siyasi və mədəni dəyişməsinin gedişatına böyük tə'sir göstərmişdir. Əlbətdə, bu cərəyanın ilk yaranma mərhələlərində və millətçilik ruhiyyəsinin təkamülündə, İslamçılıq

və qərbi inkar etmənin əlamətlərini də müşahidə edirik. Bu cərəyanın üzvləri, psixoloji baxımdan, hədəf və əqidələrində ifrat qərbçilik və ifrat mühafizəkarlıq arasında var-gəl edirdilər. Ancaq sonnda, daxili zəiflikləri üzündən məsihi ziyalılarla bir səfdə duraraq, qərb mədəniyyətində əridilər və özlərinə inamsızlıqla bu nəticəyə gəldilər ki, hər bir şeydə qərbin şəxsiz üstünlüyünü qəbul etməlidirlər. Bu cərəyanın ərəb və İslam ölkələrindəki-məqsəd, hədəf və fikirləri bir-birindən az fərqlənən məşhur üzvlərindən Qasım Əmin, Mustafa Kamal, Əhməd Lütfi Əl-Seyyid və Heykəl (ərəblər), Hindistandan Ser Seyyid Əhməd Xan və İrandan Mülküm Xan və Tağızadənin adlarını çəkmək olar.

Modernistlərin arasında, yalnız ideoloji-mədəni baxımdan qərbdən təqlid etməyə razılıq verənlər də var idi. Lakin bu ziyalıların əksəriyyəti, daxili aramsızlıqların əsaslı köklərini və qərb məsələsini təhlil və izah etməkdə aciz qalaraq ya tənəzzül etdilər, ya qərb imperalizmi ilə əlbir olaraq, inkişaf etməkdə olan burjuaziya və totalitar rejimlərlə birləşərək, hakimiyyətə gələ bilmədilər, ya hakimiyyət başında qala bilmədilər, ya da özlərinə arxalanan bir ideologiya yarada bilmədilər.

2. Dini fikirlərin dirçəldilməsi və yeniləşməsi cərəyanı, fundamentalizmdən İslami radikalizmə qədər.

İslamın dirçəldilməsi məsələsi, dini ideologiyanın yenidən qurulması və müsəlmanların ayılması, son iki-üç əsrdə İslam dünyasının rəhbərləri, alimləri, islahatçıları və mütəfəkkirləri tərəfindən, daxili tənəzzülün, geriləmənin həlli, həmçinin qərb və qərb imperializminin, mədəniyyətinin hücumu məsələsi ilə əlaqədar irəli sürülmüş və araşdırılmışdır.

Bu cərəyan, XII əsrdə (h.q.) Ərəbistanda Vəhhabilik hərəkatının yaranmasından başlayaraq, dini islahatçılıq adı ilə tanındı və XIII əsrin (h.q.) ikinci yarısında Seyyid Cəmaləddin Əsədabadinin meydana çıxması ilə zənginləşərək, müsəlmanların fikir və əməllərini öz tə'siri altına aldı. Bu iki bariz nümunə (vəhhabilik cərəyanı və Seyyid Cəmaləddin hərəkatı), dini islahat hərəkatında iki mənbə və mənşə ilə seçilirlər. Beləliklə, dini islahatçılığın¹

¹ İslah sözü burada, Qur'anda və sözlüyündə «fəsad» sözünün müqabilində işləndiyi mə'nadadır. Qur'andakı əzəli cütlərdən sayılan bu iki söz, fərdi və ictimai

dirçəldilməsi, İslam fundamentalizmi (vəhhabilik cərəyanı kimi) və İslam radikalizmi (Seyyid Camal hərəkatı kimi) cərəyanlarını əhatə edir. İslam fundamentalizmi qanadı İbn Əbdül Vəhhabdan Rəşid Rzaya qədər onlardan sonra Qur'anın zahiri, sünnət və saleh əcdadların (İbn Teymiyyə kimi bariz nümunənin) rəftarlarına əsaslanan prinsip və əsaslara bağlı və keçmişdəki sələfilər cərəyanının davamıdır. Lakin onun Seyyid Camalla başlayan digər axını, ağıla, fəlsəfəyə, ictimada əsaslanıb, zamanın tələblərinə uyğun olaraq, yenilikçi və gələcəyi nəzərə alan baxışlarla dini təfəkkürün dirçəldilməsi, yenidən qurulması və müsəlmanların dünya görüşünü islah etməyə çalışır. Dini islahatlar cərəyanı barəsində daha dərin araşdırmalar aparmaq üçün «Miləl və nihəl» kitabında ətraflı toxunulmuş sələfilərlə əşərilər arasındakı fikir və əməl ayrılıqlarına diqqət yetirmək lazımdır. Dini islahatçılıq cərəyanının mühüm şüar, prinsip və xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Həqiqi İslama qayıdış və müsəlmanların əqidəsinin xürafat və sələfi bid'ətlərindən təmizlənməsi;

Qur'ana qayıdışı, əcdadlarının bu barədə düşündükləri mənasında qəbul edirlər, təfsir və Qur'anın batini mənasını inkar edirlər. Sələfilərə müxalif olan qrup təfsiri rədd etməklə bərabər, eyni zamanda Qur'an ayələri haqqında daha dərinləndirilməyə tələp edirlər. Sünnətə gəldikdə, dini təfəkkürü yenidən qurulmasına e'tiqadı olanların fikiri budur. Lakin sələfi islahatçıların İslamdan anlayışı qısa olaraq budur ki, İslamın əsas dayaqları Qur'an, Məhəmməd (s)-in sünnəti və əcdadların rəftarıdır: «ما كان عليه السلف الصالح». Zərif nöqtə budur ki, sələfi islahatçılar əcdadlar üzərində təkəddər etməklə, sonrakı nəsilləri inkar və rədd etmişlər!

2. Müsəlmanların vəhdət və birliyi;

Sələfilər hərəkatında – İbn Teymiyyədən İbn Rəşid Rzaya qədər – qərbin mədəni və siyasi istilasına qarşı, həm söz və həm də əməldə

işləri əhatə edir. Burada, islahın ictimai tərəfi nəzərdə tutulur. İslahatçılıq, Qur'anda «Peyğəmbər vəzifəsi» kimi bəyan olunan İslam ruhiyyəsidir. Qur'anı-kərim Şüeyb (ə)-in dilindən buyurur: «**Son gücümə qədər islahatdan savayı, ayri bir hədəfim yoxdur**» («Hud» surəsi, 88-ci ayə).

İslam və İslam cəmiyyətlərinin həyatının dirçəldilməsinə nəzər salan «dirçəlmə» sözü, din və Qur'an mətnlərindən kök alır («Ənfal» surəsi, 24-cü ayə).

ifrat formada şüarları hədəfə almışlar. Onları rafizi bid'ətçi, müşrik və mürtədd adlandırırlar. Halbuki, islahatçıların ikinci qrupu arasında – Seyyid Camaldan indiyədək – vəhdət şüarı, tam və əsl mə'nası ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Əbdüh kimi şəxslərin hamısı, şüa və sünnülərin vəhdətinə inanmışlar.

3. Dini tə'lim və əsasların ağıl və zamanın tələbləri ilə uyğunlaşdırılması.

İslahatçılar və bu sahədə də mühafizəkarlarla üz-üzə durmuşlar. İslahatçılar, zamanın tələbləri və dövrün gerçəkliklərinə cavab vermək üçün ağılla din, elmlə iman və ictihadla yenilik arasında uyğunluq və əlaqə yaratmağa çalışırdılar. Lakin sələfi islahatçılar, əsasən sələfilik və İbn Teymiyyə, İbn Əbdül Vəhhab kimi şəxslərin tə'siri altında ictihada verdikləri yeni mə'nada, onun çərçivəsini çox dar və ikinci dərəcəli sayaraq, daha çox əcdadlarının ictihadını qəbul etdilər və gördükləri ən böyük iş müqayisə, oxşar bir üsul oldu. Buna görə də, nəzəri və yeni əsas məsələlər həll olunmamış qaldı.

Dini islahat cərəyanı, əsl İslamı həyata keçirmək və zamanın tələblərinə cavab vermək üçün qərb mədəniyyətinin müsbət və xeyirli xüsusiyyətlərindən, o cümlədən elmi yeniliklərdən, sənaye və texnologiyadan istifadə və təqlid etməyi məqbul sayırdı. Əlbətdə, bu məsələ müstəqil fikri əsaslarla uyğun olan və qərbə xas dünya görüşü, me'yar və mədəniyyətlə, xüsusilə də onun istismarçı və qarətçi sifətindən ayrılana qədər mümkün idi.

Bu sözlərlə dini islahatçılar, üçüncü şüarda modernistlərin mövqeyinə yaxınlaşdılar. Lakin əslində fikir, hədəf və əsaslar baxımından modernizm və qərbçilik cərəyanından uzaq idilər. Çünki onlar müstəqil və qərb əleyhinə olan yenilik, elm, siyasi-ictimai islahatlar və yenidənqurmanı məqbul sayır, qərbçi olmaqdan, qərbin iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyətində həzm olunmaqdan çəkinir və şiddətlə imtina edirdilər. Qərb mədəniyyətindən istifadə etməyin dəlili budur ki, bu mədəniyyət qərblilərin özünə məxsus deyil, əksinə insanların və bəşəriyyətin əsrlər boyu sə'y, elm və ağılın məhsuludur. Miladi XIX, hicri III əsrin mühüm İslami – islahatçı hərəkatlarından bir neçəsi - Surusi və cudanlı Mehdi, Hindistan və İndoneziyadakı İslamçı hərəkatlar kimi – az və ya çox fərqlərlə, fundamentalist əsaslara malik birinci qrupda yer alırlar. Əlbətdə,

onlar heç də vəhhabiliyin tə'siri altında deyildilər. Belə ki, onlar bə'ziləri əsl sufilik meyillərinə də malik idilər. İlk ümumu bölgüyə əsasən, siyasi-hərbi sahədə fəaliyyət göstərirdilər. Çünki birbaşa olaraq, avropalıların hücum və istilasını ilə üz-üzə durmuşdular. Lakin həmin əsrin sonralarında və indiki əsrdəki islahatçı cərəyanların bir hissəsi – onlar ikinci qrupda yer alırlar – bir qayda olaraq, fikri-mədəni çöhrəyə malik idilər. Onların ardınca siyasi-hərbi və bə'zi mədəni-siyasi cərəyanlar da baş verdi.

Əbdüh və İqbal kimi mütəfəkkirlər, əsasən fikri-mədəni meyillərə malik idilər. Sünnü mütəfəkkirlər bir qayda olaraq kütləvi hərəkət və qəfil dəyişikliklərə daha az meyl edirdilər. Lakin Seyyid Camal və İmam Xomeyni hərəkətləri kimi cərəyanlar mədəni, siyasi-fikri və ictimai xüsusiyyətlərin hamısına malik idilər və başqalarından daha artıq inqilabi dəyişikliklərlə məşğul idilər.

İran İslam İnqilabı, ikinci qrupdan olan İslamçı cərəyanlar silsiləsinin müasir dövrdə ən kamil halqasıdır və bu sahədə, dönüş nöqtəsi sayılır. Bu inqilab şüaları sayılan islahatçılar, xüsusilə İmam Xomeyninin rəhbərliyi ilə həyata keçmişdir. Lakin dünya İslam hərəkəti öz böyük hədəf və amallarına çatmaq üçün uzun bir yol keçməlidir. Əlbətdə, İslam dünyası çərçivəsində də bu cərəyan istismar və zülmkar rejimlərin təzyiq və e'tirazına mə'ruz qalır. Çünki qüdrət ocaqları modernist, qərbpərəst və radikal mühafizəkarların əlindədir.

Bir sözlə, dini islahatçılıq hərəkətinin ikinci qolu, dini təfəkkürün yenidən qurulması, İslamın dövrün tələblərinə, xüsusilə də müasir insan və cəmiyyətlərin 3 əsas ehtiyacına – azadlıq, ədalət və mə'nəviyyətə – cavab vermək iqtidarında olmasını isbat etməyə qadir olma bacarığını göstərməlidir. Fundamentalizm və sələfilik – keçmiş təcrübələrdən göründüyü və gələcək bəhslərdə də yer alacağı kimi – mühafizəkarlığa, qruplaşmaya doğru çəkilmə imkanına malikdir. İslahatçı və islamçı hərəkəti sonra yol azmaya və məğlubiyyətə düşər ola bilər. Orta Şərqi və Şimali Afrikadakı müasir İslamçı qruplar, təşkilatlar və hərəkətlər – Əfqanıstan, Pakistan, Misir, Əlcəzair və Tunisdə olduğu kimi – bu yöndə yer alırlar. Onların bə'zilərini əsl fəlsəfi əsaslara malik olmalarına baxmayaraq, dar düşüncələr içində olduqları üçün məhvə doğru

gedirlər. Bu müqəddimədən sonra, islamçı hərəkat və axınların qısa şəkildə araşdırılmasına başlayırıq:

(6-1) ƏRƏBİSTANDA VƏHHABİLİK HƏRƏKATI

(6-1-1) YARANMA TARİXİ, FORMALAŞMASI VƏ BANİSİ

Nəcd Ərəbistan yarmadasının böyük bir məntəqəsi, miladiXVIII, hicri-qəməri XII əsrdə vəhhabiliyin yaranma və yayılma mərkəzi olub, rəsmi olaraq Osmanlı imperiyasının bir hissəsi kimi tanınırdı. Nəcd, müxtəlif əmirliklərə bölünmüşdü. Onların hər birinin başında, zadəgan və qəbilə böyüklərindən biri dururdu. Bu əmirliklər, coğrafi və mədəni şəraitə görə bir-biri ilə müharibə edirdilər. Bu səbəbdən də, vahid dövlət təşkilatı yox idi. Bədəvilər və qəbilə üzvləri öz şeyx və əmirlərinə tabe və onlarda öz rəqibləri üzərində qələbə qazanmaq və öz mənafeələrini qoruyaraq, genişləndirmək fikrində idilər.

Belə bir vəziyyətdə vəhhabilər hərəkatı, Məhəmməd bin Əbdülvəhhabın rəhbərliyi ilə yarandı. Daxili səbəblər, xüsusilə də Ərəbistandakı dağınıqlıq, təfriqə və siyasi, ictimai, dini və qəbilə ayrılıqları və Nəcd məntəqəsindəki dağınıq vəziyyət üzündən, mövcud problemlər üzərində qələbə qazanıb, Səudiyyə əmirlərində kömək alaraq – bə`zən zor gücü ilə, bə`zən də birlik və vəhdətə (Nəcdin ən böyük ehtiyacı birlik idi) də`vət etməklə – inkişaf etməyə və günbəgün öz əhatə dairəsini genişləndirməyə başladı. Bu cərəyan İbn Səud və onun ardınca, digər qəbilə başçıları ilə müqavilə bağlayaraq – hərbi gücə əsaslanmaqla – Allah yolunda cihad, yaxşı işə də`vət və pis işdən çəkildirmək və şirklə mübarizə adı altında genişlənirdi. Onunla birlikdə, İbn Səudun siyasi və hərbi gücü də artıb, qanuni hökumət formasını aldı. Vəhhabilərin və Ali Səudun Hicaz vilayətində hakimiyyətləri üç dövrə bölünür:

1. Yaradıcı dövrdən 1820-ci miladi ilində Misir qoşunlarının hücumuna qədər (Düriyə şəhəri hökumətin mərkəzi idi).

Bu dövrdə vəhhabilik bütün Nəcdə yayıldı (1786 miladi) və köçəri ərəblərlə əmirliklərin əhalisi, dini və siyasi rəhbərlərin birliyi altında, bir çox Nəcd əhalisinin canı bahasına nisbətən güclü dövlət qurdular. Hicri-qəməri 1179-cu ildə İbn Səudun və h.q. 1206-cı ildə Məhəmməd bin Əbdül Vəhhabın ölümündən sonra, nəcdlilərin siyasi və dini

daxili üsyanları yatırdıqdan və nisbi sakitlikdən sonra Nəcd dövləti müdafiə vəziyyətindən çıxıb hücumu keçərək, Fars körfəzi sahillərinə ilk hücumunu başladı. Onlar bir çox döyüşlərdən sonra bu məntəqəyə hakim oldular və h.q. 1217-ci ildə bütün Ərəbistanı öz hakimiyyətləri altına aldılar. Növbəti addımda Suriya, İraq və Fələstinin şəhər və kəndlərinə hücumlara başladılar və bu əsnada müsəlmanları, sünnü və şiə ərəbləri müqavimətə göstərməyə vadar edən faciələr törətdilər. Osmanlı dövləti daxili iğtişaşlar, Balkan yarmadasındaki üsyanlar və Rusiya ilə müharibə üzündən, vəzifələrindən birinin Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında olan torpaqların parçalanması olan bu fitnəni boğmaqda aciz idi. Elə buna görə də, bu vəzifəni Misirin hakimi Məhəmməd Əli Paşaya tapşırırdı. O da, İslam hakiminin əmrinə əməl etmək və özünün Ərəbistana hakim olmaq arzusunu yerinə yetirmək üçün h.q. 1226-cı ildə Suriya və İraqın fəthi üçün açar sayılan Nəcd və Hicaza hücumu keçdi. Bir neçə il çəkən döyüşlərdən sonra vəhhabiləri şiddətlə əzərək, h.q. 1229-cu ildə Əmir Səudun canişini olan Əmir Əbdullahı tutaraq, Misirə və Osmanlıya göndərirdi.

2. İkinci dövr, Səudiyyə şahzadələrindən olan Türki və Feysəlin yenidən hakimiyyəti ələ keçirmələrindən başlayıb, Hail hakimi İbn Rəşidin hücumuna qədər davam edir.

İlk dövrdə Riyad şəhəri paytaxt idi. Bu dövr 1820-ci miladi ilindən başlayır və 1896-cı ilədək davam edir. İbrahim paşanın Misirə qayıdışından sonra 1820-ci ildə vəhhabi hökuməti yenidən Ali Səudun qalıqları, yə'ni, Türki və Feysəl vasitəsi və Britaniya dövlətinin himayəsi altında bərpa edilib, misirlilərin məğlubiyətini danılmaz etdi. Belə ki, bu dəfə Misir qoşunları Ərəbistanı tərk etməyə məcbur oldular və Britaniya, Fars körfəzi sahillərinin mütləq hakiminə çevrildi. Sonda ingilis qüvvələrinin təfriqə salması nəticəsində, Ərəbistan yarımadası yenidən aramsızlaşaraq, ayrı-ayrı hökumətlərə bölündü. Belə ki, qəbilələr vəhhabilərin hakimiyyətinə qarşı üsyan edərək, Nəcdəki vəhhabi dövlətinə baş əyməkdən boyun qaçırdılar. Şəmar əmirliyi, Rəşid sülaləsinin başçılığı ilə, Nəcdəki daxili vəziyyətdən və vəhhabi dövlətinin tənəzzülündən istifadə edərək, dini azadlıq siyasətinə əməl etmək, ticarəti və sənayeni inkişaf etdirmək, nizam-intizam və sabitlik, güclü və mərkəzləşdirilmiş bir

hakimiyyət yaratmaqla, Nəcdin vəhhabi hakimiyyəti ilə üz-üzə duraraq, Osmanlı dövlətinin himayəsi ilə Ər-Riyad əmirləri ilə şiddətli mübarizəyə başladı. 1884-cü ildə Şəmarlılar Nəcd vəhhabilərini məğlub edib, Ər-Riyadı ələ keçirdilər. Həmin dövrdə Səudiyyə əmiri onların vassalına çevrildi. 1890-cı ildə onun Küveytə qaçışından sonra Səudiyyə əmirliyi tamamilə ləğv edildi və Nəcd, böyük Şəmar dövlətinin əyalətlərindən birinə çevrildi. Lakin iş bununla bitmədi və 1904-cü ildə, Şəmar dövlətinin ordusu və ingilislərin himayəsində olan Ibn Səudun qoşunları arasındakı çoxlu döyüşlərdən sonra Osmanlı dövlətinin beynəlxalq siyasətindəki zəifliyi və daxili münaqişələrin həllindəki acizliyi üzündən, bir daha Səudiyyə vəhhabi dövləti – ingilislərin himayəsi altında – yaradıldı.

3. 1902-ci ildə, Ibn Səudun Ər-Riyadı Ali Rəşiddən aldığı vaxtdan və Səudiyyənin ərazi və hakimiyyəti genişləndiyi andan indiyədək.

Üçüncü dövrdə vəhhabi dövləti ingilislər tərəfindən himayət olunaraq, daxili siyasətdə öz mövqelərini möhkəmləndirməyə başladılar. Köçəri qəbilələri boyun əyməyə məcbur edərək, Əxəvan hərəkatının köməyi ilə, vəhhabiliyə əsaslanan ictimai və əxlaqi qayda-qanunları həyata keçirdi. Müxalifətin üsyanlarını yatıraraq, qəbilələri tərksilah etməklə, sözü gedən əxəvan cərəyanının köməyi ilə yeni ordu təşkil etdi və öz hakimiyyətini, Nəcdin hüduqlarından ətrafa yayaraq, Məkkə və Mədinəni diqqət mərkəzinə aldı.

Beləliklə, Taifin, Mədinənin və daha sonra Məkkənin işğalından sonra 1932-ci ildə Ibn Səud padşahlığı və Ərəbistan dövləti yarandı.

(6-1-2) VƏHHABİ HƏRƏKATININ KÖKLƏRİ, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İDEOLOJİ-SİYASİ MÖVQEYİ

Vəhhabiyyət cərəyanı, İslam tarixindəki keçmiş məzhəbi hərəkatlardan kök alır. İlk banisi və inkişafı yolunda gərginliklə çalışmış şəxs Nəcdin h.q. XII əsrindəki alimlərindən Məhəmməd ibn Əbdülvəhhabın olmasına baxmayaraq, vəhhabilərin əqidələrini yaradan o deyil. Hələ ondan çox əsrlər öncə, bu əqidə və fikirlərin bir hissəsi müxtəlif formalarda söylənmişdi. Lakin münasib coğrafi, ictimai və siyasi şəraitin yoxluğu üzündən, yeni məzhəbə çevrilməyib, ətrafına çoxlu tərəfdar toplaya bilmədi. Bu əqidə sahiblərindən aşağıdakı şəxslərin adlarını çəkmək olar:

1. Qəbirlərin ziyarətini qadağan etmiş IV əsr hənbəli alimi, Əbu Muhəmməd Bərbəhari;

2. Peyğəmbərin ziyarətini və şəfaətini inkar etmiş, İbn Bəttə adı ilə tanınan Hənbəli alimi, Abdulla bin Məhəmməd Ukbəri (h.q. 387-ci ildə vəfat etmişdir);

3. H.q. 387-ci VII-VIII əsrlərin hənbəli alimi, İbn Teymiyyə (h.q. 728-ci ildə vəfat etmişdir);

4. İbn Teymiyyənin şagirdlərindən olan İbn Qəyyum Cəvziyə (h.q. 751-ci ildə vəfat etmişdir).

Bu şəxslərin arasında, İbn Əbdül Vəhhabın fikirlərinə tə'siri, daha çox İbn Teymiyyə göstərmişdir və İbn Əbdül Vəhhabın ən mühüm fikirləri ondan götürülmüşdür. Buna görə də, İbn Teymiyyənin nəzərlərini aşağıdakı dörd cümlədə xülasə etmişlər:

1. Allahın kitabına, Peyğəmbər (s)-ın sünnətinə qayıdış, Allahın sifətlərinə aid olan ayə və hədislərin dərk olunmasında saleh əcdadların yolu ilə getmək, filosof və sufi nətiqlərin yolundan – saleh sələflərin yolu ilə uzaqlaşmadığına görə – imtina;

2. Bid'ət və pisliklərlə, xüsusilə şirkə səbəb olan işlərlə mübarizə. O cümlədən, qəbir üzərinə əl qoymaq və onun kənarında namaz qılmaq, qəbir əhlindən arzu istəmək, Allahdan başqasından kömək istəmək, avam camaatın xeyir və şər gözlədiyi ağac və daşlardan imdad diləmək;

3. Peyğəmbər (s) barəsində ifrat və yalan söyləməmək və yalnız, onun məsləhətlərinə əməl etmək;

4. İctihad yolunun (imkanının) tam açıq olmasına e'tiqad və təəssübkeş ardıcılıqları ilə mübarizə.

Hənbəli məzhəbindən olan, ruhani ailəsində böyümüş şeyx Məhəmməd bin Əbdül Vəhhab, İbn Teymiyyə kimi bir çox keçmiş hənbəli alimlərinin əsərlərindən istifadə etmək imkanına malik idi. Bundan başqa o, digər ölkələrə səfərlərində hənbəli alimləri, o cümlədən Dəməşq alimləri ilə əlaqə qurmuş, Mədinədə Şeyx Abdullah bin İbrahim tənqidində olmuşdur. Bəsrədə uzun müddət qalması, onun elmi şəxsiyyətinin və fikirlərinin formalaşmasında böyük rol oynamışdı.

İbn Əbdül Vəhhabın tə'liminin əsas aspektləri və islahedici prinsiplərini aşağıdakı formada söyləmək olar:

1. Şirk və xurafatla mübarizə və saleh əcdadların İslamına (əsl İslama) qayıdış.

Şeyx Məhəmmədin əsas fikri, şirkə mübarizə və tövhidə – özünün uydurduğu tövhid – də'vət məsələsi idi. «Kitab ət-tohid kəşf şübəhat əl-üsul əs-sələsə» və «Məcmuətun-hədisun-nəcdiyyə» kimi əsərlərində fiqhi məsələ və hökümləri öz baxışlarına uyğun izah edirdi.

2. Ağıl, fəlsəfə, ictihad, Qur'anın təfsiri, sufilik, irfan və istənilən yeniliklə, bid'ət adı altında mübarizə.

Ibn Əbdül Vəhhab əcdadlarından təqlid edərək, «İstənilən bid'ət yol azmaqdır və hər yol azma, atəşə girməyə səbəb olar» fikrinə inanırdı.

3. Vəhdət və dini-ərəb xilafəti məsələsi və osmanlı türkləri ilə ziddiyyət;

Vəhhabiyyət hərəkatı və Nəcdlə Hicazın dağınıq ərəb qəbilələri və köçəri tayfalarının Ali Səudun qüdrəti altında birləşdirilməsi, daha çox osmanlı əleyhinə milli hərəkata bənzəyir və vəhhabilərin, dinə qərb baxımından baxmalarından xəbər verir. Öz aralarında birliyə nail olmalarına və hökumət qurumlarına baxmayaraq, bu hərəkatın qərb cəmiyyətin və İslam dünyasında müsbət tə'siri müşahidə edilir. Əksinə, Ibn Əbdülvəhhab və ardıcılları, hətta qeyri-ərəb sünnüləri də müsəlman saymamış və onlara qarşı döyüşmüşdür. Bu hərəkat, xilafətin ərəblərə məxsus olduğunu qeyd edirdi. Onu da demək lazımdır ki, vəhhabilərin osmanlılara zidd mövqe tutmaları, tamamilə ingilislərin siyasət və mənafeləri ilə üst-üstə düşürdü (bu barədə ötən səhifələrdə qeyd olundu).

4. Şiələrlə düşmənçilik.

Şiələrə qarşı məzhəbi-siyasi mövqe tutmaq, tarixi keçmişə malikdir. Vəhhabilər ağıl, fəlsəfə, ictihad, sufilik, irfan və zahirdən başqa digər təfsirləri inkar etməklə ağıl, fəlsəfə, ictihad və s. kimi əsaslara malik olan şiəliklə, tam qarşı-qarşıya durur. Onların şiələrlə düşmənçiliyinə, fikri amillərdən başqa, siyasi amillərdə tə'sir göstərmişdir. Onların əsas baxışlarında dəyişikliklərin baş verməsinə baxmayaraq, yarandıqları gündən indiyə qədər şiə ilə düşmənçilikləri, sabit və daimi bir mövqe olaraq qalmışdır. Hətta

bə'zi dövürlərdə, bu düşmənçilik qeyri-hənbəli sünnlərə qarşı da edilmişdir.

(6-1-3) NƏTİCƏLƏR, ARAŞDIRMALAR VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Vəhhabi təcrübələrinin araşdırılması və ondan ibrət alınması, fikri və sosioloji baxımdan çox əhəmiyyətli və lazımlıdır. Vəhhabilər hərəkəti ilk dövürlərdə özünü islahatçı cərəyan – İslamın ilkin sadə formasına qaytarılması və bid'ətlə mübarizə məqsədilə – adlandırılmasına baxmayaraq, özü müsəlmanların təfəkkürünün inkişafı yolunda əngələ çevrildi. Belə ki, ardıcılıarı hətta bu yaxınlara qədər, ən geridə qalmış müsəlman millətlərində sayılırdılar və əslində, səhv və irticaçı bir hərəkətlə, müsəlmanların daxili geridə qalmasını və İslam ölkələrində törətdikləri qırğın və xarabalıqlarla, müsəlmanlar arasında firqə təəssübkeşliyini gücləndirdilər.

Ancaq bu məzhəb, daxili və beynəlxalq çərçivədə zamanın tələblərinə cavab vermədiyi üçün, tədriclə öz mövqelərindən geri çəkilərək, mühafizəkarlıq yolunu seçdi. Belə ki, müqəddəs məkanların (Məkkə və Mədinənin) idarəsi və həmçinin, yeni qərb mədəniyyətinin ünsürlərindən istifadəsi üçün ictimai, iqtisadi və məzhəbi islahatlar apardı və bu yeniliklərə e'tiraz edən fundamentalist «Əxəvan» təşkilatının bir qrup rəhbərini e'dam edərək, vəhhabiliyin bir çox prinsip və hökümlərini mülayimləşdirdilər və yeni həyatın bir çox zəruriyyətlərini qəbul etməyin lazımlılığını, onlara qəbul etdirdi.

Çoxmilliyyətli (transnasion) şirkətlərin və xüsusilə, «Aramko»nun Ərəbistandakı hüzzuru, ilkin vəhhabiliyin zahirdə məzhəbi qalmasıyla yanaşı, batininin dəyişməsi və tədriclə, kapitalizm sistemində əriməsinə və dinə əməl etməni, yalnız cəmiyyət üçün bir sıra qadağanlar qoymaq həddində həyata keçirməsinə səbəb oldu. Nəticədə, Ərəbistanın daxilində təzadlar artmışdır. Qədimi meyillər, sələfilik, qeyri-vəhhabi İslam məzhəbi liberal, modernizm və qərpbərstlik meyilləri güclənməkdə və bir-biri ilə mübarizə etməkdədir. Şərqsünasların, vəhhabi cərəyanının digər ölkə müsəlmanlarının, dini-siyasi rəhbərlərin İslami cərəyanların təfəkkürünə tə'sir dərəcəsi barəsində qərəzlə danışması və onu

«islahatçı», «panislamist» və s. kimi adlarla adlandırmalarına, bunun da həmin cərəyan haqqında ifratçı və liberal fikirlərin yaranmasına səbəb olmasına baxmayaraq bunu demək olar ki, bu cərəyan öz tə'sirini göstərmişdir.

VƏHHABİLİYƏ DAİR BAXIŞ VƏ TƏHLİLİLƏR

1. Bu baxış «Mister Hemferin xatirələri», Nasir Səidin «Ali Səudun tarixi» kimi kitablara istinad edərək, Ibn Əbdül Vəhhabı və Ali Səudu ingilis imperializminin yetişdirməsidir.

Yəhudi və yəhudilərin himayəsində olan adlandırır. Bütün məsələləri xaricilərə bağlayaraq, vəhhabi cərəyanını məzhəbi və islahatçı fikirlərə malik olmasını inkar edir.

2. Növbəti baxış, vəhhabi cərəyanının əsl islahatçı cərəyan və dini məzhəbi fikirlərə malik bir hərəkət olması və İslam dünyasına müsbət və konstruktiv tə'sir göstərməsidir.

3. Sadalanan ifrat və liberal baxışlardan fərqli olaraq bu baxış, Ərəbistanın ictimai və daxili vəziyyətini nəzərə alaraq – Ərəbistan da digər İslam ölkələri kimi tənəzzül, fikri, məzhəbi və ictimai gerilik içində idi – vəhhabi cərəyanın bu çatışmazlıq və geridəqalmalara qarşı məzhəbi reaksiya alması, bu cərəyanın özünün quru, donuq və təbəqə mahiyyəti səbəbindən həmin çatışmazlıqları həll edə bilməməsi və onları daha da gücləndirməsi fikrindədir.

Vəhhabilik hərəkəti islahatçı, İslami şüarlar və iddialarına baxmayaraq, ictimadi, tənqidi, inqilabi və müasir təfəkkürə malik olmadığı və keçmişə meyilli olduğuna görə, hazırda yarımcan və sağalması mümkün olmayan bir hərəkətə çevrilmişdir. Şübhəsiz, bütün oxşar cərəyanları bu cür sonluq gözləyir.

(6-2) LİVİYADA SÜKUSİ HƏRƏKƏTİ

Vəhhabiliklə eyni zamanda fəaliyyətə başlamış cərəyanlardan biri də, Seyid Məhəmməd bin Əli Sükusiyə bağlı olan Sükusiyə cərəyanıdır. Bu cərəyanı üç baxımdan araşdıracağıq:

(6-2-1) YARANMA TARİXİ, FORMALAŞMA PROSESİ VƏ BANİSİ

Nicatverici və səadət bəxş edən bir din olan İslam, hicrətin I əsrində Afrikaya gəlib çıxdı. Əvvəlcə Misiri və tədriclə digər Şimali Afrika ölkələrini, o cümlədən Sudan, Liviya, Zəngbar sahilləri və s. əraziləri əhatə edərək, İslam torpaqlarına qatdı. Hicrətin II əsrinin sonlarında müsəlman və şiə hökumətləri – Mərakeşdə idrisilər və Misirdə fatimilər kimi – hakimiyyət başına gəldi.

III əsrdən başlayaraq, müsəlman təbliğatçıları bədəvi qəbilələr və bərbərlər arasında öz təbliğatlarına başladılar və İslamı sür'ətlə bu qəbilələr arasında yaydılar. Bu sə'y və zəhmətlərin nəticəsi, böyük və kiçik hərəkətlərin, o cümlədən Qur'an və Peyğəmbər (s)-in dövrünə qayıdış şüarı ilə V əsrdə yaranmış və xalqın bir hissəsini özünə cəlb edərək, Mərakeşdə dövlət qurmuş, müqəddəs İslam dininin təbliğ və yaranması ilə məşğul olmuş «əl-mürabitun» hərəkətinin yaranması oldu. Həmçinin «əl-müvəhhidin» hərəkətinə də işarə etmək olar. Adı çəkilən hər iki silsilə sufilik və sufizm təriqətlərinin şiddətli tə'siri altında idilər. Lakin hakimiyyətə gəldikdən sonra ilkin şüarlarının bə'ziləri və ya hamısından uzaqlaşdılar. Nəhayət, onların böyük və əzəmətli mədəniyyətlərinin sonu çatdı.

İslam təbliğatçılarının təbliği və İslam mərkəzlərinin genişləndirilməsindən əlavə, ticarətin inkişafı, İslam dövlətlərinin rəftarı və əməlləri də, İslamın Afrikada yayılmasında mühüm rol oynamışdır. İslam Afrikada bir qayda olaraq dinc yolla, təbii formada və tədriclə genişlənirdi. Mərakeş istisna olmaqla, Afrikanın şimalındakı məntəqələrin osmanlı türkləri vasitəsilə tutulması və dörd əsr burada hakim olması, İslamın dünyanın hər hissəsində yayılması və genişlənməsinə böyük köməklik göstərmişdir. Lakin son əsrdə iki mühüm amil Afrikanın İslam cəmiyyətlərinin geriləməsi, zəifləməsi və tənəzzülünə səbəb oldu:

1. Daxili quruluşların zəifliyi, türk və ya mənqətə hakimlərinin zülmkarlığı və pis rəftarı;

2. Qərbin mədəni, siyasi və iqtisadi istismarçılarınun dağıdıcı hücumları nəticəsində Afrikanın məhrum xalqları yoxsulluq, aclıq, cəhalət, fəsad, geridəqalmışlıq və bağlılığa düşər oldular.

Azadlıq gətirən İslam məktəbi bir daha bu məntəqənin müsəlmanlarını, onların şücaətli, həqiqi dini rəhbərlərini oyanmağa və reaksiya göstərməyə çağırırdı. Belələklə, dini-siyasi islahatçı hərəkat və cərəyanlar - həmin iki məsələyə qarşı, yə'ni daxili tənəzzül və qərbin hücumu – yarandı. Misal olaraq, hicri XII əsrdə indiki Mali, Qvineya və Seneqal kimi məntəqələrdə Fulani tayfasının imam qruplaşmaları və XII hicri əsrin sonlarında House məntəqəsində daha yaxşı ictimai quruluş yaratmaq məqsədilə yaranmış Şeyx Osman Dan Fudyu qiyamını – daha çox sufi təriqətlərindən bəhrələnirdilər – göstərmək olar. Bu hərəkatlar klassik çərçivə daxilində, eyni zamanda keçmiş və özləri ilə həmzaman olan islahatçı cərəyanların tə'siri altında hərəkat edirdilər.

Sükusi təriqəti və hərəkatı da, hicri 1253-cü ildə yarandı. Öz köklərini, həddindən artıq olan zahidliyi rədd edən məşhur Şazliyyə təriqətindən alırdı. Bu hərəkat həmçinin Ticaniyyə və xüsusilə də, Xızıriyyə-İdrisiyyə təriqətinin tə'siri altında idi. Lakin bu təriqət və Afrikanın keçmiş islahatçı cərəyanlarından tə'sir almasına baxmayaraq, növbəti səhifələrdə işarə edəcəyimiz özünəxas xüsusiyyətlərə də malik idi.

Istismara zidd və islahatçı «sünni» hərəkatının banisi və rəhbəri Seyid Məhəmməd bin Sükusi (h.1206-0240) Əlcəzairin Müstəcanəm vilayətindən idi. Onun ailəsinin köklərini imam Əli (ə)-a bağlayırlar. Əcdadları bir zamanlar Mərakeşin əksər hissəsində hakimlik etmiş Həsən idrisiləri idilər.

«Böyük Sükusi» adı ilə tanınan Məhəmməd ibni Əli bir müddət öz vətəninə və sonra Fasda təhsil aldı. Orada Mərakeş sufiləri və xüsusilə də Ticaniyyə təriqətinin sufilərinin tə'siri altına düşdü. O, sonralar daha çox təhsil almaq üçün Məkkəyə mühacirət etdi. Onun Məkkədəki müəllimi dini rəhbər kimi çox məşhurlaşmış və Xızıriyyə-İdrisiyyə təriqətinin banisi Əhməd ibni İdris Fasi idi. Onun ölümündən sonra ardıcılları iki qrupa bölündülər:

1. Məhəmməd Osman Əmir Qəninin rəhbərliyi ilə Əmir-qəniyyə firqəsi;

2. Məhəmməd bin Əli Sükusunin rəhbərliyi ilə Sükusi firqəsi.

Məhəmməd bin Əli Sükusi öz firqəsinin ilk özəklərini Məkkədə təsis etdi və bu da bəzilərinin Sükusi hərəkatının vəhhabilərdən təsir aldığı fikirləşmələrinə səbəb oldu. Lakin bu iki hərəkatın təfəkkürünü diqqətlə araşdırdıqda, həmin fikrin tamamilə batil olduğu aydınlaşır.

Bu dövrdə (1830-cu ildən başlayaraq) Şimali Afrikanın Əlcəzair və Liviya kimi mühüm məntəqələri rəsmi olaraq, Osmanlı dövlətinin bir hissəsi sayılırdılar. Avropalıların və xüsusilə Fransa, İngiltərə və İtaliyanın geniş hücumlarına və işğalına məruz qaldı.

Osmanlı dövləti daxili problemlər və avropa dövlətləri ilə digər məntəqələrdəki çəkişmələri üzündən, bu cəbhədə müqavimət göstərə bilmirdi. Bu səbəbdən, məntəqənin müsəlmanları avropalı işğalçılara qarşı xalq hərəkatı yaratdılar və Sükusi hərəkatı onların ən böyük çətinliklərindən biri idi. Beləliklə, bu hərəkat qərbi istismarçıların hərbi hücumlarına qarşı e'tiraz əlaməti olaraq yarandı və şimali Afrikanın əxlaqi, məzhəbi, ictimai və daxili tənəzzülünə də böyük diqqət yetirdi.

Belə bir vəziyyətdə Məhəmməd bin Əli Sükusi ərəb ölkələrinin böyük İslam mərkəzlərində təhsil və tədrisdən, şimali Afrikanın bəzi İslam ölkələrinə səfərindən və müsəlmanların təfriqəsini, zəif yerlərini, geridəqalmışlığını, əxlaqi və ictimai tənəzzülünü gördükdən sonra Sirnaikdə yaşamağa başladı və özünün ilk məktəbini 1843-cü ildə yaratdı və daha sonra bu məktəbi genişləndirməyə başladı. Sükusi əvvəlcə «İxvan» adı altında gənclərdən ibarət bir qrup yaratdı və bu ilk ardıcıllar İxvanın şimali Afrikada sonrakı hərəkatlarını planlaşdırdılar. Bu hərəkat müsəlmanların əsas prinsiplərdən uzaqlaşmamasının, onların zəifləməməsinin və geridə qalmamasının əsas səbəbi olmasını gördükdən sonra «İslama qayıdış», «kitab və sünnətə qayıdış», «Allah yolunda qardaşlıq» şüarlarını özünün əsas prinsipləri elan etdi və digər İslam məzhəblərinin heç birini inkar etmədi. Maliki məzhəbinə əməl etmələrinə baxmayaraq, heç bir digər dini rəhbəri inkar etmədilər. Sükusunin özünü müctehid saymasına baxmayaraq, bəzi hallar istisna olmaqla, Malikin fitvalarından kənara çıxmadı. Bu növ təbliğ çox cəzbedici idi və Tunis, Trinopolin, Misir, ərəb və bərbərlərin bir çoxunun ona qoşulmasına səbəb oldu. Yeni bir

müsəlman bu təriqətə qoşulduqda, ondan tələb edilən yeganə şey, Fatihə surəsinin öz andı ilə birlikdə oxumağı idi. Bu hərəkət öz ardıcılarını təbəqələrə ayırdı. Birinci təbəqə «Xəvvas» idi. Ondan sonrakı «qardaşlar» və sonuncusu «havadarlar» adlanırdı. Bu təbəqələr arasındakı yeganə fərq elm, ixlas, xoş rəftar və başqalarını sevməyin miqdarıqda idi. Yeri gəlmişkən, bu təriqətin ali dərəcələri yalnız Sükusi ailəsinin yaxınlarına xas deyildi. Başqaları da bu dərəcələri qazana bilirdilər.

Afrika və müsəlman cəmiyyətlərinin dini əsaslarını dağıtmaq və onlar üzərində hakim olmaq məqsədilə gəlmiş Avropa dövlətlərinin, bu islahatlar, İslam və İslam birliyinin yeniləşməsi ilə mübarizə etməsi və onların fəaliyyətini dayandırmağa çalışması təbii idi. Lakin bu hərəkət çox yayıldığına görə, əvvəlcə öz məqsədlərinə çata bilmədilər. Sükusi hərəkətin banisi 1859-cu ildə vəfat etdi və oğlu Məhəmməd Məhdi onun yerini tutdu. Həmin dövrdə onların bölmələrinin sayı iyirmi ikidən az idi. Lakin 1884-cü ildə bölmələrinin sayı yüzə çatdı və onlar hər il yüzlərlə təbliğatçını şimali Afrikanın bütün nöqtələrinə göndərirdilər. Nəhayət, Sükusi hərəkəti Sinaikdə müstəqil hökumətin yaranması ilə nəticələndi və bütün Liviya ərazisində yayılmağa başladı.

Sükusi hərəkətinin vəhdət yaratmaq və ictimai yaşama yollarını göstərmək qabiliyyətini, bu yayılmanın səbəbi saymaq olar. Məhəmməd Məhdinin ölümündən sonra hərəkətin rəhbərliyi Seyid Əhməd Şərif Sükusiyyə çatdı. O, sükusiyyətin başçısı Seyid Məhəmmədin nəvəsi idi. Həmin dövrdə Liviya İtaliyanın işğalı altında idi. Tezliklə onun rəhbərliyi şimali Afrika ölkələrinin diqqətini özünə cəlb etdi. Sükusilər onun rəhbərliyi altında İtalyan işğalçılara qarşı gərgin mübarizədə mühüm rol oynadılar. Seyid bu işğala e'tiraz olaraq, Osmanlı hökumətinin panislamist çağırışları ilə eyni zamanda hicri 1330-cu ildə özünün ayə və rəvayətlərə əsaslanan məşhur «cihad e'lan»-ını müsəlmanları cihada və düşmənlə mübarizəyə çağırmaq məqsədilə açıqladı. Seyid Əhməd Şərif bu e'landa cihadın kifayət vaciblərdən olmasını, lakin düşmən hücum edərsə, labüd vaciblərdən, zəruriyyətlərdən olmasını, cihadı tərk etmənin dindən çıxmaq olmasını və cihaddan boyun qaçıran hər bir kəsin kafir olduğunu demişdi. Bu e'lan döyüşçülərin cihadda iştirak

etmək məqsədilə, Osmanlı və ərəb qoşunlarına birləşmələrinə səbəb oldu. Bu könüllü səfərbərlik İtalyan ordusunun Liviyada ağır məğlubiyyətə uğraması və böyük xəsərlərə düşər olması ilə nəticələndi.

Sükusilərin rəhbərinin cihad e'lan etməsi və məntəqə əhalisinin geniş rəğbəti İslam ölkələrində böyük əks-səda yaratmışdı. Belə ki, bu e'lanın mətni tərcümə olunaraq İran, Hindistan və digər ölkələrin qəzetlərində çap olundu. Lakin onlara tibbi yardımlardan savayı lazımı köməklik göstərilmədi. Osmanlı türklərinin Seyid Əhməd Şərifdən İtalyan qoşunlarına qarşı müharibəsini davam etdirmələrini istəmələrinə baxmayaraq, sonadək köməklik və himayət etmədilər. Siraniki tərk edib, Liviya əhalisini öz torpaqlarını müdafiə etmə işində tək qoydular. Bununla belə, Şeyxül-İslam və Osmanlı xəlifəsinin I Dünya Müharibəsinin başlanğıcından hicri 1332-ci ildə müttəfiqlər əleyhinə cihad etməsinin ardınca, sükusilər müsbət reaksiya göstərmiş və müttəfiqlər əleyhinə görüşmüş azsaylı cərəyanlardan idilər. Seyid Əhməd Şərif bütün I Dünya Müharibəsi ərzində Osmanlı türklərinə vəfadar qaldı. İtalyan qoşunlarına şiddətli zərbələr vurmuş bu mübarizə, sonralar sükusilərin beynəlxalq səhnəyə çıxmalarına səbəb oldu. Nəticədə, Trinopol rəhbərləri ilə Siranikin rəhbərliyi arasında ixtilaf yarandı. Bu səbəbdən də, Seyid Əhməd Şərif özünün siyasi hakimiyyətini əmisi oğlu Məhəmməd İdrisə verib, özü yalnız Sükusi təriqətinin ruhani başçılığı ilə kifayətləndi. Nəticədə, hərəkətin rəhbərliyi və mübarizələrin arasında ikitirəlik yarandı. Seyid Əhməd Şərif İstambula getdi və Məhəmməd İdris müqqəfiqlərdə saziş bağladı. Seyid Əhməd Şərifin ardıcılları o İstambula getdikdən sonra sükusi məktəblərindən birinin şagirdlərindən olan Ömər Muxtarı özlərinə rəhbər seçdilər və 20 il ərzində onun rəhbərliyi altında yadlara qarşı partizan müharibələri formasında şiddətli mübarizə apardılar. Lakin Ömər Muxtarın tutulması və xalqın gözü qarşısında e'damı ilə (1931-ci il) silahlı qiyam sona çatdı və 1932-ci ildən Liviya tamamilə İtalyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Beləliklə, sükusi firqəsi ləğv və əmlakı İtalyanın faşist dövləti tərəfindən müsadirə edildi.

II Dünya Müharibəsinin başlanğıcından bir az əvvəl Siranik və Trinopolun yerli rəhbərləri əməkdaşlıq və birliyə ehtiyac olduğunu

hiss edərək, Seyid Idrisi rəhbər seçdilər. II Dünya Müharibəsi ərzində İngiltərə Siranik və Trinopol üzərində hakimiyyət qazanmaq məqsədilə, Seyid Idrisin siyasi rəhbərlik və dini hakimiyyətini rəsmi surətdə tanıdı və onun tərəfdarlarının köməyi ilə məntəqəyə hakim oldu. Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra müharibədə qələbə çalmış dörd qüdrət, Liviya barəsində razılığa gələ bilməyib, onu BMT-yə tapşırdılar. Bu təşkilat öz növbəsində 1951-ci ildə həmin ölkəyə rəsmi müstəqillik verilməsini qəbul və e'lan etdi. Bunun ardınca müttəfiqlərin və İngilislərin xeyrinə beynəlxalq səhnəyə daxil olmuş Seyid Əhməd Idris, Məlik Idris adı ilə birləşmiş Liviyanın padşahı e'lan olundu. Lakin bu səltənət rejimi 1969-cu ilə general Kəzzafinin rəhbərliyi ilə baş vermiş çevriliş nəticəsində dağıldı və üç prinsipə – azadlıq, sosializm və ərəb birliyi - əsaslanan Liviya ərəb cəmahiriyyəsi yarandı.

Yeni rəhbərlər 1973-cü ildə mədəni inqilab e'lan etməklə, İslam prinsiplərinə qayıdıb, Qur'an qanunlarına əsaslanan cəmiyyətin yaradılması və idxal edilən bütün ideologiyaların məhv edilməsini özü üçün məqsəd və hədəf seçdilər.

(6-2-2) XÜSUSİYYƏTLƏR VƏ FİKRİ-SİYASİ MÖVQELƏR

Sükusi hərəkətinin xüsusiyyətlərinə keçən bəhslərdə öləri toxunulmasına baxmayaraq, bir daha geniş açıqlanılması yaxşı olardı. Bu hərəkət qərbin və Avropa dövlətlərinin fikri, hərbi hücumlarına qarşı e'tiraz edərək, siyasi, hərbi xüsusiyyətlərə malik idi və güclü islahatçı ideyalarla çıxış edirdi. Sükusunin ardıcılıları Allahın və Peyğəmbər (s)-ın əmrlərinə itaət etməklə, bid'ətlər və xürafatlardan uzaqlaşmağa və müsəlmanların ictimai həyatını yaxşılaşdırmağa sə'y göstərirdilər. Onlar sufiliyə əsaslanan əxlaqi və ictimai tərbiyəni özləri üçün əsas vəzifə seçərək, mərkəz və bölmələrdə geniş formada müsəlman və qeyri-müsəlmanların cəzb edilməsinə başladılar. Zor və vəhşilikdən istifadə etməkdən tamamilə çəkinir, mülayim və qənaətedici tə'lim formaları ilə Afrika müsəlmanlarının ürəklərinə yol tapırdılar. Bə'zi sufizm firqələrinin ifratçılığını və vəhhabilərin qruplaşma xüsusiyyətlərini kənara qoyaraq, təbliğat işlərini ciddi sayıb, bu işə başladır. Onlar ictimai

xüsusiyyətləri və əkinçilik, ticarət, təhsil, hərbi sahə və s. işlərdə insanların iştirakını genişləndirərək, Liviya səhralarının abadlaşdırılması, güclü ordunun təşkili və siyasi, ictimai, mədəni orqanların yaradılmasında müvəffəqiyyətə nail oldular və güclü dövlət qurdular. Sufilərin adi sistemlərinə zidd olaraq, nizam və təşkilat, icma və ümumi birlik kimi iki prinsipə əsaslanan yeni sistem qurdular. Sükusilər rəhbər və imama itaət və qayda-qanunlara əməl etmək üzərində tə'kid edirdilər. Onlar məhkəmə sistemi və ictimai təhlükəsizliyin tə'mini quruluşlarını yaratdılar və nəhayət, bu sə'ylərin səmərəsi «xalq hökuməti» oldu. Lakin İslam hökmlərini həyata keçirmək istəyən bu yeni hökumət, işlərin icrasında bir çox əməli problemlərlə üzləşdi. Bunun da səbəbi, ictimai baxışların yoxluğu və cari hökumət məsələlərinin İslam hökmləri və qanunları ilə uyğun gəlməməsi idi. Sükusilərin rəhbəri, yə'ni Məhəmməd ibni Əlinin ictimaiyyətə iddiasına baxmayaraq, ağıl və dəlilə meyillərin yoxluğu üzündən, güclü ictimai cihad malik deyildi. Məhz bu amil, cəmiyyət və hökumətin idarə edilməsi zamanı onların nəzəri və əməli problemlərini ikiqat artırırdı. Bu problem müxtəlif daxili və xarici çətinliklərlə üzləşmiş Seyid Əhməd Şərifin rəhbərliyi dövründə daha çox nəzərə çarpırdı. O, tə'siredici cihad hökmü verməsinə baxmayaraq, sonda hökumətin idarə edilməsindəki problemlər səbəbindən yaradılmış vəziyyətə tabe olaraq, siyasi rəhbərlikdən imtina etdi.

Sükusilərin digər fikirlərindən (e'tiqadlarından) misal, yadların hücumu müqabilində müsəlmanların vəhdətinə inamını yad etmək olar. Belə ki, daxildə yumşaq və mülayimlik, düşmənlərlə rəftarda isə cihad, mübarizə və müharibə tərəfdarı idilər. Bəlkə də onları, «Əşəddü ələl kuffar, rahmə beynəhum»un bariz nümunəsi adlandırmaq olardı. Bu ruhiyyə həmin hərəkətin Osmanlı dövlətinə baxışının mülayim olması, Osmanlı xəlifəsi ilə dostluq əlaqələrinin qurulması və müştərək düşmənlərə qarşı Osmanlıların kömək və himayəsindən yararlanma bilmələrinə səbəb olmuşdur. Sükusilər öz tə'limlərinin prinsiplərinə uyğun olaraq, çağırış və güclərinin tədriclə bütün İslam dünyasına yayılması, İslam ölkələrinin azadlıqları və özlərinin qəbul etdiyi xəlifənin rəhbərliyi altında bütün müsəlmanların birləşməsinə çalışırdılar. Bu xəlifə mütləq

sükusi olmalı idi. Lakin hadisələrin gedişatı, bu böyük hədəflərin həyata keçirilməsi və icrası üçün onlara aman vermədi. Yalnız öz hakimiyyətləri altında olan ərazilər, siyasi hökumətlər və ictimai, iqtisadi və siyasi sahələrində fəallıqla layihə quraraq, yaxşı nəticələr əldə etdilər.

(6-2-3) NƏTİCƏLƏR, ARAŞDIRMA VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Sükusiyə müstəqil məzhəb olmadığına görə, – islahatçı və maliki məzhəbinə tabe olduğu üçün – Mərakeş, Səhran və Sudanın xalqları üzərində yaxşı tə'sir buraxdı. Bu nəticə, hələ də həmin məntəqə xalqlarının canlarında, ürəklərində mə'nəvi bir qüvvə kimi qalaraq, onları abadlıq və yaxşılığa doğru aparır. Bu hərəkət malik olduğu əsl mahiyyət və mə'na ilə daxili tənəzzül və qərb istismaçlarına qarşı münasibətdə böyük gücə malik olduğunu göstərdi. Lakin bir sıra dəlillər, o cümlədən:

1. Rəhbərlə arasında ictimai təfəkkür və ictihadın olmaması;
2. Xarici təzyiq və müharibələr;
3. Bir sıra yerli feodalların müxalifəti;
4. Hərbi imkanlara malik olmaması səbəbindən məğlub oldu.

Ən mühüm dəlil bu yeni hökumətin yeni problemlərə dini baxımda sür'ətli cavab verməməsi idi. Nəticədə, hərəkətin əsl rəhbəri olan Seyid Əhməd Şərif, siyasi rəhbərlikdən əl çəkdi və onun yerinə Seyid Məhəmməd İdris, yalnız hərəkətin siyasi rəhbərliyini öz üzərinə götürdü. O, ölkəni dünya səhnəsinə çıxarmaqla yanaşı, Osmanlı hökumətinin ardınca gedərək, müttəfiqlərin cərgəsinə qoşuldu. Belə bir həssas və qeyri-bərabər şəraitdə gedən proseslərə qoşulmaq, yalnız müstəqil hərəkət etməni itirmək və böyük qüdrətlərin əlində oyuncağa çevrilməklə nəticələndi. Bu səbəbdən, Seyid Məhəmməd İdris Avropa dövlətləri ilə razılığa gələrək, həqiqi islahatçı və inqilabi rəhbərliyi mühafizəkar və asılı rəhbərliyə çevirdi. Onun bu addımı hərəkətin tam məğlubiyyəti üçün şərait yaratdı. Hər halda, sükusiyə də vəhhabiliyin aqibəti ilə üzləşdi. Bir fərqlə ki, güclü islahatçı, əxlaqi və mə'nəvi anti-imperialist əsaslara malik olduğu üçün Afrikanın şimal və şərqindəki müsəlmanların anti-imperialist və islahatçı cərəyanları, o cümlədən sudanlı Mehdi hərəkəti üzərində böyük tə'sir buraxdı. Hazırda bu hərəkətin

qiymətli tarixi Liviya xalqı üçün çox əzizdir və Seyid Əhməd Şərif və Ömər Muxtarın xatirələri həmin ölkənin rəhbərləri və mücahidləri kimi yad edilir. Bəlkə də Kəzzafi hökumətinin sabitliyinin, bu qiymətli mirasın nəticəsi olduğunu söyləmək olar.

(6-3) SUDANLI MEHDİ HƏRƏKATI

Sudanın – Afrikanın ən böyük ölkəsi – ərazisi 2,505,813 km-dir. Müxtəlif məzhəb və millətlərdən olan əhalisinin sayı 25 milyondan artıqdır. Dini tərkibi müsəlman, məsihi və anemistlərdən ibarətdir. Ömər əl-Bəşirin rəhbərlik etdiyi hərbi şura tərəfindən idarə olunur.

Sudan XIX əsrin sonlarından şimal və cənub hissələrə bölünmüşdür. Ölkənin şimal hissəsi əvvəlcə Osmanlı imperiyasının, daha sonra isə Misirin bir hissəsi idi. Ölkənin cənub hissəsində dağınıq qəbilə hökumətləri ağalığa edirdilər. 1881-ci ildə «Mehdi» adı ilə məşhurlaşmış Sudanın məzhəbi rəhbəri Məhəmmədin Əhməd ibni Abdullah ölkənin şimal və cənubunu birləşdirərək, Misir və İngiltərənin müştərək istilasına qarşı hərəkət yaratdı. Biz bu hərəkəti üç mərhələdə araşdıracağıq:

(6-3-1) TARİXİ KEÇMİŞİN YARANMA PROSESİ VƏ BANİSİ

Sudanın XIX əsrin 80-cı illərin əvvəllərinə qədər şimal və cənub hissələrinə bölündüyünü nəzərə alaraq, üç qrupun zülmündən əziyyət çəkirdi:

1. Bə'zi vaxtlarda təbliğatçı geyimi ilə gələn İngilis istismarçılar;
2. Türk və Misir hakim və mə'murları;
3. Qul, acağ şirəsi və sümük satmaqla məşğul olan yerli və məntəqə tacir və əyyanları.

Bu qrupların pis rəftarı, Sudanın müsəlman əhalisinin tədriclə başlanan dağınıq e'tiraz və çıxışlarının başlanması və genişlənməsinə səbəb oldu. Bu çıxışlar XIX əsrin 80-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq, geniş bir qiyama çevrildi. Sudan hakimlərinin pozğunluqlarından yaranmış hakimiyyət boşluğu, Xədiv İsmayılın devrilməsi və Xədiv Tofiqin canişinliyi ilə baş verən hakimiyyət dəyişikliyi, Sudan müsəlman əhalisinin 1881-ci ildə sudanlı Mehdinin başçılığı ilə etdikləri qiyamın yaranması üçün xas amillər

idi. Deməli, belə bir iddianı irəli sürmək olar ki, bu hərəkatın yaranma köklərini və səbəblərini, Sudanın daxili vəziyyətində axtarmaq lazımdır. Bu hərəkat ərəb vilayətinin cənubunda başlayaraq, tədriclə Sudanın digər məntəqələrinə də yayıldı.

Bu geniş hərəkatın rəhbəri Məhəmməd Əhməd ibni Abdulla idi. Onun atası qayıqdüzəldən idi. Atası və qardaşı ilə birlikdə bütün Sudanı gəzmiş və həmin ölkə əhalisinin adət-ənənələrini yaxşı bilirdi. Atasının ölümündən sonra o dəyanətlə Sudanın şimalında dini təhsillə məşğul oldu. Bir müddətdən sonra dərviş libası geyərək, «Səmaniyyə» sektasına üzv oldu. Sudanlı Mehдинin kökü imam Hüseyin ibni Əli ibni Əbu Talib (ə)-a çatır. Deyilənlərə görə, onun yaxın əcdadları Fustat yaxınlığında yaşadıqdan sonra bir müddət Munəyyədə qalmışlar. Sonradan onlardan bəziləri Nubəyə getmiş və daha sonra Nəqlədə yaşamışlar. Bir müddətdən sonra onun atası, yəni Abdulla Xartuta köçmüş və orada xarratlıq, qayıq və gəmi düzəltməyə başlamışdır. Nəhayət, Om-Durmanın ətraf kəndlərindən olan Kürdidə vəfat etmişdir.

Abdullanın həyat yoldaşı Aminə 1845-ci ildə bir övlad dünyaya gətirdi. Onun adını Məhəmməd qoydular. Məhəmməd uşaqlıq dövründə ata və anasını itirdi. Onun dini təhsil alması və çox ədəbli və imanlı olması, ona böyük nüfuz qazandırdı.

O, Xartumun cənubundakı Aba adasını özü üçün yaşayış yeri seçdi və oranı təlim-tərbiyə mərkəzinə və öz çağırışları üçün bazaya çevirdi. O imam və rəhbər kimi xalqı cəmiyyətdə olan zülm və qarətçilik üzündən yerli hakimlərə qarşı qiyama çağıraraq, ilkin Islama əməl etməyi, bərabərlik, ədalət, qardaşlığı, İslam birliyi və Qur'anla, sünnətə əsaslanan İslam dövlətinin yaradılmasını tələb etdi. Bu şüarlarla o, öz ətrafına çoxlu tərəfdar toplaya bildi və öz hərəkatını yaratdı. Belə ki, hökumət qoşunları onu tutmaq üçün adaya gəldikdə, məğlubiyyətə uğradılar və qiyamçıların qələbəsi möcüzə kimi qələmə verildi.

Kürdəfan əhalisi də hökumətdən narazı idi. Məhəmməd Əhməd oraya getməklə, onları öz ətrafına topladı və özünün minlərlə üzvü olan cəmiyyətini «Ənsar» adlandırdı. Ənsar və onun ardıcılları faktiki olaraq üç qrupdan təşkil olunmuşdu.

Birinci təbəqə həqiqi xeyirxahlar, yə'ni İslamın ilk dövrlərindəki hökumətə uyğun hökumət qurulmasını istəyən şagirdlər idi. İkinci qrup, Sudanın ərəb hissəsinin cənubunda yaşayan və qayıqçılıqla məşğul olan narazı ərəli idi. Üçüncü dəstə, Bəqarə köçərləri və öz muxtariyyətlərini itirmiş, hökumətin onlar üzərində nəzarətinə e'tiraz edən Fer qəbiləsi kimi qəbilələr idi. Bu qrup, hərəkətin əsas qüvvəsini təşkil edirdi. Sudanlı Mehdinin inqilabı, təbliğat fəaliyyətinin, onun fikirlərinin yayılmasının və Misir dövlət qüvvələrinin ardıcıl məğlubiyyətinin nəticəsi idi.

Nəhayət, sonra bu hərəkət məzhəbi, siyasi, islahatçı, anti-imperialist bir hərəkətə çevrildi. Nəticədə, on minlərlə kəndli və köçəri ərəblərdən təşkil olunmuş nizam-intizamlı bir ordu quruldu və bu hərəkət aqressiv forma aldı.

Bu təşkilat özünün ilk qələbə bayramını Kürdəfanın fəthi ilə qeyd etdi. 1883-cü ildə Hiks döyüşündə qəzəbə qazanmaqla – bu döyüşdə dövlət qoşunlarının İngilis sərkərdəsi general Hiks öldürüldü – sabit və ümidverici bir formaya düşərək, növbəti qələbələri ilə 1884-cü ilin əvvəlində bütün ölkəni öz hakimiyyəti altına keçirdi. Bu qələbə İngiltərə siyasətinin dəyişəsinə səbəb oldu. Bu minvalla İngiltərə sudanlı Mehdi ilə barışmaq və saziş bağlamaq üçün onun qiyamını Misir istilasına qarşı qiyam e'lan etdi. Daha sonra Sudanın hökumətini Misir hökumətindən ayıraraq, general Qordonu ali icra hakimi e'lan etdi. O, 1884-cü ilin fevralında Xartuma gəldikdən sonra siyasi məhbusları və ödənilməmiş vergiləri əhv edərək, özünü Sudanın ali hakimi, Mehdini isə Kürdəfanın sultanı e'lan etdi. Bu mövzu, sudanlı Mehdinin şiddətli qəzəbinə səbəb oldu və o, Xartutu tutmaq qərarına gəldi. Xartuma hücum edərək, oranı mühasirəyə aldı. Nəhayət, 1885-ci ilin yanvarında ingilislərin hərbi hissəsini tutub general Qordon və digər ingilisləri öldürərək, ingilis hökumətinə böyük zərbə vurdu. O paytaxtı Om-Durmana köçürtdü və Xartumun tutulmasından az bir müddət sonra 1885-ci ilin iyununda qısa sürən qəfil bir xəstəlikdən sonra dünyadan köçdü. Hərəkətin rəhbərliyi onun Abdulla adlı dostuna verildi. Sudanlı Mehdi ölümündən öncə ilkin İslam və Peyğəmbər (s)-ın dövründən təqlid edərək, öz yaxın dostlarından üç nəfərə, yə'ni Abdulla ibni Məhəmməd, Əli ibni Məhəmməd Hilu və Məhəmməd Şərif ibni

Həlidə sıra qaydası ilə «xilafətus-siddiq» (Əbu Bəkr), «xilafətul-faruq» (Ömər) və «xilafətul-kərrar» (Əli (ə)) ləqəblərini vermişdi. Osmanın ləqəbini Mehdi sükusiyyə – Sükusiyyə hərəkətinin rəhbərinə versə də, bu fikir qəbul edilmədi və həmin vəzifə boş qaldı.

Sudanlı Mehdinin ölümündən sonra bir-birinə köməklik etməklə qələbə qazanmış üç qrup rəqibə çevrildilər. Birləşmək əvəzinə, qoşunlardan bir-birinə qarşı istifadə etdilər. Əsas rəqabət cənub məntəqəsinin şərifləri - Mehdinin qohumları və Nəqqarə qəbilələri arasında gedirdi. Lakin zahidilər və ruhanilər qrupu – yə'ni Mehdinin şagirdləri – xəlifə Əli ibni Məhəmməd Hilunun rəhbərliyi ilə sülh yaratmaq üçün barışdırıcı rolunu ifa edirdilər. Həmin rəqabət nəticəsində Abdullanın hökuməti ciddi böhranla üzləşdi. Qəbilələr tərəfindən rəsmi surətdə qəbul olduğuna baxmayaraq, hökumət və ordunun içində dövlətin ömrüboyunca sürəcək bir ixtilaf yarandı. Elə buna görə də, onun rəhbərliyinə boyun əymədi və Abdulla ciddi problemlərlə üzləşdi.

Bu problemlərdən biri də avropalıların, o cümlədən ingilislərin güclü hücumları idi. Abdullanın səhvlərindən biri, xaricilərə göstərdiyi e'timad idi. İngilislərin keçmiş hökumətinin mə'murlarından biri olan avstraliyalı Slatinlə Misirli əsirlər məsələsində hərbi tə'lim və intizam sahəsindəki əməkdaşlıq, hərəkət daxilində mənfi reaksiya yaratdı. Həmçinin problemləri həll etmək üçün öz həm-qəbilələrinə e'timad göstərdi. Bu da daha bir çətinlik yaratdı və daxili ixtilafları bir az da genişləndirib, şəriflərin və Əl-bələd əhalisinin, yə'ni hərəkətin əsas qüvvələrinin məğlubiyyətinə səbəb oldu. Tədriclə sudanlı Mehdinin hərəkətindən yaranmış dövlət islahatçı xüsusiyyətlərini milli və inqilabi bağlılığını itirərək, totalitar, bərabərsizlik və ədalətsizliklərlə dolu bir dövlətə çevrildi. Xalqın dəstəyini itirməklə, avropalıların hücumları qarşısında zəiflədi. Belə ki, Eritreyə hücum edərkən, İtaliya tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı. Bu məcburiyyət, avropa dövlətlərinin yeni dövlətin zəif olmasını anlamalarına səbəb oldu. Onlar dəqiq plan quraraq, 1896-1898-ci illərdə dörd tərəfdən (İtaliya şərqdən, Belçika cənubdan, İngiltərə şimaldan və Fransa qərbdən) birbaşa Mehdinin və Abdullanın dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlayaraq, onların

qoşunundan bir neçə min nəfəri öldürməklə, İslam dövlətini məğlub etdilər. Abdullanın qoşunları qərbə istiqamətində Kürdəfana tərəf geri çəkildilər. Fransa və İngiltərənin qoşunları Abdullanın qüvvələrini tə'qib etməkdən əl çəkərək, Sudanı ələ keçirmək üçün mübarizəyə başladılar. Bu rəqabət 1899-cu ilə qədər davam etdi. Afrika səhnəsinə yeni rəqibin – yə'ni Almanyanın – çıxması ilə, bu rəqabət sona çatdı. 1899-cu il müqaviləsinə əsasən, Sudanın şərqini ingilislərə verildi və İngiltərə ilə Misirin işğalı altına düşüb, «İngilis və Misir Sudanı» adı ilə tanındı.

Bu müqavilədə ali hökumət, ordu, qanunverici və icra hakimiyyəti, ali baş hakimə tapşırıldı və həmin şəxs, Böyük Britaniya dövlətinin təklifi və Misir Xədivinin təsdiqi ilə tə'yin edildi. 1899-cu ildən başlayaraq, müştərək hökumətin sonuna qədər – yə'ni 1955-ci ilədək – bütün valilər, İngiltərə vətəndaşlarından tə'yin edilir və Sudana hakimlik edirdilər. Bu minvalla Sudan Böyük Britaniyanın tam müstəqilliyinə çevrildi.

İngiltərə mehdiçilərin mütəşəkkil müqavimətini qırmaq üçün 1899-cu ilin noyabrında hücum keçərək, Abdullanı və hərəkatın bə'zi rəhbərlərini öldürüb, bə'zilərini də əsir tutdu. Sudanlı Mehdinin ardıcılları mütəşəkkillik və pərakəndə halında ictimai yaşayışlarını davam etdirdilər. Əlbəttə, bə'zi vaxtlarda kiçik üsyanlar etsələr də, bu üsyanlar ingilislərin fəaliyyətlərinə bir o qədər də tə'sir göstərmirdi.

Bu arada, Sudanda şimal və cənub söhbəti ortaya çıxdı. Sudanın işğalında İngiltərə və Misir, «alimlər hey'əti» vasitəsilə xüsusi dini siyasət yeridirdilər. Bu siyasətə əsasən, sudanlı Mehdinin «Ratib» adlı ibadət kitabı və bə'zi sektaların fəaliyyəti qadağan edildi. Lakin cənubda dini siyasəti, yalnız İngiltərə həyata keçirirdi və cənubu, şimalın mədəniyyətindən, siyasət və dinindən ayırmaq məqsədilə planlar cızaraq, müsəlmanları cənubdan çıxartdı. Ərəb dilində danışığı və ərəb geyimləri geyməyi qadağan etməklə bərabər, cənubun «Təbaşir» məntəqəsində fəaliyyət göstərən təşkilatları azad buraxdı. Məsihi missionerlərinin planlı fəaliyyəti bu gün də Sudan və Afrika üçün problemə çevrilmiş məsələlərə zəmin yaratdı.

(6-3-2) XÜSUSİYYƏTLƏR VƏ FİKRİ-SİYASİ MÖVQELƏR

Bu hərəkatın rəhbəri Məhəmməd Əhməd İslamı sufiliklə qarışdırmış və sufi təriqətlərinin tə'siri altında olan xalqın içində yaşayırdı. O, bir müddət təhsillə məşğul olaraq, məntəqənin vəziyyəti ilə yaxından tanış oldu. Onun əl-Mehdi – Məhəmməd ibni Əli Sükusinin canişini – kimi şəxslər və Seyid Cəmaləddin Əsəbadi hərəkatı ilə tanışlığı, bu hərəkatın köklərini bir tərəfdən islahatçı və ictimai meyilli sufi məzhəb və təqirətlərinə, digər tərəfdən, Seyid Cəmaləddin Əsəbadinin tə'limi və bir az da Sükusinin islahatçı və inti-imperialist hərəkatına bağlamışdı. Məhəmməd Əhməd Sudan müsəlmanlarının əxlaqi və ictimai tənəzzülünü, artan fəsad və cinayəti, zəiflik və dağınıqlıqlarını, Misirli hakimlər, yerli sahibkarlar və ingilislər tərəfindən onlara qarşı edilən ədalətsizlik və zümləri gördükdə, bu problemləri həll etmək məqsədilə, cihad və silahlı qiyama başladı. Sudanlı Mehdinin islahatçı çağırışlarının və də'vətinin mühüm şüar və hədəfləri aşağıdakılardan idarətdir:

- Şirk, bid'ət və xürafatla mübarizə;
- Yolunu azmışlar və zalımların bid'ətlərindən pak olan tövhid və İslam dininə qayıdış;
- Qur'ana əməl və İslam hökuməti qurmaqla, İslam hökmlərinin icrası;
- İstismarçılarla mübarizə və İslam dünyasının xaricilərin nüfuzundan qurtarması məqsədilə, müsəlmanların birliyi;
- İctihad, hicrət, imamlıq və rəhbərlik kimi prinsip və əsaslar üzərində tə'kid.

Bu hərəkatın bariz xüsusiyyətlərindən biri, ədalət və bərabərlik tələb etməyə meyl və Sudan xalqının təfəkkür və əməllərinə «cihad» sözünün daxil edilməsi idi. Digər bir xüsusiyyət bu idi ki, onlar öz mübarizələrində müstəqil rəftar etmələri ilə yanaşı, sükusilər kimi Osmanlı imperiyasına qarşı hörmət və dostluq mövqeyi tuturdular. Hərəkatın rəhbəri «türk mürtədləri» dedikdə, bu ölkə üzərində ağalılıq edən və ölkəni çatıb talayan şəxsləri nəzərdə tuturdu.

Sudanlı Mehdi yer üzərində zülm və ədalətsizliyi məhv etməklə, ədaləti və bərabərliyi yaymaq və İslam və müsəlmanların keçmiş əzəmətini qaytarmaq istəyirdi. O, bu böyük hədəfə çatmaq üçün həzrət Mehdi (ə)-ı uzun zaman gözləməkdə olan və qiyamət gününün əlamətlərinin – yə'ni fəsadın yayılması, vəziyyətin

pisləşməsi və küfrün iman üzərində qələbəsi – baş verməsinin gerçəkləşdiyini zənn edən Sudan xalqının təfəkküründə yaranmış bu zəminədən istifadə edərək, öz hərəkətinə başladı. Özü üçün adı ilə birlikdə səslənən üç sözdə – imam, Allahın rəsulunun canişini və həzrəti Mehdi (ə) əks olunmuş vahid məqam iddiası etdi. O, öz vəzifəsinə tam inanırdı. Çünki öz ətrafında xalqın ona iman gətirməsinə və onun sayəsində həqiqətlərə çatmaqlarını gözlədiklərinə dair çoxlu dəlillər görürdü. Buna görə də, əmir və sultanlara çoxlu məktublar yazaraq, onları, özünü qəbul etməyə çağırırdı. İnkâr edəcəkləri halda isə işin sonluğu ilə qorxudurdu. O, öz məktublarından birində belə yazır: «Allahın Rəsulu (s) mənə xəbər vermişdir ki, sən Mehdi (ə) olmağın inanmayanlar, Allah və Rəsuluna qarşı küfr etmiş olur və o, bu cümləni üç dəfə zikr etmişdir».

Hərəkətin rəhbərlərinin fikirlərinin mehdilik iddiasına doğru meyl etməsində Abdulla – xəlifə və onun canişini – böyük rol oynamışdır. Sudanlı Mehdi özünü daha çox mehdiləşmiş sayırdı. Özü və ya Abdulla kimi dost və tərəfdarlarının onu «Mehdi» adlandırmalarını zənn etsək, məqsədlərinin «Mehdi»-nin həqiqi mə'nası deyil, Əbu hüceyrənin rəvayətlərindən – Allah-təala hər yüz ildə ümmət üçün onun dediklərini yenidən quracaq və qaydaya salacaq bir insan göndərir – çıxartdıqları mə'nanı söylədikləri mə'lum olur.

Bu hədisin sənədli əsası və tarixi təsdiqi olmamasına baxmayaraq, bə'zi şiə və sünni alimləri bu rəvayətə diqqət yetirmiş və ona istinad etmişlər.

Sudanlı Mehdi öz hərəkətini sufi sektalarının klassik baxışı – mürid və mürad (ustad), imamlıq və rəhbərə biət – ilə uyğun gələn bu əsaslar üzərində qurdu. Yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər, bu hərəkətdə xüsusi yer tuturdu. Anti-imperialist və xüsusilə anti-İngilis xüsusiyyəti təkcə Sudan və Misirin azadlığı üçün çalışmasına deyil, çağırışının dünyəvi əhəmiyyət daşımasına inandığı üçün Peyğəmbər (s)-dan təqlid edərək, digər ölkə padşahları üçün məktub yazmasına səbəb oldu. O, hətta çağırışlarını İslam dünyası ilə məhdudlaşdırmayıq, Həbəşistan padşahı Yuhənnaya məktub yazaraq, onu İslamı və Mehdi qəbul etməyə çağırırdı. Onun Sudanın azad olması, İslam hökumətinin qurulması və xalqın birliyi ilə

azadlığında müvəffəqiyyət qazanmasına baxmayaraq, bu hərəkət heç zaman dünya miqyasına çata bilmədi və təəssüflər olsun ki, bir çox yaradıcı və islahatçı prinsip və ideyalar, canişini dövründə tədriclə unuduldu. Nəticədə, onun planlaşdırdığı siyasi rejimin zahiri qaldı. Onun hökumət və dövlətinin mə'nəvi, islahatçı və inqilabi ruhu unuduldu və ölkəni ağır vergilər, bürokratizm və zamanın tələblərinə təslim olmaq kimi ağır nəticələrlə üzləşdirdi. O dövrün hakimləri, tayfa və qəbilələrə imtiyazlar verməklə, hərəkəti tənəzzülə doğru sürüklədilər və tədriclə, son məğlubiyyət üçün zəmin yaratdılar.

(6-3-3) NƏTİCƏLƏR, ARAŞDIRMA VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Ümumiyyətlə, sudanlı Mehdi hərəkəti Sudan müsəlman əhalisinin dini, fikri və siyasi həyatında çox mühüm rol və tə'sirə malik olub, Afrika xalqının anti-imperialist ruhundan xəbər verir. Sudanı azad etməklə bərabər, qərb dövlətlərinin, xüsusilə İngiltərənin məntəqə ölkələri üzərində ağalığının qarşısını aldı. Həmçinin, Afrika müsəlmanlarının inti-imperialist mübarizələrinin artma gedişinə də böyük tə'sir göstərmişdir. Somali xalqının azadlıq hərəkəti və Molla Məhəmməd Abdulla qiyamı (1899-1920-ci əllərdə) da bu hərəkətin nəticələrindəndir.

Mehdi hökuməti və dövlətinin ingilislərin əli ilə dağılmasından sonra onun ardıcılıarı «Ənsar» firqəsi və «Ümmət» partiyası çərçivəsində, Sudanın siyasi səhnəsində fəaliyyət göstərirdilər. Misir və İngiltərənin 54 illik (1899-1953) müştərək istilasını dövründə şücaətlə mübarizə aparaq, ölkənin azadlığı üçün çalışdılar və beləliklə, sudalı Mehdinin islahatçı məktəbi, qiymətli bir irs kimi Sudanın və məntəqə əhalisinin inti-imperialist mübarizəsinə arxa olurdu. İngiltərənin islamçıları, Mehdi hərəkətinin tərəfdarları və ardıcılıarını susdurmaq, nəzarət altına almaq və din rəhbərlərinin qət'i tə'sirlərini məhv etmək üçün çoxlu sə'y göstərməsinə baxmayaraq, bu hərəkəti İslam ümmətindən ayıra bilmədi.

Buna görə də, I Dünya Müharibəsi dövründə Osmanlı xəlifəsinin cihad e'lan etməsi və müctehidlərə qohulmasının ardınca Ənsar firqəsi Mehdinin oğlu – Seyid Əbdül Rəhmanın başçılığı altında reaksiya göstərərək, ingilislərin nigarançılığına səbəb oldu. Lakin

ingilislərin təfriqə salması, tə'sirsiz qalmadı və Seyid Əhbül Rəhmanın havadarlarından bir hissəsi ondan ayrıldılar.

Sudana müstəqillik qazandırmaq məqsədilə, «Ümmət» siyasi partiyasını yaratdılar. Bu partiyanın daxilindən «Milli cəbhə» adlı digər partiya yarandı. İngiltərədən müstəqillik alaraq Misirə birləşmək arzusunda olan Xətmiyyə fiiqəsinin rəhbəri Seyid Əli Mir Qəni də onları himayə edirdi. 1956-cı ildə Sudanın müstəqillik qazanması və yeni respublika qurulmasına baxmayaraq, Mehdimin ardıcılıları olan qrup və firqələrin heç biri bu ölkədə siyasi hakimiyyətə ələ ala bilmədilər.

Seyid Əhbül Rəhmanın bu dövrdəki xidmətlərini hamı xatırlayır. O, 1959-cu ilin martında vəfat etdi və Ənsarın rəhbərliyi oğlu Seyid Siddiqə keçdi. 1961-ci ildə Seyid Siddiqin ölümü ilə, Ənsarın dini rəhbərliyi qardaşı oğlu Seyid Hadiyə, siyasi rəhbərliyi isə oğlu Seyid Sadiqə keçdi. Həmin dövrdə hakimiyyət general İbrahim Əbdulun başçılığı ilə hərbiçilərdə idi. Bu dövrdə iki ifratçı siyasi qrup – yə'ni kommunistlər və İxvanul-müslimin – çox genişlənmişdilər. Kommunistlər öz fəaliyyətlərinə 1944-cü və İxvanul-müslimin isə Misirdəki mərkəzi şö'bənin tə'siri altında, 1928-ci ildən başlamışdılar.

1969-cu il çevrilişindən sonra Cəfər Nəmiri hakimiyyətə gəldi. Çinə meyilli olduğu üçün kommunistlərin nüfuzu və əməkdaşlığı, islamçı qrupların, o cümlədən İxvanul-müslimin və Ənsarın sıxışdırılması başlandı. O, Ənsarın rəhbərinin yaşadığı Aba adasını bombalayaraq, onu – İmam Hadi əl-Məhdi, sudanlı Mehdimin nəvəsi – öldürdü. Nəmirinin bu dəhşətli cinayətindən sonra Ənsarın siyasi arenadakı hüzurunun azalması nəzərə çarpır.

Lakin Sudanın siyasi səhnəsində digər islamçı partiya və qruplar fəaliyyət göstərirdi. Onlardan ən mühümü Doktor Turabinin rəhbərlik etdiyi və İxvanul-müsliminin bir budağı olan «İslam cəbhəsi» idi. Bu cərəyan general əl-Bəşirin çevrilişini himayə etməklə, onu hamının qəbul etdiyi bir hökumətə çevirmişdir. Əl-Bəşir hökuməti yoxsulluq və aclıq, güclü tənəzzül, cənub və oradakı separatçı məsihilər məsələsi, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə imperializmin hücumu və mühasirə etməsi kimi problemlərlə üzləşmişdi.

Hazırkı partiyalardan biri də, Sadiq əl-Mehdinin rəhbərlik etdiyi «Ümmət» partiyasıdır. O, iki dəfə hakimiyyətə çatmasına baxmayaraq, digər partiyalarla möhkəm blok yarada bilmədiyinə görə, öz proqramlarını həyata keçirə bilməmişdir. O, insana hörmətin qorunması, yeni İslam sistemlərinin yaradılması, milli və islami birlik, şimalla cənubun əməkdaşlığı, xaricə bağlılığın ləğvi, zülmə əl atmamaq, ictimai və Sudanın problemlərinin həlli üçün ictimai və sülhsevər yolların tapılmasının vacibliyi fikirləri ilə sudanlı Mehdinin siyasi səhnədə qalan ardıcılardanındır.

Sadiq Abdulla əl-Macidin rəhbərliyi ilə İxvanul-müslimin qrupu Osman Mərcəninin rəhbərliyi ilə Millətçi Demokratik Birliyi Partiyası, Sudanda siyasi və ictimai fəaliyyət göstərən digər mühüm partiyalardandır.

Hər halda, sudanlı mehdi hərəkatı bu hakimiyyəti ələ almaq iqtidarında deyil. Başqa sözlə, hərəkatın rəhbərinin ölümündən sonra onun canişinləri daxili ixtilafı üzündən, hərəkatın ilkin hədəflərini icra etmək gücündə deyildilər. Çünki birincisi əxlaqi və sufizm əsaslarına malik olmaq və ağılı, dəlili, fəlsəfəni kənara qoymaqla, yeni hökumət məsələlərini həll edə bilmirdi. İkincisi, işlərin icrası zamanı keçmiş idarə sistemindən istifadə və bu keçmiş dövlət mə'murlarını əməkdaşlığa də'vət edirdi. Onlar da casusluq və sair əməllərlə, hərəkatın əxlaqi və hökumət süqutu üçün zəmin yaradırdılar. Bu təcrübə həm qələbə, həm də məğlubiyyət üçün yaxşı dərs ola bilər. Cihad, mübarizə, şəhidlik, haqq uğrunda mübarizə, inti-imperializm və birliyin olmamasından, ağılı və ictihaddın səhv dərkisi və onların məğlubiyyəti üçün zəmin yaratmış yeni məsələlərə qarşı anlayışın olmamasından irəli gələn ibrət dərside.

(6-4) İXVANUL-MÜSLİMİN HƏRƏKATI

Bu cərəyan İslam dünyasının ən səsli-küylü, eyni zamanda ən sirli və qapalı, az tanınan siyasi qruplarından biridir. Fəaliyyət mərkəzi Orta Şərqi müsəlman ölkələri və yaranma mərkəzi, Afrikanın şimal-şərqində yerləşən Misirdir.

Misir, dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Onun tarixi, miladdan 5000 il öncəyə gedib çıxır. İlk padşah silsilələri

– Fir'on adı ilə məşhurdurlar – miladdan 3200 il öncə Misirdə hakimlik edirdilər.

Fir'onların Misir üzərində hakimiyyəti b.e.ə 1341-ci ilə qədər davam etmişdir. Ondan sonra iranlılar, yunanlılar və romalıları Misirə hakim oldular. Daha sonra miladın III-VII əsrlərində Misir, Bizans imperiyasının bir hissəsi idi. Miladın VII əsrində, ərəblər bu ölkəyə hakim oldular və Misir 1250-ci ilə qədər ərəblərin işğalı altında qaldı. Ondan sonra məmlüklər Misirə ağalıq etdilər və 1517-ci ildə bu hökumətin süqutu ilə, Misir Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil oldu. 1914-cü ildə İngiltərənin bu torpaqlar üzərində hakimiyyəti rəsmiləşdi. 1922-ci ildə İngiltərə Misirin bir şəhliq ölkəsi kimi istilasını rəsmi surətdə tanıdı və osmanlıların tə'yin etdiyi sonuncu hakim Xədiv İsmayılın oğlu məlik Fuad Misirin ilk şahı kimi taxta çıxdı. II Dünya Müharibəsinin alovu Misiri də bürüdü və Misir torpağını qanlı döyüşlər səhnəsinə çevirdi.

Müharibədən sonra inglis qoşunlarının Misir torpaqlarında qalması, misirlilər və xüsusilə gənc misirli zabitlər arasında intingilis hisslərini gücləndirdi. 1952-ci ilin yanvarında Məhəmməd Nəcib və Camal Əbdül Nasirin çevrilişi ilə, şəhliq rejimi devrildi və respublika sistemi, Misirin siyasi sistemi e'lan edildi, Məhəmməd Nəcib prezident oldu.

1929-cu ildə Həsən Bəna tərəfindən tə'sis edilmiş İxvanul-müslimin – müsəlman qardaşlar – hərəkatının Misirin siyasi sisteminin dəyişilməsindəki rolu heç kimdən gizli deyil. Xüsusilə, padşahliq rejiminin devrilməsində müstəsna rol oynamış Camal Əbdül Nasir, bu hərəkatın təfəkküründən və tə'limlərindən bəhrələnmişdir. Bu müqəddiməni söyləməklə, indi də həmin hərəkatı araşdırmağa başlayırıq.

(6-4-1) YARANMA FORMASI VƏ BANİSİ

Tərəfdarlarının İxvanül-müslimin adlandırdığı bu hərəkat, XX əsirin islamçı dini-siyasi cəmiyyətlərinin ən güclülərindən biridir. 1929-cu ildə Misirin İsmailiyə şəhərində Şeyx Həsən ibni Əhməd ibni Əbdül Rəhman Bəna (h.q. 1324-1368, miladi 1900-1948) tərəfindən tə'sis edilmişdir.

Həsən Bəna Misirdə Iskəndəriyyə yaxınlığındakı Mahmudiyyə adlı qəsəbədə doğulmuşdur. İbtidai təhsilini doğulduğu yerdə və daha çox hənbəli məktəblərində almışdır. Sonra Qahirənin Darululum məktəbinə daxil olmuş, 1927-ci ildə diplomunu alaraq, İsmailiyyə şəhərində müəllimliyə başlamışdır.

Həmin dövrdə müxtəlif şəhərlərin əhalisinin psixologiyasını öyrənməyə başlamış, hökumət aparatının fırıldaqları, ingilislərin müdaxiləsi, ümumi yoxsulluq və cəmiyyətdəki təbəqələrarası fərqi görərək, Misir xalqının sadələvhlüyünü anlayıb və onların İslamın həqiqi mə'nasını bilmədiklərini başa düşdü. Bu amillər, onun həmin maneələri aradan qaldırmaq və dəyən ziyanların yerini doldurmaq üçün yollar axtarmasına səbəb olaraq, «İxvanul-müslimin» adlı cəmiyyətin tə'sisi ilə nəticələndi.

I Dünya Müharibəsindən sonra ziyalılar və savadlılar arasında dinsizliyin sayılması, xüsusilə «əlmaniyyət» yaxud «dünyapərəsilik» fikrinin Atatürkün qələbəsindən sonra Türkiyədə yayılması və xəlifəliyin ləğv olunması, misirlilərin ingilislərə qarşı milli hisslərinin alovlanması ilə xalqın Misirin daxili vəziyyətini islah etmək kimi qət'i istəyi, bu cərəyanın yaranmasına səbəb oldu. Həsən Bəna öz xatirələrində belə yazır: «Miladi 1928, h.q. 1347-ci ilin zil-qədə ayında qardaşlardan altı nəfər mənimlə görüşə gəldilər. Gələnlər bunlar idi: Hafiz Əbdül Həmid, Əhməd Misri, Fuad İbrahim, Əlbül Rəhman Həsəbullah, İsmail Əzz vəz Zəki Məğribi. Bu qardaşlar, mənim dərs və çıxışlarıma tə'siri altına düşənlərdən idilər. Onlar səsləri qüdrətlə dolu, gözləri parıldayan və üzlərində iman və qət'i qərar ifadəsi olan bir halda idilər: «Biz eşitməli olduqlarımızı eşitdik və bizə tə'sir etdi. Lakin İslamın hörmətinin bərpası və müsəlmanların xeyrinin praktiki yolunu bilmirik. Biz zillət dolu yaşayış və icbari məhdudiyətlərdən cana gəlmişik. Özün bu ölkədə ərəblərin və müsəlmanların heç bir hörmət və heysiyyətə malik olmadıqlarını görürsən. Onlar xaricilərdən asılı bir vəziyyət düşmüşlər. Bizim damarlarımızdan axan qaynaq qan, imanla dolu ruh və övladlarımız üçün güc olan azacıq puldan başqa təqdim edəcək bir şeyimiz yoxdur. Əməl olunacaq yolu, vətənə, dinə və ümmətə xidmət yolunu sənin kimi bilmirik. İndi biz Allah qarşısında borcumuzu yerinə yetirmək üçün malik olduğumuz şeyləri sənə təqdim etmək istəyirik.

Sən də Allah qarşısında bizim böyüyümüz ol və əməllərimizin məs'uliyətini qəbul et. Sidqi ürəklə, Allahın və Allah dininin razılığı üçün canlarımızdan keçməyə hazır olan bu qrup aydındır ki, hətta sayları az olsa belə, qələbəyə layiqdirlər».

Sidq ürəklə deyilmiş bu sözlər mənə çox tə'sir etdi və üzərimə qoyduqları məs'uliyətdən boyun qaçıra bilmədim. Çünki özüm də bu yolda fəaliyyət göstərir, xalqı da bu yola çağırırdım. Dərin tə'sirlə onlara dedim: «Allah sizə əvəzini versin, sizin bu yaxşı niyyətinizi mübarək etsin və hamımıza yaxşı işlər görmək imkanı yaratsın. Həm Allahın razılığını cəlb edəcək, həm də xaqılın xeyrinə olacaq işlərdir. Biz işləməli və iş görməliyik. Müvəffəqiyyətimiz Allahdadır. Biz Allah qarşısında İslam də'vətinin əsgərləri kimi vətənimizin nicatı və xalımızın izzəti yolunu getmək üçün biət edirik. Biət etdik və İslam yolundan qardaş kimi əməl etməyə və vuruşmağa and içdik».

Oradakılardan biri dedi: «Özümüzə nə adı verək? Özümüzü cəmiyyət, klub, təriqət və ya birlik kimi rəsmiləşdirəkmi?». Mən dedim: «Nə birincisi və nə də ikincisi. Çünki biz özünütbəliq və rəsmilik dalında deyilik. Əksinə, biz İslamın xidmətində olan qardaşlarıq. Deməli biz, «İxvanul-müslimin»-ik».

Beləliklə, «müsəlman qardaşlar» ifadəsi təsadüfən ağzımdan çıxdı və İxvanul-müsliminin ilk özəyi, həmin altı nəfərin iştirakı ilə yarandı».

Buna əsasən o, «Darul-ixvan»-ı tə'sis edərək, 1929-cu ildə onun varlığını e'lan etdi və özünü «Mürşüdül-am» adlandırdı. İxvan hərəkəti İsmailiyyədə məscid və məktəb qurmaqla, ilk fəaliyyətinə camaat namazı keçirmək və sair işlərlə başladı. Az bir müddətdən sonra fəaliyyətini İsmailiyyə hüdudlarından kənara yaydı. İsmailiyyənin 15 km-də yerləşən Əbu Savir, fəaliyyətlərini başladıkları ikinci yer oldu. Sonrakı yerlər isə Pur Səid, Bəhrus-səğir və Sutez idi. İxvanul-müsliminin əsas mərkəzi 1932-ci ilin əvvəllərində Qahiriyyəyə köçdü və Həsən Bənnə Şeyx Əli Həddavini özünün İsmailiyyədəki nümayəndəsi e'lan etdi. Bu dövrdə hərəkətin əsas fəaliyyəti jurnal və qəzet nəşri, seminarlar və konfransların keçirilməsi idi. Burada onlar əvvəlcə İslam məsələlərinin öyrədilməsi ilə məşğul idilər. İkinci mərhələdə, xarici istismarları, Misirin himayədə olan ölkə olmasını və onun hakimlərini tənqid edir və

səltənət taxtının bünövrəsini silkələyirdilər. O zaman bu hərəkət öz ömrünün yeddinci ilini yaşayırdı.

(6-4-2) İXVANUL-MÜSLİMİNİN İDARƏETMƏ SİSTEMİ

Həsən Bənnə deyir: «İxvanul-müsliminin hədəfi, mə'nəvi və praktik bir hədəfdir. İdarə və təşrifat (zahir) hədəfi deyil. Qardaşlar bu məsələni nəzərə almalı və bu idarə sistemlərinin yalnız nizam-intizam yaratmaq üçün olmasına inanmamalıdırlar». Sonra İxvanın idarə hey'ətlərini belə bəyan edir:

1. Həzrət ustad «mürşidi-kull» (baş mürşid);
2. Baş maarif idarəsi;
3. Məntəqə nümayəndələrinin də daxil olduğu ümumi şura məclisi;
4. Məntəqə və bölmələrə tə'yin olunan nümayəndələr;
5. Şö'bələr üzrə nümayəndələr;
6. Mərkəzi şura məclisi (iclasları);
7. Məntəqə konfransları
8. Nümayəndəliklərdən gəlmiş nümayəndələr;
9. Səfər qrupları;
10. Bağlıların (qardaşların) qrupları.

İxvanın nişanları:

İxvan sair qruplardan seçilmək məqsədilə, özünə üzərində "qul tələv..." cümləsi yazılmış on bucaqlı gümüş üzük şəklini gerb və nişanə seçdi. Üzvlərin hər biri bu formada üzük hazırlayaq, sağ əlin kiçik barmağında gəzdirməli idilər. Bu üzük üçün üzvlərdən beş qruş alınaraq, sonralar onlara verilir.

(6-4-3) İXVAN TƏŞKİLATININ TƏKAMÜLÜNDƏ FƏLƏSTİN MƏSƏLƏSİNİN ROLU

Bu hərəkət əvvəlcə mühitin Misirə göstərdiyi ictimai, mədəni, siyasi tə'sir və amillərə qarşı bir reaksiya idi. Əxlaqi və nəsihətli hərəkətlə, moizə və müraciət və ardıcılara məktub yazmaqla xalqı ayıdırdı. Lakin getdikcə hərəkətin güclənməsi və müxalif qüvvələrlə toqquşması ilə, siyasi fəaliyyət və mübarizə, bu hərəkətin əsas fəaliyyət formasına çevrildi. Xüsusilə, ərəblərlə sionistlərin aşkar mübarizəsinin birinci mərhələsi bu hərəkətdə özünün güclü təbliğ,

əlaqə və xəbər mübarizəsini siyasi dinamikaya tərəf irəli aparmaq üçün görünməmiş bir fürsət verdi. Bu səbəbdən də, həsən Bənnə 1939-cu ildə cəmiyyəti siyasi təşkilata çevirdi və öz ideologiyasını – «İslami ideologiyaya çevrilə bilmə qabiliyyəti – açıqlaya biləcək formada e'lan etdi. Hərəkatın bu əsaslarla e'lan edilmiş proqramı üç prinsipin üzərində qurulub:

1. İslam hər tərəfli və zətən inkişafda olan bir sistemdir;
 2. İslam iki mənbənin içindən çıxmış və onlara da əsaslanır: Qur'an və Peyğəmbər (s)-in sünnəti;
 3. İslam bütün zamanlara və məkanlara tətbiq edilə bilər.
- İxvanın inkişaf proqramı iki hissədən ibarətdir:

1. Hərəkatın dünyaya yayılması və təkcə Misirin azadlığı üçün deyil, bütün İslam torpaqlarının xarici istilalardan azad edilməsi üçün mübarizənin zəruriliyi üzərində tə'kid;

2. Bu torpaqlarda İslam prinsiplərinə əməl edəcək İslamın ictimai sistemini mənimsəyəcək, onun möhkəm prinsipini təbliğ edəcək və onun ağıllı və dahiyənə çağırışını xalq içində yayacaq İslam və azadlıq hökumətinin qurulması vəzifəsi.

İxvan İslam hökumətinə olan çağırışlarında bundan daha açıq çıxış edə bilməzdilər. Fələstin böhranı İxvanın siyasi ideologiya və fəaliyyət seçməsinə, digər qrup və dövlətlərə qarşı zor gücündən istifadə etməsinə ikinci tə'siredici amil idi. Bu cür rəftar tərzinin seçilməsi, həmin cəmiyyətin ordu zabitləri ilə əlaqələrinin artması və ideoloji hazırlıqla yanaşı, hərbi tə'lim görmələrinə də səbəb oldu. Nəticədə, 1948-ci ildə İbrahim Əbdül Hədinin nazirliyi dövründə Misir hökuməti Mahmud Fəhmi Paşa adı ilə tanınan Misirin baş naziri Mahmud Naqraşinin həmin hərəkatın tərəfdarlarının əli ilə öldürülməsi və Məlik Faruqun hakimiyyətdən salınması planı ittihamı ilə həmin hərəkatı dağıdaraq, üzvlərini işgəncəyə mə'ruz qoydular və baş rəisi, yə'ni Həsən Bənnanı 1949-cu ildə öldürdülər. İxvanul-müsliminin orta cinahı Vənd partiyasının hakimiyyəti dövründə iyirmi illik təcrübəsi və zülm, zor və terrorizmin aşkar müxalifi olan hakim Həsən İsmail Hufəybinin rəhbərliyi ilə bir daha öz qanuni azadlıqlarını əldə etməyə və cəmiyyəti yenidən qurmağa sə'y göstərdilər. Həmin dövrdə general Məhəmməd Nəcib Misirə hakimlik edirdi. 1954-cü ildə Camal Əbdül Nasirin Məhəmməd

Nəcib əleyhinə çevrilişi və Məhəmməd Nəbin devrilməsi və Camal Əbdül Nasirin prezident ünvanı ilə hakimiyyətə gəlməsindən sonra hərəkət fəaliyyətini davam etdirdi. Lakin bir müddətdən sonra hərəkətin Camal Əbdül Nasir ilə əlaqələrinin pozulması üzündən, Əbdül Nasirə sui-qəsd ittihamı ilə hərəkətin fəalları tutularaq, zindana saldılar. Beləliklə də, cəmiyyət dağıldı. Bu hərəkətin qısa tarixi idi. Lakin hərəkət rəhbərliyinin gizli fəaliyyət ilə məşğul olması üzündən, hərəkətin bir çox xüsusiyyətləri gizli və açıqlanmamış qalmışdır. Çünki hərəkətin öz fikir və əqidəsini söylənmiş mövzularda, azad və geniş söyləmək üçün əlverişli mövqe almamışdır.

(6-4-4) İXVANÜL-MÜSLİMİN HƏRƏKATININ İDEOLOJİ VƏ SİYASİ MÖVQEYİ

həsən Bəna bu hərəkətin rəhbəri kimi əqidə və prinsipləri barədə belə yazır: «İslam bərabər olmayan bir sistemdir. Çünki Allah tərəfindən göndərilmiş və insan həyatının bütün çatışmazlıqlarını yoluna qoymaq gücünə malikdir. İslam həm e'tiqaddır, həm ibadət, həm ata ocağıdır, həm İslam milliyyəti, həm dindir, həm dövlət, həm ruhaniyyətdir, həm dünyapərəslik, həm Qur'andır, həm qılınc».

Ixvanul-müsliminin əhəmiyyətinin onların e'tiqadlarının əsilliyi və onların təfəkkürü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onların inandığı bir çox əqidə və ünsürləri başqalarının fikrində də tapmaq olar. Bu hərəkətin əsilliyi əqidələri sadələşdirməklə, onları dəqiqləşdirən və toplayan bir tə'sisçiyə bağlıdır. Həmin tə'sisçi xalqın rəğbət bəslədiyi və güclü bir hərəkətin ideoloji bazası və siyasi məramıdır. Xüsusilə də, hənəli məktəbində təhsil almış həsən Bənanın fikirləri, Rəşid Rzanın əməlisaleh əcdadların fikrinə qayıdış təfəkkürü ilə – deyilmiş formasında hərəkətlər bə'zi fərqlərin olmasına baxmayaraq – möhkəm bağlandı. İxvanın İslam hökumətindən anlayışı, Rəşid Rzanın anlayışına nisbətən daha tə'kidlidir. Onunla fərqi budur ki, silahlı və mübarizə bir hərəkət kimi nəzərə çarpır və məqsədi, yalnız dindar söhbətləri və yaxud emosional hərəkətlər deyildir. Əksinə, qələbə və müvəffəqiyyət intizarının inikasidir.

İXVAN HƏRƏKATININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN HƏDƏFLƏRİ

İxvan hərəkatı və onun rəhbərləri İslamın əsas prinsiplərini Misirin ictimai və siyasi hərəkatında hakim etmək, xalqın e'tiqadını islah etməklə, onları sükunət və laqeyidlik halından çıxarmaq, ərəb birliyinin həyata keçməsi və onların İslam ölkələrini işğal etmiş avropa ölkələrinin əsarətindən qurtarmaları istiqamətində çalışmaq istəyirdilər. İngilis istismarına qarşı güclü İslam cəbhəsinin yaradılması fikrini yaymaq, həqiqi İslama qayıdış və əməlisaleh əcdadların hərəkatlarından təqlid etməni özləri üçün şüar etməyə çalışırdılar.

İxvanul-müslimin islahatın yeganə yolunu Misirin İslam tə'limləri və onların düzgün icrasına qayıtmağında görürdü. Onlar dövlət mə'murlarının kamilliyə və arzu olunan inkişafa çatmaları üçün istənilən qədim və ya müasir, şərq və ya qərb prinsiplərindən və İslama zidd olmayan hər bir şeydən istifadəni məqbul sayırdılar. Onlar islahatı öz üzərinə götürmüş şəxsləri bu fikirlərə hörmət edən kimi tanınması, yaxud ən azı onun əksinə rəftar etməyən olmaları fikrində idilər. Lakin hər bir şeydə qərbdən təqlid etmə üzərində tə'kid edən, şəxsi həyatını, ümumi planlarını avropa qayda-qanunlarına əsasən tənzipləyən şəxslər, İslam tə'limlərinə qayıdışdan söhbət açma bilməzlər. Sözü gedən xüsusiyyət və prinsiplərlə İxvanul-müsliminin özünün dövlətin islahı üçün ideoloji meövqeyini bəyan edirdi. İxvanul-müsliminin rəhbərinin iki mühüm arzusu sayılan prinsip bunlar idi:

1. İslam prinsiplərinə qayıdış və onların düzgün icrası;
2. Şərq və qərb e'tiqadlarından İslamla müxalif olmadığı halda istifadə.

İxvanul-müsliminin nəzəriyyə və siyasi prinsiplərini aşağıdakı on mövzuda, qısa şəkildə xülasə etmək olar:

1. Müsəlmanların təfəkkürünün islahı və yeniləşməsində İslam torpaqlarında istismarçılar və onların nümayəndələrinə qarşı silahlı mübarizə məsələsində İslam qəhrəmanlıqlarının dirçəldilməsi;
2. Qərbpərəstlik və avropa mədəniyyətinin nümunələri ilə elmi və ideoloji mübarizə;

3. Müsəlmanlar arasında ixtilaf yaradan və imperialistlərin hiyləsi olan nasionalizm ilə (mütlətçilik) mübarizə;

4. İslamda ruhanilərin siyasətlə uzlaşması və onların bir-birindən ayrılmasının qeyri-mümkünlüyü;

5. İctihadın yayılması və təşviq edilməsi, zamana uyğun hərəkət etmək və Allahın verdiyi ağıldan istifadə;

6. Allah əmri, respublika və ya monarxiyadan daha yaxşı olduğuna görə, xilafətə diqqət yetirmə;

7. İqtisadiyyatla siyasətin bağlılığı.

Çünki siyasi istiqlalsız iqtisadi istiqlal qeyri-mümkündür;

8. Əxlaqi islahat.

Çünki layiqli insan, layiqli millət, nəsil və ailə yaradır. Layiqli nəsil isə, layiqli hökumət seçir.

9. Tərbiyəvi və istisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması.

Siyasət və iqtisadiyyat, tərbiyə və səhiyyə ilə bərabər irəliləməlidir. Bu birliyin olmadığı yerlərdə, istismar insanları siyasətlə məşğul edərək, tərbiyə və səhiyyə sahəsindəki vəzifələrindən çəkindirir.

10. Kənd təsərrüfatına diqqət, kooperativlərin yaradılması və təhsil-tə'lim.

Çünki düzgün və modern əkinçilik, kooperativlərin yaradılması, idman və avadanlığın əldə edilməsi, məktəblərin inkişafı, xüsusilə qadınların İslam prinsiplərinə əsasən tə'lim-tərbiyəsi üçün lazımı imkanların hazırlanması İslam cəmiyyətlərini mütləq tərəqqi və inkişafa doğru aparacaq.

(6-4-5) TƏ'SİR VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Həsən Bənnə və yoldaşlarının siyasi fəaliyyəti, Misir dövlətinin İxavnul-müsliminlə mübarizəyə başlamaq həddinə gəlib çıxartdı. Lakin bu mübarizə müvəffəqiyyət qazanmadı. Əksinə, İxvanın nüfuz və fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb oldu. Bə'zi havadarları, İslamın həqiqətləri, keçmişin və indiki zamanın tarixi və fəlsəfi haqqında qiymətli əsərlər yaratdılar. O, 1951-ci ilin 17 oktyabrında Həsən əl-Hüzeybi hərəkətinin rəhbəri vəzifəsinə seçildi. Onun rəhbərliyi dövründə İxvanın üzvü olan gənc zabitlərin orduda təşkilatları var idi. Onlar, orduda hərəkətə başladılar. Bu hərəkət, 1952-ci ilin 23 iyulunda Misir inqilabı və səltənət rejiminin

devrilməsi, general Nəcibin və onun ardınca general Camal Əbdül Nasirin hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələndi. İnqilabın qələbəsinin İxvanın sə'ylərinin nəticəsi olmasına baxmayaraq, Camal Əbdül Nasir onların varlığına dözmürdü və nəhayət, bütün cəmiyyəti və onların mətbuat orqanlarını bağladı. İxvanın üzvlərindən biri, Nasirə qarşı uğursuz sui-qəsd cəhdi etdi və bu da Nasirin qəzəblənməsinə səbəb oldu. Onun əmri ilə İxvan təşkilatının yazıçı və böyüklərindən altı nəfər mühakimə edilərək, e'dam olundular. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, partiya hərəkəti siyasi fəaliyyətini dayandırsa da, hərbi hərəkət fəaliyyətini davam etdirirdi. Hərəkətin Misirə göstərdiyi tə'sirdən başqa, digər İslam ölkələrindəki müsəlman gənclər də bu hərəkətdən ibrət alırdılar və ərəb ölkələrinin bir çox yerlərində ona bənzər şö'bələr yaratdılar. Bu yolla İxvanul-müslimin bir çox ölkələrdə, o cümlədən Suriya, Livan, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Sudan, İndoneziya, Malayziya və Pakistanda onların köməyi ilə mərkəzlər yaratdı və onlardan bə'ziləri hələ də öz vəzifə və işlərini yerinə yetirirlər. Hərçənd son dövrdə İxvanul-müslimindən başqa bir adla və vahid bir mərkəzə tabe olmayaraq (pərakəndə halında), öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Hərəkətin vətəni, yə'ni Misir hələ də İxvanul-müsliminin müxtəlif qanadlarının fəaliyyət meydanıdır. Hazırda bir neçə qanada və bölməyə rəhbərlik edən Təlmsani, ən məşhur rəhbərdir. Deməli, İxvan hərəkəti məhv olmamış və hələ də yaşamaqdadır. Hətta araşdırmaçıların bir qrupu, Ənvər Sədatın qətlini İxvanın Misirdə hərbi fəaliyyətinin nəticəsi sayırlar. Mərhum islamçı mübariz Xəlid İstanbuli öz həbsindən sonra İxvanla rəbitəsinin olduğunu e'tiraf etmiş və «mən öz vəzifəmə əməl etmişəm» - demişdir. Hərəkətin məşhur üzvü və nümayəndələrdən biri, Misirin məşhur yazıçı və jurnalisti Seyid Qütə (h.q. 1324-1387), digər pakistanlı müsəlman yazıçı və mütəfəkkir Əbül-əla Modudir, özünün «Əl-xilafə və mülk» kitabında İslam siyasətinin, o cümlədən daxili, xarici və beynəlxalq siyasətin prinsiplərini Qur'ani-məcid və hədislər əsasında araşdırmışdır. O, İslam dünyasının problemlərini bu cür açıqlayır:

1. Xəlifənin tə'yin edilməsində dəyişiklik;
2. Xəlifələrin yaşayış tərzində dəyişiklik;
3. Beytül-malın işlədilmə qaydalarında dəyişiklik;

4. Əqidə və bəyan azadlığının sonu;
5. Məhkəmə sistemi müstəqilliyinin sonu;
6. Məsləhətləşmə və idarəetmə sisteminin sonu;
7. Milli, irqi və qəbilə təəssübkeşliyinin yaranması;
8. Qanunun aliliyi prinsipinin məhvi.

Onun söhbətlərinin qısa xülasəsi budur ki, İslam hökuməti İslam inqilabı olmazsa, tənəzzül edərək dağılır.

İxvanul-müslimin hərəkəti dünyanın müxtəlif yerlərində özünə ardıcılar və üzvlər tapmasına baxmayaraq, heç zaman vahid cəbhə yarada bilməmişdir. Onun hər bir ölkədəki ideologiyası və fəaliyyət üsulu, istiqlal, demokratiya və ya milli mədəniyyətin itirilmiş kimliyini qazanmaq yolunda milli mübarizə strategiyası və ünsürlərinə əsaslanırdı. Elə buna görə də, İslam hökuməti çağırışının gücü və bu çağırışın dəlil və səbəbləri, bir ölkədə digərinə nisbətən çox fərqlənirdi. Nəhayət, İxvanul-müslimin siyasi idrakda Həsən Bənnə, dünya görüşündə Seyid Qütüb və elmi fəzilətdə Əbül-əla Modudi kimi qəhrəmanlara malik olduğuna baxmayaraq, ən azı Misirdə hakim partiya ola bilmədi. Əgər hakimiyyətə gələrdilərsə, təfəkkür və ideologiyalarının necə olacağını təsəvvür etmək mümkün deyil.

(6-5) İNDONEZİYANIN İSLAMÇI HƏRƏKAT VƏ CƏRƏYANLARI

İndoneziya, Asiyanın cənubunda çoxlu adalardan ibarət bir ölkədir. Bu ölkə 90%-ə yaxını müsəlman olan 200 milyonluq əhalisi ilə, müsəlman ölkələri içərisində yaxşı siyasi-iqtisadi artıma malik olmuşdur. İndoneziyanın İslam dünyasındakı əhəmiyyətini nəzərə alaraq, iki fəsildə araşdırılacaqdır.

(6-5-1) QISA TARİXİ

Keçmişdə Hollandiyanın istismarı altında olan İndoneziya, Hollandiyanın «şərqi Hollandiyası» adlanırdı. 1920-ci ildən başlayaraq, «Hind adalar qrupu» mə'nasını bildirən «İndoneziya» sözü, yerli ad ünvanı ilə əvvəlki yerin adını tutdu. Bu ölkə həmişə ticarət, kənd təsərrüfatı, mədəni və siyasi sahələrdə müxtəlif istismar növlərindən əziyyət çəkmiş, portuqaliyaların, hollandiyalıların,

fransızların, ingilislərin və yaponların istismar üsullarını təcrübədən keçirmişdir. Indoneziya şərqdə istismarın yarandığı ilk günlərdən sonadək, yə'ni XX əsrin istismar dövrlərinin sonunadək, həmişə imperialist dövlətlərin qurbanı olmuşdur. İslamın bu ölkəyə gəlişi, digər şərq ölkələrində, məsələn Hindistanda da olduğu kimi elə ilk əsirlərdən Hind yolu ilə və təbii şəkildə, tədriclə və dinc yolla baş vermişdir. Ərəb, İran və Hindistan tacirləri bu məsələdə mühüm rol oynamış və yerli müsəlmanların ilk özək və cəmiyyətlərinin təşkili, həmin tacirlərin fəaliyyəti nəticəsində baş vermişdir.

Miladi 1414-cü ildə İslamı qəbul etmiş Sultan İsgəndər şah zamanında Malaka uzaq şərqin İslam elmləri və araşdırma mərkəzinə çevrildi. İqtisadi, siyasi və mə'nəvi əhəmiyyətinə görə, İslam imperiyasının uzaq şərqdəki mərkəzi oldu. Nəticədə, İslamın genişlənməsi sür'ətli şəkil aldı. Bu gedişlə İslamı qəbul edən məntəqələrdə xəlifələr və sultanlar da müsəlman oldu. Xalqın köməyi ilə güclü qüvvələr yaradır və burada şah və ya sultan cəmiyyətin nümayəndəsi sayılırdılar. Müsəlman əmirləri daxili ixtilaflarının olmalarına baxmayaraq, xaricilərin hücumlarına qarşı həmişə birləşirdilər.

Ariflər və sufilər məktəb, məscid və elmi mərkəzlər yaratmaqla, İslamın genişlənməsi və inkişafında mühüm rol oynayırdılar. Bu ariflərdən Mövlana Bürhanəddin və Indoneziyadakı fəal təriqətlərdən Qadiriyyə, Şətariyyə, Şaziyyə və Nəqşbəndiyyə sektalarını misal çəkmək olar. Ümumiyyətlə sosioloji baxımdan, bu yerlərdə İslamın qəbulu və inkişaf səbəblərinə aşağıdakı faktorları aid etmək olar:

1. Müsəlman təbliğatçılarının yerli adət-ən'anə, mədəniyyət və dəyərlərə – İslam dəyərləri, əqidə və mədəniyyəti ilə zidd olmadığı təqdirdə – mülayim münasibətləri;

2. İslamın ilk təbliğatının yerli mədəniyyətlə bağlılığı üzündən, sonrakı dövrlərdə yerli müsəlmanların özləri həvəslə İslam dininin təbliğinə başlayırdılar;

3. Müəyyən istismarçı dövlət və ya qrupun mənafəini himayə etməməsi və əksinə, İslam tə'limlərinin ümumi (bütün xalq üçün) olması;

4. İslam, tacirləri, dənizçilər və təbliğatçıların ədalətli rəftarları;

5. Yerli qəbilə rəhbərlərinin bu dinə meyli;
6. İslam ümmətinin bərabərlik və qardaşlığı.

Lakin istismarçı Avropa dövlətlərinin bu məntəqəyə gəlişi və təcridli nüfuzundan sonra müsəlman cəmiyyətlərinin birləşməsinin inkişafı dayandı. Nəticədə, bu məntəqələr parçalandı və Flippin İspaniyadan, İndoneziya Hollandiyadan və Malayziya İngiltərədən asılı vəziyyətə düşdü. İstismarçılar dini, islami varlığı zəiflətmək və onları qərbin mədəniyyət, dəyər və adətlərinə, eləcə də xristianlığa cəlb etmək üçün bütün səylərini göstərdilər. Hətta onlar müsəlmanların cihad mövzusunun öz kitablarından çıxarılmasına təkid edirdilər. Lakin bu yerlərin müsəlman əhalisinin İslam dünyasındakı müqəddəs İslam mərkəzlərinə günbəgün artan səfəri, islami dirçəlişə, islam həyatının yeniləşməsi və onların imperializmlə mübarizəsinin güclənməsinə səbəb oldu. Hindistanda, Orta şərqdə və Afrikanın şimalındakı islahatçı və islamçı hərəkatlar, həmçinin Seyid Cəmaləddin Əsəbadi, Şeyx Məhəmməd Əbdül və Rəşid Rzanın təfəkkürü, İndoneziyada daxili tənəzzül və daha artıq xarici istismara qarşı mübarizə, – XIX əsrin sonlarından başlayaraq – müxtəlif mədəni, ictimai və siyasi hərəkatlar doğurdu.

(6-5-2) İNDONEZİYANIN İSLAHATÇI HƏRƏKATLARININ İDEOLOJİ-SİYASİ MÖVQEYİ VƏ BAXIŞLARI

Hollandiyalıların İndoneziya üzərində uzun və hərtərəfli hökmranlığı, məntəqənin iqtisadi, ictimai və mədəni həyatına böyük təsir göstərmişdir. Qərb dünyasının iqtisadi sisteminə birləşmək, qərb idarəetmə sisteminin icrası, qərb təhsili, millətçilik kimi yeni ideologiya və təfəkkürün yaranması, sekular dövlət anlayışının ortaya atılması, kitab və jurnalların çap və yayılması, protestant və katolik məsihi azlıqlarının – xüsusilə XIX əsirdə hələ də İslamı qəbul etməmiş məntəqələrdə – yetişdirilməsi, həmin təsirin bir hissəsi idi. Bu təsir və cəmiyyətin klassik quruluşunun dəyişməsi, yeni təhsillilərin ortaya çıxması, – XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində – İndoneziyada qərb mədəniyyətinin təsiri altında olan modernizm cərəyanının yaranmasına səbəb oldu. Onunla birlikdə, İslam dünyasının islahatçı cərəyanlarının təsiri ilə dini islahatçı cərəyanlar da yarandı.

Indoneziyanın siyasi və məzhəbi hərəkatlarını ümumi olaraq iki dövrdə araşdıracağıq:

1. Həmin ölkənin istiqlalına qədər (1949);
2. Müstəqillik qazandığı dövrdən indiyə qədər.

Birinci dövrdə Indoneziya ən böyük məsələ, həmin cəzirəniqın müsəlmanlarının geridəqalmışlıq kimi dərin və böyük problemini müxtəlif baxımdan bir az da gücləndirmiş qərb və avropa imperializmi idi. Bu problem, onların getdikcə artan fəqirlik, tənəzzül və geridəqalmışlığına səbəb olurdu. Bunun qarşılığında islam hərəkatları – alimlərin və dini-siyasi xadimlərin rəhbərliyi altında müxtəlif hərəkat, təşkilat və partiya haqqında, müstəqillik qazanmaq üçün mübarizəni davam etdirən ən mühüm anti-imperialist hərəkatları – yer alırdı.

Indonezi və Malayya adalar qrupunun müsəlmanların ilkin həyatlarının ideoloji köklərini, Hindistan, hicaz və hətta Afrikanın işğalındakı islahatçı və fundamentalist hərəkatlarda axtarmaq olar.

Həmin dövrdə ən məşhur islamçı hərəkatlardan biri, 1820-1837-ci illərdə Sumatranın qərbində, Imam Banculun rəhbərliyi altında gedən «Əl-Bədri» və ya «Əl-Badri» və ya «Din alimlər hərəkatı» idi. Onların əsas məqsədi, yadların və kafirlərin Indoneziya torpaqlarından çıxarılması idi. Bu hərəkatdan daha güclüsü, Şimali Sumatrada Əllamə Tənckusik Di Tirunun rəhbərliyi ilə 1873-1904-cü illərdə baş vermiş Açe müsəlmanlarının hərəkatı idi. Bu hərəkat hollandiyalılar əleyhinə 30 illik müharibə ilə nəticələndi. Kafirlərin nəcis olması, onlarla cihadın zəruriliyi və yadellilərin İslam torpaqlarından çıxarılması, həmin hərəkatın prinsiplərindən bir neçəsi idi. Yava kimi yerlərdə yaşayan Indoneziya müsəlmanlarının təfəkkür və islami əqidələrinin hindu, budizm və sufizm tə'limindən kök alan yerli adətlərinə qarışmasına baxmayaraq, İslama və öz dini e'tiqadlarına çox bağlı idilər. XX əsrin ilk on illərində və 1901-1926-cı illərdə bu məqsədlə müxtəlif cəmiyyətlər yarandı. Məsələn, 1905-ci ildə Indoneziyanın daxili və xarici müsəlman alimləri, üsulliddin, füruddin və yeni elmləri tə'lim etmək məqsədilə, «Xeyriyyə işləri təşkilatı»-nı yaratdılar və sudanlı Əhməd bin Məhəmməd Surkarti əl-Ənsari tə'lim və tədris etmək məqsədilə, Indoneziyaya də'vət etdilər.

1930-cu ildə İslam mədəniyyətinin yayılması və fəqirlərə kömək məqsədilə «İslam tə'limləri təşkilatı»-nın yaradılması, Kiyayn Hacı Əhməd Dehlanın rəhbərliyi altında olan «Dini və ictimai Məhəmmədiyyə birliyi»-nin ardınca baş verdi və Misir dini islahatları kimi Əbduh və Rəşid Rzanın islahatçı fikirlərindən birbaşa ilham almaqla, dini məktəblərin yaradılmasına başladı.

«Alimlər hərəkatı təşkilatı» 1926-cı ildə mühafizəkar ruhanilər tərəfindən, müsəlman islahatçılara qarşı yaradıldı. «Açıq alimləri cəmiyyəti» də, 1939-cu ildə «Məhəmmədiyyə» fırqəsinin bə'zi qruplarının yardımlarına qarşı sipər yaratmaq üçün təşkil olundu.

1942-ci ildə Yaponiya İndoneziyanı işğal etdi. Müsəlmanların tə'yinedici rolunu nəzərə alaraq, Yaponiya dövləti öz hərbi hökumətinin din bölməsində bütün mövcud İslam partiyalarını «İndoneziya müsəlmanları məclisi» və ya «İndoneziya müsəlmanlarının məsləhət şurası» adlı federasiyada birləşdirdi və bu qrupu qısa olaraq «Məscumi» və yaxud «Şumi» adlandırdı.

İndoneziyada həmin dövrün partiya və qruplarından biri də, 1945-ci ildə Mikanq Kabuda, şəriətin həyata keçirilməsi və dörd mənbəyinə əsaslanmaqla, İslam mədəniyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə yaradılmış «İslam Təriqəti Partiyası» idi.

Həmin İslam hərəkatları ilə yanaşı, modernizm hərəkatı da mövcud idi. Modernistlərin arasında kommunistləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 1920-ci ildən iqtisadi tənəzzül nəticəsində yaranmış İndoneziyanın iqtisadi vəziyyətinin çətinliyi ilə əlaqədar, 1920-1930-cu illərdə gizli hərəkat yaratmış və 1926-1927-ci illərdə, üsyan və qiyama səbəb olmuşdular.

Modernizm cərəyanlarından biri də, «Sirikat İslam» (İslam əməkdaşlığı) idi və bu cərəyan, 1922-ci ildə sol və İslam cinahlarına parçalandı. Sol cinah İndoneziya Kommunist Partiyasının mərkəzi özəyini, İslam cinahını isə İndoneziya İslam Əməkdaşlığı Partiyası və ya İndoneziya Federasiyası Partiyası təşkil edirdi.

Ümumiyyətlə, Əhməd Sukarnokumi görkəmli siyasi rəhbərlərin başçılıq etdiyi milli və anti-imperialist hərəkatı kimi, müxtəlif fundamentalist islahatçı və mühafizəkar radikalist təmayüllü İslam partiyası və qrupları, İndoneziyanın müstəqil olmasında, qiymətli və çox mühüm rol oynamışlar.

Köhnə imperializm üzərində qələbənin ilk anlarından Indoneziya və İslam düşmənlərinin və istismarçıların hələ də yeni şəkillərdə mövcud olduğu bir vəziyyətdə, daxili qüvvələrin birləşmiş sıralarında parçalanma və dərin ixtilaf yarandı və yeni istismarın digər yollarla ölkəyə daxil olmasına səbəb oldu.

Müstəqillik dövrü və ondan sonrakı ikinci mərhələdə (istiqlaliyyətdən sonra) meydana gələn, bir çox fikri-siyasi münaqişə mövzusunda çevrilmiş əsas və çox mühüm bir məsələ, əhəlisinin çoxu müsəlmanlar olan ölkənin siyasət və hökumətində İslamın rolu məsələsi idi. 1945-ci ilin əvvəllərində yaponlar özlərinin məğlubiyyət ehtimalını hiss etdikdə, öz planları ilə uzlaşan müstəqil Indoneziyanın yaranması məqsədilə, 62 nəfərdən ibarət bir komitəni, Indoneziya xalqının, yerli hökumətinin ideoloji baza və quruluşunu araşdırmaq və üç məsələyə aydın cavab vermək üçün yaratdı:

1. Dövlət mərkəzi və vahid yoxsa, federal olmalıdır?
2. Dövlət respublika, ya monarxiya olsun?
3. Dinlə dövlət arasındakı əlaqə hansı formada olsun?

Bu fikirlərdən hər birinin tərəfdarı olduğuna görə, danışıqların nəticəsi beş prinsipin yaranmasına səbəb oldu. 1945-ci ildə Sukarno onları e'lan etdi. Həmin 5 prinsip bunlar idi: tək Allaha inanmaq; nasionalizm (millətçilik); humanizm (insanpərvərlik); ictimai ədalət və demokratiya.

Sukarno da Indoneziyanın İslam dövləti olmaması fikrində idi və elə bu məsələ, islamçı qrupların köklü e'tirazı ilə üzləşdi. Sukarnonun islamçı qrupların istəklərinə e'tina etməməsi nəticəsində, Karto Severyonun rəhbərliyi altında Darul-İslam hərəkatı imamət adı ilə Indoneziyada İslam dövlətinin yaranmasını e'lan edərək, sekular bir hökumətin İslam üzərində hakim olduğunu və tənha çıxış yolunun onunla mübarizə olduğu iddiası ilə, Indoneziya Respublikası ilə müharibəyə başladı. Lakin hərəkat rəhbərinin həbsi və 1962-ci ildə e'dam edilməsi ilə, bu qiyam yatırıldı.

1945-ci ildə Indoneziyanın müstəqilliyinin e'lanından, parlamentin yaradılması və siyasi fəaliyyətlərin başlanmasında sonra Məscumi, Nasionalist və Sosialist partiyaları fəaliyyətə başladılar. Məscumi və Nasionalist partiyaları 1958-ci ildə Sukarno əleyhinə qiyam

etdiklərinə görə, 2 il sonra – yə'ni 1960-cı ildə – ləğv edildi. 1959-cu ildə prezident Sukarnonun fərmanının ardınca, ideoloji bəhs və münaqişələrə müvəqqəti olaraq son qoyuldu. 1965-ci ildə kommunistlərin fəaliyyətə başlamasının ardınca, ordu işə qarışdı və vəziyyətə tam nəzarəti ələ aldı. Suharto hakimiyyətə gəldikdən sonra texnokratları bir yerə yığmaqla, iqtisadi bazanın yeniləşməsi və ölkənin modernizə olunmasına – yeni quruluş adı altında – başladı. 1973-cü ildən başlayaraq, Iqbal Lahuri, Seyid Qütb və Modudi kimi islahatçıların fikir və nəzərlərinin tə'siri altında müsəlman fəalları, teoretiklər və mübarizləri Suhartonun sağçı rejimini tənqid etməyə başladılar.

Hazırda Indoneziyada müsəlman qrupları keçmişin təcrübələrindən bəhrələnərək, Suharto rejimi tərəfindən çıxışdırılmalarına, öldürülmələrinə baxmayaraq, genişlənməkdə və inkişaf etməkdədirlər.

İslamın Indoneziyanın yeni siyasi inkişafındakı rolu, iki amilin tə'siri altındadır. Biri, məzhəbə oxşar «pança işla» – yə'ni «beş prinsip» – ideologiyası, digəri müstəqillik qazandıqda sonrakı dövrdəki iki rejimin – yə'ni Sukarnonun solçu demokratik hökuməti və general Suhartonun «yeni quruluş» adlandırılan sağçı rejimi – qanunları.

Zülmkar hökumətlərin İslamın siyasiləşməsindən qoxmaları üzündən, bu ölkədəki əksər islamçı hərəkatlar, müdafiə mövqeyindən çıxış edirlər.

Beləliklə, Indoneziya müsəlmanlarının təcrübəsinə azacıq diqqət yetirməklə gördük ki, onlar da istənilən nəticəyə çata bilməyiblər.

(6-6) SON ARAŞDIRMA

Şiə və sünnilərdən ibarət bütün islamçı cərəyanlar, siyasi təfəkkürün aşağıdakı məzmununda dirçəlməsinə çalışmışlar:

1. Mövcud vəziyyətin (istismarçıların hakimiyyətinin) dağıdılması;
2. Hakim pisliklərini irad tutmaq;
3. Demokratik və sosialist ünsürlərdə araşdırma;
4. Tarixi tənqid.

Bu yenidənqurma və islahatların kökləri bə'zən ictimai və siyasi, bə'zən də psixoloji və əxlaqi olmuşdur. Keçmiş hərəkatların

araşdırılmasında sünni alimlərinin sözü gedən mövzulara göstərdikləri sə'ylər və hərəkət və çıxışların yaranması ilə nəticələnmiş reaksiyaları tədqiq edildi. Lakin şiə məzhəbləri tarixində də İslam və Qur'anın mətnindən kök alan baxış və meyillərə malik hərəkətlərin şahidi olmuşuq. Yəqindir ki, bu hərəkətlər şiə təfəkkürü üzərində qurulmuş və özünəxas xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Biz onlardan bə'zilərinə işarə edirik:

- Şiə, həmişə əksəriyyətin əqidəsini qəbul etməkdən boyun qaçırmış və ümmətin əksəriyyəti qarşısında öz baxışlarının xüsusiyyətini müdafiə etmək üçün həmişə özünün köklü e'tiqadlarına sığınmışdır.

- Şiə, heç zaman özünə qarşı ümumi fikirdən qorxmamış və ona boyun əyməmişdir. Sünnət əhli kimi onun da icmaya inanmasına baxmayaraq, içərisində «mə'sum»-un rə'yi olduğu icmanı düzgün sayır.

- Şiə məktəbi, insan mə'rifətinin müctehidlərin ictihadı və vəhydən kömək almaqla təkamül etdiyinə inanaraq, insan üçün ümumidən xüsusiyyətə, müxtəsər və qısa fikirlərdən açıq və aydın fikirlərə çatmaq qüdrətini hazırlayır.

- Şiənin özünə aid etdiyi digər xüsusiyyət budur ki, zamanın ötməsini İmam Zaman (ə)-in hakimiyyəti ilə nəticələnəcək ideal şəraitə yaxınlaşma kimi başa düşür. Deməli, zühuru gözləmək və yenidən qayıdışa iman, şiənin zülm və zalımlar üzərində son qələbəyə ümidvar etmişdir. Şiə alimləri bu əqidənin isbatı üçün aşağıdakı ayələrə istinad edirlər:

1. **«Və tanrı, siz bəndələrdən (Allaha və əsrin imamına) iman gətirərək, yaxşı işlər görənlərə (İmam Zaman (ə)-in zühuru dövründə) yer üzərində xəlifəlik edəcəklərinə söz vermişdir...»**

2. **«Və Biz, həmin zəif tayfa üzərində yerdə minnət qoymağı və onları, xalqın rəhbəri etməyi və (Fir'onun və əhlinin mal və canının) varisləri etməyi qərara aldığımız»¹**

3. **«Və Biz, Tövrətdən sonra Davudun Zəburunda da əməli saleh bəndələrin Yer mülkünü tutacaqlarını yazmışdıq»²;**

«Nur» surəsi, ayə 55¹
«Ənbiya» surəsi, ayə 105²

4. «Musa öz qövmünə dedi: «Allahdan kömək istəyin və səbr edin. Çünki Yer Allahın mülküdür və O, bəndələrindən istədiyi hər kəsə (həmin mülkü) verər və xoş sonluq və qələbə, təqva əhlinə məxsusdur»¹.

Peyğəmbər (s)-ın rəvayətlərini də Qur'an ayələrinin təsdiqləyicisi kimi gətirirlər. Peyğəmbər (s) buyurur: «Əgər dünyanın sonuna bir gün qalmış olsa belə, Allah həmin günü mənim nəslimdən bir nəfərin çıxması və yer üzünü ədalət və bərabərliklə dolduracağı (əvvəllər də zülm və pisliklərlə dolu olduğu kimi) qədər uzadar».

Dünyaya hakim olacaq son hökumətin yaranması və yenidən qayıdışa iman arasındakı əlaqə, şiə arasında idealizm, inqilab, islahatçı ruhunun və ümidvarlığın yaranmasına səbəb olmuşdur. İranda anti-imperialist «Tənbəki» hərəkatı, İraqda həmin ölkənin müstəqilliyi ilə nəticələnmiş ingilis qəyyumluğuna qarşı inqilab və İran Məşrutə inqilabı (hamısı şiə ruhanilərinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilib) kimi qiyamlar, bu ruhiyyənin nəticəsidir.

Şiə dini mədrəsə və hövzələri, müstəqil təşkilatdır. Mə'nəvi baxımdan Allaha, ictimai baxımdan isə xalqın gücünə arxalanır. Bu səbəbdən də, tarix boyunca zülmkarlar arasında rəqib qüvvə kimi qalmağa müvəffəq olmuşdur. Bu müstəqillik, şiənin inqilabçı olmaq istə'dadını ikiqat artırmışdır. Belə ki, o böyük islahatçı və inqilabçı hərəkatlar yarada bilmişdir və bu hərəkatlardan biri də, «İran İslam İnqilabı» hərəkatıdır.

(6-7) İRAN İSLAM İNQİLABI HƏRƏKATI

Müsəlmanlar parçalanma və dağılma dövründən sonra bir daha özünün «İslam mənliyi»-ni axtarmaq yolunda, kapitalist qərb və kommunist şərq qarşısında müqavimət göstərdilər. Son yüzüillikdə İslam dünyası, müxtəlif ölkələrdə bu oyanışın bir çoxunun şahidi olmuşdur. Bu hərəkatlardan və qiyamlardan biri, Ayətullah Xomeyninin rəhbərliyi ilə olmuş və 1342-ci ildə hicri şəmsi ilində başlayaraq, 1357-ci hicri şəmsi ilində müvəffəqiyyət qazanmış İran İslam İnqilabıdır. İnqilabın kökləri dərində, bu mövzularla ətraflı tanış olacaqsınız. Lakin ondan öncə, qısa olaraq Şəhid Mütəhhərinin

«Ə'raf» surəsi, ayə 128¹

baxışları ilə hərəkətinin hədəflərinin mahiyyəti, rəhbərliyi, islahatçıların şərait və yeri məsələsinə baxacağıq.

(6-7-1) HƏRƏKATIN MAHİYYƏTİ

Hər hansı hərəkətin mahiyyətinin tə'yini, müxtəlif yollarla baş verə bilər: Hərəkətin yükünü öz çiyinlərində daşıyan şəxs və qruplar yolu ilə; həmin hərəkətin qarşısına qoyduğu hədəflər yolu ilə; həmin hərəkətə güc, həyat və hərəkət verən şüarlar yolu ilə və s...

İrənin müasir hərəkəti, İrə xalqının konkret sinif və təbəqəsinə məxsus deyil. Bu hərəkətdə varlı və kasıb, kişi və qadın, şəhərli və kəndli, tələbə və məktəb şagirdi, toxucu və usta, tacir və əkinçi, ruhani və müəllim, savadlı və savadsız bərabər olaraq iştirak edirlər. Hərəkətə rəhbərlik edən böyük mərcələr tərəfindən bəyanat verildikdə, bütün ölkə ərazisinin və bütün təbəqələr arasında bərabər yayılır, şəhərdəki səs-sədası, kənddə saldığı səs-sədaya bərabər olur, Xorasan və Azərbaycanında da, Avropa və Amerikanın ən uzaq nöqtələrindəki iranlı tələbələr arasında da tə'sir göstərirdi. Məzlum və kasıbları, varlılar qədər həyacanlandırır, istismara mə'ruz qalmayanlarda da istismar olunanlardakı qədər anti-istismar hissi oyadırdı.

Bu hərəkət, iqtisadiyyatı cəmiyyətin bayisi sayan, hər bir ictimai hərəkəti təbəqələrarası ziddiyyətin əks-sədası bilən, həmişə, maddi çarpışmazlıqlar və təbəqələr arasındakı ziddiyyətlərə istinad edən və bütün yolların sonunun qarın (mə'də) olduğunu bildirən, tarixi maddi cəhətdən izah edənlərin və tarixi materializm tərəfdarlarının nəzəriyyələrinin əsassız olduğunu aşkara çıxarır. Bu hərəkət, peyğəmbərlər hərəkəti ilə eyni kökə – yə'ni «ilahi özünüdərk» və ya «Tanrını dərk» – malikdir. Bu özünüdərkin kökləri, bəşər fitrətinin dərinliklərində yerləşir və daxili «mən»-dən kök alır.

Peyğəmbərsayağı xəbərdarlıq, bəşəriyyətin fitri şüurunu öz yaradıcısına, əsl-kökünə, gəldiyi yer və daxilində həmin yer haqqında sirli və namə'lum tanışlığın hissi keçirdiyi şəhər və məntəqəyə qarşı ayıltıldığı zaman, bu oyanış öz-özünə Tanrının gözəl zatına bağlılıqla nəticələnir. Gözəl me'yarların birincisi olan Tanrıya bağlılıq, öz ardınca kamal, gözəllik, ədalət, bərabərlik, bağışlama, fədakarlıq və xeyirxahlığa bağlılıq hissini yaradır. Peyğəmbərlərin

insanda oyatdıqları hiss – yə'ni hər fərdin fitrətində, zatında qoyulmuş Tanrıya pərəstiş və Tanrını axtarmaq hissi (bu hiss insanı kamillik axtarıcısı və pisləklərə nifrət edən bir şəxsə çevirir) – insanda inam yaradır. Onu haqq tərəfdarı – ona sərfəli olduğu üçün deyil, sırf haqq olduğu üçün – edir. Puçluqla – batil, batil olduğu və puçluq da, puçluq olduğu üçün-düşmənlik edir. Ədalət, bərabərlik, düzlük və doğruluq ilahi me'yarlar olduğu üçün hədəfə və məqbul işə çevrilir və təkcə həyat mübarizələrində qələbə vasitəsi kimi qalmırlar. İlahi oyanışa, ayıqlığa çatmış və ilahi me'yarlar onun üçün hədəfə çevrilmiş bir insan, bir fərd kimi başqa bir fərdin dostu və ya bir şəxs kimi, başqa bir şəxsin düşməni olmaqdan xilas olur. Artıq o, adil şəxsin deyil, ədalətin tərəfdarıdır; zalımın deyil, zülmün düşmənidir. Adil şəxsi himayə etməsi və zalımla düşmənçiliyinin səbəbi psixi və şəxsi vəziyyətindən asılı olmur. Əksinə prinsip və məsləkindən asılı olur. Cəmiyyətin oyanmış islamçı vicdanı, onu İslam me'yarlarının axtarışına həvəsləndirir. Müxtəlif və bir-birinə zidd təbəqələri vahid bir hərəkətdə hərəkətə gətirən də, müştərək vicdan və cəmiyyətin qaynayan ümumi ruhudur.

İndi isə kök baxımından: Bu hərəkətin köklərini, son 50 ildə ölkədəki hərəkətlərdə – həmin hərəkətlərin bu cəmiyyətin islamçı ruhuna necə yanaşmaları baxımından – axtarmaq lazımdır.

Son yarım əsrdə, İslamın ali hədəflərinə zidd və son yüz ilin islahatçılarınun ideyalarının əks istiqamətində olan hərəkətlər baş vermişdir. Təbii olaraq, bu hadisələr bizim cəmiyyət tərəfindən əbədi olaraq münasibətsiz qala bilməzdi.

Həmin yarım əsrdə, İranın islamçı cəmiyyətində baş vermiş hadisələr bunlardır:

- Sərt və vəhşi istibdad (tiranizm) və bütün azadlıqların ləğvi;
- Yeni imperializmin nüfuz etməsi – yə'ni həm siyasi, həm iqtisadi və həm də mədəni baxımdan gizli və təhlükəli formalı istismar;
- Dinin siyasətdən uzaq saxlanması, dinin siyasi səhnədən çıxarılması;
- İranın öncəki cahillik dövrünə qaytarılması üçün sə'y göstərilməsi, atəşpərəstlik şüarlarının dirçəldilməsi və İslamın həqiqi şüarlarının unudulması;

Məhəmməd (s)-ın hicri tarixinin zərdüşt tarixi ilə dəyişdirilməsi, bunlara bir nümunədir.

- İslam mədəniyyətinin qiymətli irsinin təhrifi və bu mədəniyyətin, İranın şübhəli mədəniyyəti adı ilə tanıtılması;

- Dövlət marksizminin – yə'ni, siyasi və ictimai tərəflərini çıxarmaqla, onun anti-din fikirlərinin təbliği və yayılması;

Bildiyimiz kimi, marksistlərin satılmış ünsürləri, Pəhləvi hökuməti aparatı ilə razılığa gəldilər. Razılığın mövzusu, marksizmin anti-din, materialist və anti-məzhəb şüarlarının təbliği və siyasi, ictimai xüsusiyyətləri barədə susulması idi. Biz universitetdə, hakimiyyətin himayəsi altında xoşbəxt yaşayan marksist ünsürlərinin bu cür fəaliyyətinin yaxından şahidi olurduq. Rəhimsizcəsinə qətilər və iranlı müsəlmanlara qiymət verilməməsi, həmçinin siyasi müttəhimlər üçün həbsxana və işgəncələr;

- Ayrı-seçkilik və təbəqələrarası fərqin günbəgün artması;

- Halbuki, zahirdə islahatlar aparılırdı;

- Hökumətdə və digər orqanlarda, qeyri-müsəlmanların müsəlmanlar üzərində ağalığı;

- Həm birbaşa, həm də fəsadın yayılması formasında, İslam qayda-qanunlarının bütün mədəni və ictimai sahələrdə açıqcasına pozulması;

- Yad sözlərlə mübarizə adı ilə, İranın islamçı ruhunun qoruyucusu olan fars İslam ədəbiyyatı ilə mübarizə;

- İslam ölkələri ilə bağlılığının pozulması və qeyri-islam dövlətləri və İsrail kimi İslama zidd ölkələrlə bağlılıq.

Bu və buna bənzər işlər, yarım əsr ərzində İran cəmiyyətinin məzhəbi vicdanını əzmiş və partlama həddinə gətirmişdi. Keçmişin ədalətsizliklərindən əziyyət çəkən və ayağa qalxmaq üçün fürsət gözləyən, İranın agah, şücaətli və mübariz ruhaniləri, belə bir şəraitdə qiyam etdi. 50 illik pislərdən bezmiş və qərbpərstliklə şərqpərəstlikdən peşiman olmuş nəsil, İslamın nicatverici tə'limi ilə tanış etdi. Xalq da özünün varlığı ilə ruhanilərin çağırışına «bəli» söylədi. İranın İslam Hərəkatı, bu cür köklərdən güc alırdı.

(6-7-2) HƏRƏKATIN HƏDƏFİ

Bu hərəkətin hədəfi nədir, nə istəyir? Demokratiyanı istəyir və ya istismarı bu ölkədən qovmağı? Bu gün «insan hüququ» adlanan şeyi müdafiə üçün mü ayağa qalxmışdı? Ayrı-seçkiliyi və bərabərsizlikləri ləğv etmək, zülmü kökündən qoparmaq, materializmi məhv etmək istəyirmi?....

Bu sualların cavabını, hərəkətin mahiyyəti və kökləri haqqında söylədiklərimizdə tapmaq olar. Bu sualların cavabında qısaca deyilə bilər ki, bəli və xeyr. Bəli, yə'ni bütün bu hədəflər hərəkətin hədəflərindəndir. Yox, yə'ni hədəflər bununla bitmir.

İslam hərəkəti, hədəf baxımından məhdud ola bilməz. Çünki İslam, zətən parçalanmayan bir külliyyat şəklindədir və bu hədəflərdən hər birinə çatmaqla, sona yetmir. Əlbətdə bu, hərəkətin taktiki baxımdan bir sıra hədəfləri başqalarından daha mühüm saymaması və hədəfə çatma mərhələlərini nəzərə almaması demək deyildir. Məgər İslamın özü taktiki baxımdan tədriclə həyata keçirilməmişdirmi? Yəqindir ki, hərəkət əvvəlcə istibdad və istismarın rəddi, inkarı və dağıdılması mərhələsini keçir. Bu mərhələni adladıqda, quruculuğa və stabilliyə çatır və sonra, digər hədəflərinin ardınca gedir.

Qısa olaraq, hər bir hərəkət özünün bir sıra kiçik və ikinci dərəcəli hədəflərinə də malikdir. Hərəkətin ümumi hədəfləri, dörd cümlədə söylənilmişdir: «Nəruddul-məalimə min diynik». Yə'ni Tanrı yolunun məhv olmuş əlamətlərini qaytaraq. Yə'ni ilkin və həqiqi İslama qayıdış; yaxud, bid'ətləri məhv etmək və əsil sünneti həyata keçirmək; fikir və düşüncələrdə islahat və İslam barəsində mühakimə, ruhiyyə və mənləkdə dəyişiklik.

«Nəzhərul-islaha fi biladik». Yə'ni şəhər və cəmiyyətlərdə, əsaslı, aşkar, geniş və hər bir tamaşaçını cəlb edəcək islahat aparmaq. Xalqın yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşmasının əlamətləri görünməlidir. Yə'ni Tanrı bəndələrinin həyat səviyyəsində köklü dəyişikliklər.

«Yə'mənul-məzlumunə min ibadik». Yə'ni Tanrının məzlum bəndələri, zalımların şərrindən xilas olmalı və zülümkarların uzun əlləri, məzlumların başı üzərindən qalxmalıdır. Yə'ni, insanların ictimai əlaqələrində islahat.

«Tuqamu-muəttəletu min hududik». Yə'ni Tanrının unudulmuş qanunları və İslamın tapdalanmış qaydaları, bir daha həyata keçirilməli və xalqın ictimai həyatında hakim rol oyanmalıdır. Yə'ni, cəmiyyətin sivil və ictimai qaydalarında faydalı və İslami dəyişiklik.

Bu dörd prinsipi həyata keçirməkdə, fikir və düşüncələri həqiqi İslama yönəltməkdə, bid'ət və xurafatı beyinlərdən qovmaqda, yemək, mənzil, səhiyyə, təhsil baxımından ümumi həyatı yaxşılaşdırmaqda, insanların insanlıq əlaqələrini bərabərlik, qardaşlıq, üzərində qurmaqda və cəmiyyəti, hakim qayda-qanun baxımından ilahi İslam ülgüsünə əsasən qurmaqda müvəffəqiyyət qazanmış islahatçı, ən yüksək müvəffəqiyyətə nail olacaqdır.

(6-7-3) HƏRƏKATIN RƏHBƏRLİYİ

Hər bir hərəkatın liderə ehtiyacı var. Buna, heç bir şübhə yoxdur. Lakin islamçı mahiyyətə malik və bütün hədəfi İslam olan bir hərəkata, kimlər və hansı qrup rəhbərlik etməlidir?

Yəqindir ki, islamşünaslar, islamın hədəfləri, əxlaq fəlsəfəsi, ictimai, siyasi və mə'nəvi fəlsəfəsini gözəl bilənlər, İslam dünya görüşü – yə'ni İslamın varlıq və xilqət (yaradılış), başlanğıc, yaradan, varlığın zərurəti haqqında İslamın baxışları – və insan və insan cəmiyyəti haqqında islamın fikirlərinin tamamilə bilən, islamın müxtəlif mövzularda – o cümlədən, insan necə yaşamalıdır? Özünü və cəmiyyətini necə qurmalıdır? Öz hərəkatını necə davam etdirməlidir? Nəyə qarşı mübarizə aparmalıdır? Ümumiyyətlə, hansı yolu seçməlidir? – ideologiya və planlarını bilənlər rəhbər ola bilərlər.

İslam mədəniyyəti daxilində tərbiyə almış, Qur'an, sünnət, fiqh və İslam maarifini yaxşı və tam bilənlər, rəhbər vəzifəsini icra edə bilərlər. Bu səbəbdən də, yalnız dini və ilahi alimlər, İslam hərəkatına rəhbərlik edə bilərlər. Hər bir ictimai hərəkatın, fikiri və mədəni hərəkatlardan ibarət dayağı olmalıdır. Əks halda, yad cərəyanların toruna düşəcəkdir. Onlar tərəfindən cəzib olunacaq və öz-özünə, yolunu dəyişəcəkdir. Misal üçün, İran İslam İnqilabında bir qrup şəxs, İslamın mədəni sərvətlərindən bəhrələnmədikləri üçün başqalarının toruna düşdülər. Digər tərəfdən, hər bir islamçı mədəni hərəkat, ictimai hərəkatın dayağı olmaq istəyirsə, ayrı cəmiyyətin

deyil, məhz həmin cəmiyyətin mədəniyyətindən güc almalı və onunla qidalanmalıdır. Məsələn, hər hansı bir cəmiyyət marksist, ya eksitansiolist və ya bunlara bənzər mədəniyyətlərdən bə'zi hissələrini götürərək, İslam yoluna hidayət etmək üçün onların üzərinə İslam örtüyü çəkir, yəqindir ki, bu səhv yoldur. İslam hərəkəti, İslam qanunlarından ilham alan əxlaqı, tarixi, siyasi, iqtisadi, dini və ilahi fəlsəfə yaradaraq, üzvlərinin ixtiyarına verilməlidir.

Bu gün İslam cəmiyyətinin xacə nəsirəddinlərə, əbu əli sinalara, molla sədralara, şeyx ənsarilərə, şeyx bəhailərə, mühəqqiq hillilərə və əllamə hillilərə ehtiyacı vardır. Lakin VII əsrin deyil, XIV əsrin Xacə Nəsirəddini; IV əsrin deyil, XIV əsrin Əbu əlisi; XIII əsrin deyil, XIV əsrin Şeyx Ənsarisinə və s... Yə'ni onlar həmin xüsusiyyətlərə malik olmaqla bərabər, bu dövrə aid olmalı, hazırkı əsrin problem və ehtiyaclarını hiss etməlidirlər.

İslam, əslində məsləhət deyil, həqiqətdir; vasitə yox, hədəfdir və Bslama məsləhət və vasitə kimi baxanlar deyil, yalnız həqiqət və hədəf kimi baxanlar bu ictimai enerji mənbəyindən istifadə edə bilərlər. İslam, XVI əsrin tələblərində istifadə edilən və XX əsrin tələblərində tarixə tapşırılan alət deyil. İslam, insanlığın düzgün yoludur və mədəniyyətli insanın, yarım vəhşi insan qədər ona ehtiyacı var; inkişaf etmiş insana, ibtidai insana verdiyi qədər, nicat və səadət verir. İslama vasitə və məsləhət və nəhayət, özünəxas ictimai şəraitdə istifadə edilən müvəqqəti bir şey kimi baxanlar, İslamı düzgün tanımamış və ona yaddırlar. İslamın parlaq hökümlərinin icrasına baxış nisbi deyil, mütləq olmalıdır. Hətta, İslama vasitə və alət kimi baxsaq, İslam adı ilə tanıtılan hər bir şeydən deyil, doğru və həqiqi İslamdan istifadə etməliyik. Necə ola bilər ki, hər bir alətdən istifadə üçün təxəssüs lazım olsun, lakin bu alətdən istifadə də təxəssüsə və səriştəyə ehtiyac olmasın?

Elə bilirsiniz, filan professorla bir neçə gün səhər yeməyi yemiş və ziyalılıq iddiasında olan bir kəs, həqiqi İslamı yalançı İslamdan ayıra və ya ondan, cəmiyyətin xeyiri üçün istifadə edə bilər?

Təəssüflə deməliyik ki, bu ziyalılar yuxudan bir qədər gec qalxıblar. Çünki bu böyük hərəkət və enerji mənbəyinin qədim rəhbərləri, bu böyük mənbədən necə istifadə etməyin yolunu

bildiklərini gösərmişlər və buna görə də, başqalarına tərksilah imkanı verməyəcəklər.

Yaxşı olar ki, hər səhər daşınma ümidi ilə yuxudan ayılan və hər gecə əli boş yatan bu əziz ziyalılar, insanlığa ayrı xidmət haqqında fikirləşsənlər və İslamın mə'nəvi enerji mənbəyinin, həmin şəraitdə böyümüş və həmin ab-havaya alışmış böyüklərin əlində qalmasına imkan versinlər. Çünki bizim xalqımız həmin böyüklərin səsi və sözü ilə daha yaxşı tanışdır.

İranda İslam Hərəkatı, hazırda dövrün ehtiyaclarını bilən, xalqla həmdərd olan, İslamın yüksəlməsini istəyən və İblisin nişanələrindən sayılan mə'yusluq, ümitsizlik və qorxunu yaxına burxmayan aqah, şücaətli və mübariz mərcələrin ona rəhbərlik etdikləri ilə fəxr edir.

Bu gün hərəkata rəhbərliyi öz öhdələrinə götürmüş mərcələrə nisbətən, daha böyük ərazidə mərcəlik edən və daha çox ardıcılı malik mərcələr olmuşdur. Lakin bu qədər sevgi, nüfuzlu söz, xalqın ruhu və canı ilə qaynayıb-qarıxmamış və ya bu rabitə cüz'i dərəcədə olmuşdur. Biz, bu rəhbərlərin böyüklüyünə hörmət edir, təşəkkürümüzü bildirir və tə'riflərini tarixə tapşırıq. Qadir Tanrıdan, onlar üçün qəti iradə, artan sə'y, dərin və dəqiq baxış və daha çox müvəffəqiyyət arzulayırıq. Lakin adı, xatirəsi, çıxışları, ruhu, iradəsi, şücaəti, imanı hamının dilində olan qəhrəmanlar qəhrəmanı, İran xalqının gözünün nuru və ruhuna yaxın olan Ayətullah Xomeyni Tanrının bizim əsrə təqdim etdiyi ən böyük töhfə idi və bu, «İnnəllahə fi kulli xələfin udulən yənfunə ənhu tə'riyəlmubtilyən»-nə bir nümunədir.

«İnnəma yuqiyumu əmrəllahi subhanəhu mən la yusaniu və la yuzariu və la yəttəbiul-mətamiə»¹.

Bu cümlələrdə, Tanrı əmrlərinin yerinə yetirilməsindən söz açılır, son yüz ildə İslam islahatçılarının dilində «İslam təfəkkürünün dirçəldilməsi» adlanan mövzudan danışılır. Söhbət Tanrı fərmanlarının unudulacağı və yenidən bərpasına ehtiyac duyulacağı bir dövrün yetişəcəyindən gədir. Mövzu, kimin bu peyğəmbərlərə xas işi görə bilməyə qadir olmasıdır. Hər bir insan, istənilən ruhi və əxlaqi şərait və mə'nəvi şəxsiyyətindən asılı olmayaraq, belə bir peyğəmbərsayağı addım ata bilərmi?

¹ Nəhcül-bəlağə, qısa kəlamlar, 107-ci hikmət

Imam Əli (ə) «innəma» sözünü qeyd edərək deyir: «O şəxs bunu edə bilər ki, üç böyük xüsusiyyət onda olmasın: müsaniə, müzariə və nökrəçilik tamahı».

«Müsaniə» sözünün fars dilində dəqiq qarşılığını, hələ də tapa bilməmişik. Bəlkə də «razılaşıma», «nəzərə alma», «müamilə etmək» demək olar. Lakin xeyr. Bunların hamısı müsaniədir. «Müsaniə», bunlardan daha genişdir. Imam Əli (ə) və dostlarının nəzərində, müsaniənin bir növü sayılırdı. Həzrət Əli (ə), hətta məsləhət xatirinə – siyasətçilərin özlərini uyğunlaşdırdıqları məsləhətlər – də olsa, Müaviyyənin 1 saat da olsun öz vəzifəsində qalmağına icazə verməkdən imtina etdi və bu işi, müsaniə adlandırdı. Ola bilsin ki, səhabələr və dostları Imam Əli (ə)-in hüzuruna gələrək onu tərifləyir, ona hörmət göstərir, müxtəlif ad və ləqəblərlə çağırır və işlərdə hər hansı bir eybi gördükdə, onu söyləməkdən çəkinirdilər və Imam Əli (ə), qəti surətdə onları bu yoldan çəkindirir və onların bu hərəkətini, müsaniə adlandıraraq deyirdi: «Mənimlə müsaniə formasında rəftar etməyin. Mənimlə zülmkarlarla danışılan kimi – yəni yaltaqlıqla, tərifləməklə gözəl sözlərlə – danışmayın». O açıqcasına deyirdi: «Mən, xalqın mənimlə üzləşərkən xoş sözlər və təriflər yerinə, nəzərlərinə çarpan çatışmazlıq və eybləri, açıq-aşkar və üz-büz deməklərin istəyirəm».

Tanrı işlərinin icrasında utancaqlıq, müsaniədir. İşlərin icrasında dostu, yoldaşı, övladı, qohumu və s. nəzərə almaq, müsaniədir.

Qur'ani-kərim, bu gün «müdanihə» kimi istifadə edilən, «idhan» sözündən istifadə edir.

Idhan, yəni yağ sürtmək. Bu günlər, müasir danışmada «yağlamaq» və s. kimi işlədilir. Bu təbir, adətən hər hansı bir işi ciddi surətdə görmək əvəzinə, necə gəldi və əslinə varmadan «üstü bəzək, altı təzək» formasında görüldüyü zaman ortaya çıxır. Qur'ani-kərim buyurur: «Kafirilər sənə müdahinəçi olmağını istəyirlər». O zaman, onlar sənə müdahinə edərdilər. Məsələn tövhid, bərbərlik, qardaşlıq, ribanın haramlığının zahiri qalar, əsl və həqiqəti itərdi. Qisası, sənə müsaniə əhli olmağını istəyirdilər. Sən isə, müsaniə əhli deyilsən. Deməli, zahirlə kifayətlənmək, müsaniədir.

Dostbazlıq, dostları, övladları, qohumları nəzərə almaq və Tanrı işinin icrasına çatmaq müسانیədir. Tarixdə, Imam Əli (ə) haqqında bu cəhətdən ibrət almalı bir hadisə qeyd olunmuşdur: «Imam Əli (ə) qoşunun başçısı olarkən, Yəməndən qayıtdığı zaman, beytülmal məxsus Yəmən geyimləri də gətirdilər. Nə özü onlardan birini geymiş, nə də ordu üzvlərindən birinin onlardan geyməsinə icazə vermişdi. Məkkəyə bir-iki mənzil qalmış-o zaman, Həzrət Peyğəmbər (s), Həcc ziyarəti üçün Məkkəyə getmişdi. Özü hesabat vermək üçün Həzrətin hüzuruna gəldi və sonra əsgərləri ilə birlikdə Məkkəyə daxil olmaq üçün geri döndü. Əsgərlərin yanına çatdıqda, onların həmin geyimləri çıxararaq geydiklərini gördü. Əli (ə) heç bir şeyi nəzərə almadan geyimləri onların əynindən çıxarıb, öz yerinə qoydu. Döyüşçülər narahat oldular və Tanrının rəsulunun (s) hüzuruna çatdıqda, Peyğəmbər (s)-ın «Böyüklərinizdən razısınızmı?» sualının cavabında, dedilər: «Bəli, lakin...» və geyimlər haqqındakı hadisəni Peyğəmbər (s) üçün danışdılar. Həmin anda Peyğəmbər (s), Həzrət Əli (ə) haqqında tarixi bir cümlə dedi: «O, Allahın zatında, ən sərt insandır». Yə'ni, Imam Əli (ə) ilahi iş gördüyü zaman, hər bir «müسانیə» və «nəzərə alma»dan uzaq olur. Müسانیə və dostluğun müسانیəsi, xiffət və çarəsizliyin bir növü, şücaət və qüvvətin bir növü olan prinsipial sərtliyin qarşılığıdır.

İndi isə «müzariə». «Müzariə», yə'ni «oxşarlıq».

Cəmiyyəti islah etmək və dəyişmək istəyən şəxs, həmin xalqla eyni rəngli və xalqın zəif xüsusiyyətləri onda olmamalıdır. Yalnız zəif xüsusiyyəti olmayanlar, zəif xüsusiyyətləri islah edə bilərlər. Əgər hər hansı bir xəstəlikdə, bir xəstə digərini sağalda bilərsə, mə'nəvi və ictimai müalicədə, bu mə'nəsizdir. Əli (ə) buyurmuşdur: «And olsun Allaha. Mən, sizə deməmişdən əvvəl, özümün əməl etdiyim şeyləri sizə əmr edirəm və sizdən əvvəl özümün çəkdiyim şeyləri, sizə qadağan edirəm». həmçinin, o Həzrət (ə) buyurur: «Özünü xalqın rəhbəri və imamı vəzifəsinə seçmiş şəxs, əvvəlcə özünə tə'lim verməlidir, sonra xalqa. Özünü tə'lim və ədəbli etmək, başqaları üçün müəllimlik etməkdən daha çox, hörmətə və ehtirama layiqdir».

Nökərçilik tamahı. Əli (ə.s.) buyurur: «Ət-təməu rıqqun muəbbidun»¹.

¹ Nəhcül-bəlağə, qısa kəlamlar, 171-ci hikmət

Nökərçilik tamahı əbədidir. Hər bir nökerçilikdə, azadlıq ümidi sahib tərəfindən olur. Tamah növlü nökerçilikdə sahib tərəfindən azadlığa heç bir ümid yoxdur. Burada azad olmağın ixtiyarı sahibin deyil, qulun əlindədir. Tanrı fərmanını yerinə yetirmək istəyən hər bir kəs, bu əsirlikdən azad olmalıdır. Hürriyyət və mə'nəvi azadlıq, dini islahatçının müvəffəqiyyətinin şərtidir.

Məsləhət üzrə hərəkət edən çarəsiz bir insan, ilahi islahata müvəffəq olmadığı hər hansı bir xəstə öz cəmiyyətini müalicə etməyi bacarmadığı kimi, öz nəfsinin, tamahının əsiri və qulu olanda, başqalarını ictimai və mə'nəvi əsirlikdən xilas edə bilməz.

Ey Tanrı! Sən ürəklərin və fikirlərin sahibsən. Bütün ürəklər, sənə əlindədir. Bizi düz yolda saxla və nəfsimizin şərrindən qoru.

Mənbələr:

1. İlahi Hüseyin, Afrika tarixi, 1-ci çap, «Çape pəxş» nəşriyyatı, Tehran, 1368-cü il h.ş;
2. Əlbəna Həsən, «Həyat xatirələri», mütərcim: İrəc Kirmani, 3-cü çap, İslam mədəniyyətinin yayılması idarəsi, Tehran, 1371-cü il h.ş;
3. Sülhi Məhəmməd Cavad, «İslam hərəkətlərində islahatçı fikirlər», 3-cü çap, Keyhan, Qum, 1376-cı il h.ş;
4. İnayət Həmid, «Müasir İslamda siyasi fikir», Tehran, Xandəni nəşriyyatı, Tehran, 1372-ci il h.ş;
5. İqad Əbbas Mahmud, «XX əsrdə İslam», mütərcim: Həmid Ajir, 2-ci çap, Qüds Rəzəvi nəşriyyatı, Məşhəd, 1372-ci il h.ş;
6. Əbdülqəni Məğribi, «İslam dünyası: yarandığından dirçəlməsinə qədər», 1-ci çap, Razi nəşriyyatı, 1362-ci il h.ş;
7. Fəqihi Əliəsgər, «Vəhhabilər», İsmailiyan müəssisəsi, 2-ci çap, Tehran, 1364-cü il h.ş;
8. Qurbani Zeynəlabidin, «İslamın inkişafı və müsəlmanların tənəzzülünün səbəbləri», İslam mədəniyyəti idarəsi, Tehran, 1361-ci il h.ş;
9. Mürtəza Mütəhhəri, «Son yüz ildə İslam hərəkətləri», 15-ci çap, Sədra nəşriyyatı, Tehran, 1370-ci il h.ş.
10. Tuluyi Mahmud, «Siyasi sözlük», Soxən nəşriyyatı, 1-ci çap, 1372-ci il h.ş.
11. Seyyid Əhməd Müvəssiqi, «Müasir islamçı cərəyanlar», 1-ci çap, Səmt nəşriyyatı, 1374-cü il h.ş;

12. «İslam və cəmiyyət», bir qrup döyüşçü, 1-ci çap, Şeyx Tusi konfransının katibliyi, 1376-cı il h.ş.

13. Haşım Mərufəl Hüseyini; «İslam tarixində şiə hərəkətləri», mütərcim: Sadiq Arif, 1-ci çap, Qüds Rəzəvi nəşriyyatı, 1371-ci il h.ş.

YEDDİNCİ FƏSİL

İSLAM DÜNYASININ MÜASİR BÖHRANLARI

İslam dünyasının müasir (hazırkı) böhranlarına toxunmazdan öncə İslam dünyasının ərazisi, xüsusiyyətləri, ölçüləri haqqında-böyük bir mədəni və coğrafi ərazi ünvanı ilə-bilməyimiz zəruridir.

(7-1) İSLAM DÜNYASININ ƏRAZİ VƏ COĞRAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İslam dünyası, Atlantik okeanın sahillərindən başlayaraq, təqribən cənub-qərbi, şimal-şərqi istiqamətində Çinin qərbinədək uzanan əsas əraziyə malikdir. Bu birləşmiş və tam ərazidən savayı, onun ətrafında və dünyanın digər yerlərində, əhalisinin tam əksəriyyəti və ya nisbi çoxluğunu müsəlmanların təşkil etdiyi kiçik hissələr də vardır. Bu hissələr Avropa, Amerika və Asiya qitələrində yerləşir və əsas etibarilə: Benqal körfəzinin şimalında Banqladeş, Asiya və Okeaniya arasındakı Indoneziya adalar qrupu, Filippinin cənubunda müsəlmanlar yaşayan adalar, Malaqa yarımadası, Hind okeanında Maldiv adalar qurpu, Komor adaları, Cənubi Amerikada Tviana, Avropada Albaniya, Bosniya və Hersoqovinadan ibarətdir.

İslam dünyası, coğrafi mövqe baxımından 18° cənub en dairəsi, 58° şimal en dairəsi, 7° qərb uzunluq dairəsi və 135° şərq uzunluq dairəsi arasında yerləşmişdir. Yəni onun coğrafi uzunluğu və eni, 72° coğrafi en və 152° coğrafi uzunluqdan ibarətdir.

İslam dünyasının coğrafi ərazisi, əhalisinin 50%-dən çoxunun müsəlman olması ilə bərabər, 10 kiçik coğrafi məntəqəyə bölünür:

1. Asiyanın cənub-şərqi: Filippinin cənubu, Bruney, Indoneziya, Malaziya, Sinqapur. Bu qrupda ən böyük ölkə, Indoneziya və ondan sonra Malaziyadır.

2. Asiyanın cənubu: Banqladeş, Pakistan, Maldiv və Hindistanın müsəlmanlar yaşayan məntəqələri. Burada, ən böyük ölkə Pakistan və Banqladeşdir.

3. İran platosu (yaylası): İran, Əfqanıstan və Kəşmirdən ibarətdir. Ən böyük ölkə, İrandır.

4. Mərkəzi Asiya: Türkmənistan, Tacikistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Çinin qərb məntəqələri (Sin Kyanq). Ən böyük ölkələr, Qazaxıstan və Özbəkistandır.

5. Qafqaz və Türkiyə: Azərbaycan, Türkiyə, Çeçenistan, Dağıstan, Kiprin və Gürcüstanın bir hissəsi. Ən böyük ölkələr Türkiyə, daha sonra Azərbaycandır.

6. Cənub-şərqi Avropa: Albaniya, Bosniya və Hersoqovina. Ən böyük Albaniya dövlətidir.

7. Afrikanın şimalı: Misir, Əlcəzair, Liviya, Tunis, Mərakeş və Saxara. Ən böyük dövlət Misirdir.

8. Afrikanın şərq: Somoli, Sudan, Efiopiya, Eritreya, Tanzaniya, Komor və s.

9. Afrikanın qərbi: Mavritaniya, Seneqal, Qvineya, Syera-Leone, Qambiya, Kot Divur (fil sümüyü sahili) və Nigeriya. Nigeriya başqalarından daha böyükdür.

10. Mərkəzi Afrika: Mali, Çad, Niger, Burkina Faso (Yuxarı Volta). Ən böyük ölkə, Malidir.

11. Ərəbistan yarımadası: Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, Suriya, Livan, İordaniya, Fələstin, Yəmən, BƏƏ, Qatar, Bəhreyn, Oman və Küveyt. Bunlardan ən böyükləri, Səudiyyə Ərəbistanı və İraqdır.

Adını çəkdiyimiz və əhalisinin çoxunu müsəlmanlar təşkil etdiyi bu on bir məntəqədən savayı, dünyanın digər yerlərində də, azlıq kimi tanınan müsəlmanlar yaşayırlar.

51 ölkədən ibarət olan İslam dünyasının ərazisi, 32,422,852 km-dir və bu da təqribən, Yer kürəsinin quru sahəsinin 22%-ni təşkil edir.

İslam dünyası müsəlmanlarının bu və digər yerlərdəki müsəlman azlıqları təqribən 1,200,000,000 nəfərdir və onlar, yer üzünə yayılmışlar¹. Bu da, dünya əhalisinin təqribən 21%-i deməkdir. İslam dünyasında əhalinin sıxlığı, hər 1 km-də 40 nəfər təşkil edir. Səth baxımından, İslam dünyası quru çöllərin hündürlüklərindən, səhralardan, bərəkətli çəmənlərdən, yaylalardan, yarımadalardan, adalardan və s.-dən ibarət parçalanmış ərazi kimi nəzərə çarpır. İslam dünyasının məşhur hündürlükləri: Afrikanın şimalındakı hündürlüklər – Atlas və ya Atlantik; Pindus hündürlükləri (Albaniya); Toros və Anti Toros, Pontin (Türkiyə); Qafqaz dağları, Elbrus, Zaqros, Süleyman, Hinxuş və Pamirdən ibarətdir. İslam

¹ 51 İslam ölkəsinin əhalisinin ümumi sayı 1190,1 milyon nəfərdir və onların bir hissəsini, qeyri-müsəlmanlar təşkil edir.

dünyasının məşhur yaylaları sırasına; Anadolu, İran, Ərəbistan, Pamir və Somoli yaylaları daxildir.

İslam dünyasının bərəkətli çöllərinə: Mesopotamiya (İki çayarası), Nil, Xuzistan, Gilan və Mazandaran, Sind və Pəncab, Mavəraünnəhr, Qaiq, Niger, Qvineya körfəzi və vadilərini aid etmək olar.

İslam dünyasının məşhur dəniz və körfəzləri bunlardır: Fars, Benqal, Ədən və Qvineya körfəzi; Qırmızı, Xəzər, Qara, Oman və Aralıq dənizi.

İslam dünyasının tanınmış çöl və səhralarına bunlar daxildir: Afrikanın Böyük Səhrası (dünyanın ən böyük səhrası), Ərəbistan, Lut və Kəvir, Türkünstan, Qaraqul və Qobi səhrası (Asiyanın cənubu).

İqlim baxımından, coğrafi mövqeyinə görə, ərazisinin böyüklüyü və hündürlüklər, dəniz və okeanlar kimi, müxtəlif yerlərin mövcudluğuna görə təbii ki, müxtəlif hava şəraitinə malikdir. İslam dünyasının ən yaxşı iqlim nümunələri bunlardır:

1. Asiyanın cənubu, Afrika ekvatorial və Hind okeanı adalarında ekvatorial qurşağ;
2. Ekvatorun ətrafında subekvatorial (yarım ekvatorial) qurşağ;
3. Türkiyə, İran, Kəşmir, Əfqanıstan və Qafqazda dağlıq qurşağ;
4. Afrikanın şimalında, Mediteraniyanın şərqində, Türkiyə, Albaniya və s.-də araqlıq qurşağ;
5. İranın şimalında Xəzər qurşağı;
6. Asiyanın cənubundakı (Banqladeş, Pakistan və s.) mövsümi qurşağ;
7. Afrika, İran yaylasın, Ərəbistan yayla və yarımadasında, Asiyanın cənubunda (Pakistan və Hindistan) və Mərkəzi Asiyadakı səhra qurşağı (tropik);
8. Səhraların kənarı və səhralarla dağların arasındakı yerlərdə subtropik (yarımsəhra) qurşağı.

İslam dünyası dünyaya coğrafi baxımından, Atlantik, Hind və Sakit okeanlarına, həmçinin Asiya, Afrika, Avropa və Okeaniya kimi qitələrə çıxışa malikdir.

Su mənbəyinə gəldikdə, dünyanın azad su mənbələrinə çıxışdan əlavə, çay və göl su ehtiyatlarına malikdir: Nil, Qanq, Sind və Pəncab, Seyhun, Ceyhun (Amu-Dərya və Sır-Dərya), Sefidrud,

Kərxə, Karun, Dəclə, Fərat, Kür, Niger və Seneqal çayları; Xəzər, Viktoriya, Çad, Balxaş, Urmiya, Van, Aral və s. göllər.

Su mənbələri, İslam dünyasının səhra məntəqələrinin problemlərindən biridir – xüsusilə, Orta Şərqi və Fars körfəzində – və bu mənbələrin suyun mübadiləsi və ötürülməsi yolu ilə, gələcəkdə bu problemi həll etmək olar.

İqtisadi baxımdan torpağa (yerə) bağlıdır və onun əsas iqtisadi fəaliyyətləri: yeraltı sərvətlərin, neft və qaz kimi enerji mənbələrinin çıxarılması, vadi, çöl və düzənliklərdə əkinçilik və heyvandarlıq məqsədilə istifadədən ibarətdir. Təəssüflər olsun ki, sənaye istehsalında rol oynayan bir neçə İslam ölkəsindən savayı, digərləri bu imkana malik deyildirlər. Onların sənaye istehsalının əksər hissəsi, daxili ehtiyaclara yönəldilir və dünya bazarına çıxmaq iqtidarında deyildirlər. Yalnız Türkiyə, Qazaxıstan, Malaziya, Indoneziya, Pakistan və İran istisnadır. Onların da bu imkanları, məhdud səviyyədədir.

İslam dünyasının əkinçilik məhsulları, bunlardır:

Yeyinti məhsulları: buğda, arpa, meyvə, düyü və s. dənli bitkilər;

Sənaye məhsulları: pambıq, şəkər qamışı, kətan, yağ dənələri (soya, günəbaxan və s.), tibbi bitkilər, kauçuk, tütün, tənəkə və s.

İslam dünyasının yeraltı mənbələrini, əsasən Fars körfəzi, Afrikanın şimalı və Asiyanın cənubunda yerləşən neft və qaz təşkil edir. Bu baxımdan İslam dünyası, dünyanın başqa məntəqələrinə nisbətən, xüsusi üstünlüyə malikdir. Digər yeraltı mənbələr bunlardır: uran, dəmir, mis, qurğuşun, qalay, manqanz, xrom, boksit, nikkell, qızıl, gümüş, qiymətli daşlar, almaz, arxitektura və tikinti daşları, potasium, xörək duzu, tənəkə və s. Bunlardan əlavə, İslam dünyası əkinçilik, heyvandarlıq, meşə və ağac sənayesi, balıqçılıq, hidroelektrik və günəş enerjisi və s.-ə malikdir. Bunlar da, öz növbəsində mühüm sərvət mənbələrini, müsəlmanların ixtiyarına qoyur.

İslam ölkələri arasında – ərazi baxımından – ən böyüyü Qazaxıstandır (2,717,300 km). Bu növ statistik rəqəmlərdə yalnız bir «vergül»dən istifadə edilir. Bu rəqəm 2717,3 km olmalıdır. Ümumiyyətlə, bütün statistik rəqəmlər dəqiqləşdirilməlidir} və ən

kiçiki Maldivdir (298 km). Əhalinin sayına görə ən böyüyü Indoneziya (197,6 milyon nəfər) və kiçiyi Maldivdir (250000 nəfər).

Ərazisinə görə İslam dünyasının ən böyük beş ölkələri bunlardır: Qazaxıstan, Sudan, Əlcəzair, Səudiyyə Ərəbistanı və Indoneziya. Həmçinin, əhalinin sayına görə birinci 5 ölkə – Indoneziya, Pakistan, Banqladeş, Nigeriya və Türkiyədir. Hərbi gücünə görə ilk beş ölkə bunlardır (sıra ilə): Pakistan, İran, Türkiyə, Misir və Suriya.

İslam dünyası dünya əhalisinin 21%, dünya torpaqlarının 22%, dünya müstəqil ölkələrinin 27% və BMT üzvlərinin 27,5%-ini təşkil edir. Başqa sözlə, BMT Ümumi Yığıncağının 27,5% səsinə malikdir. İslam dünyası hərbi qüvvələrinin ümumi sayı, piyada, hava və dəniz qüvvələrində çalışan 5,5 milyon əsgərdən ibarətdir. İslam dünyasının güc mənbələrini, əhalidən savayı torpaq və ərazi, BMT-də xüsusi yer və diqqətəlayiq hərbi qüvvə və aşağıdakılardan ibarət digər amillər təşkil edir:

- Üç böyük okeana və dünyanın 4 qitəsinə birbaşa çıxış;
- Dünya neftinin 70% və dünya qazının 28%-nə malik Fars körfəzinin ərazisi. Bunlardan əlavə, İslam dünyası Afrikanın şimalında və Asiyanın cənub şərqində böyük ehtiyatlara malikdir;
- Bərəkətli və dünyada tayı-bərabəri olmayan vadilər;
- Çay və göl kimi şirin su mənbələri;
- Səhra və qeyri-səhra məntəqələrində günəş enerjisi istehsalı üçün münasib şərait və imkanlar;
- Metal və qeyri-metallardan ibarət mühüm yeraltı mənbələr;
- Müxtəlif iqlim və hava qurşaqları, müxtəlif əkinçilik, meyvə və heyvandarlıq məhsulları;
- Dünyanın – Malaqa, Babül-Məndab, Hörmüz, Cəbəlüttariq, Bosfor və Dardanel boğazları, Süveyş, Tirana və s. kimi mühüm¹ kanallarıdır.

¹ Məşhur Portuqaliya dənizçisi Albu Krek demişdir: «Hörmüz, Babül-Məndab və Malaqa boğazlarına malik olan ölkə, dünyaya hakim olacaq».

Napoleon demişdir: «Əgər biz 6 saat dünya boğazlarına hakim olsaq, dünyaya ağalığ edəcəyik».

Boğazlar hələ də dünyanın qitələr və okeanlararası əlaqələrində öz mühüm rolunu saxlamış və «Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasında» xüsusi yer almışdır. Bəziləri onları «Həyat xətti», digərləri isə «dünyanın açarları» adlandırırlar.

İslam dünyasında müxtəlif hökumətlərin olmasına baxmayaraq, onlardan yalnız bəziləri öz adlarında «İslam» sözündən istifadə ediblər. Məsələn, İran İslam Respublikası, Pakistan İslam Respublikası, Mavritaniya İslam Respublikası, Komor Federativ İslam Respublikası, «Əfqanıstan İslam Dövləti və s. Əlbətdə, onların əksəriyyətinin mahiyyəti fərqlidir və belə görünür ki, yalnız İran İslam Respublikası mahiyyətləri ilə düz gəlir.

Təssüflər olsun ki, Mali, Çad, Əfqanıstan, Somali və Tanzaniya kimi – adambaşına düşən illik gəliri 200-250 dollar olan – dünyanın ən kasıb ölkələri İslam dünyasına daxildirlər. Başqa tərəfdən, İslam dünyasının ən varlı ölkələri, İran körfəzi hövzəsində yerləşmişlər. Həmin ölkələr bunlardır: Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ və s. İslam dünyasının ən varlı və ən kasıb ölkəsi arasındakı fərq, 1:120 nisbətindədir. Məsələn, Əfqanıstan adam başına düşən 200 dollarla ən kasıb və BƏƏ 24000 dollarla İslam dünyasının ən varlı ölkəsidir.

(7-2) İSLAM DÜNYASINDA BÖHRANLAR

Təssüflər olsun ki, İslam dünyası bir çox böhran məntəqələrinə malikdir və onları, həmcivar və daxili azlıq olaraq iki qrupa bölmək olar.

1. SƏRHƏDYANI VƏ MƏNTƏQƏDƏN KƏNAR BÖHRANLAR

Bu böhranlar, İslam dünyasının sərhədləri və İslam dünyası ərazisinin qeyri-İslam dünyası ilə toqquşduğu – xüsusilə mədəni – sahədə baş vermişdir. Əslində, İslam dünyası ilə qeyri-İslam dünyasının toqquşma nöqtələri, böhranlı məntəqələrə çevrilmişdir. Sözü gedən böhranlar əsasən bunlardır:

1. Avropanın cənub-şərqi (Bosniya və Herseqovina);
2. Kəşmir;
3. Qafqaz (Azərbaycan və Ermənistan);
4. Fələstin;
6. Filippin.

2. DAXİLİ VƏ YA MƏNTƏQƏDAXİLİ BÖHRANLAR

Bu böhranlar, İslam dünyasının daxilində müşahidə olunur və iqtisadi, ictimai, siyasi, məzhəbi və s. kimi müxtəlif köklərə, səbəblərə malikdir.

Bu böhranlar da iki qrupa – ölkədaxili və ölkələrarası – bölünür.

1. Ölkədaxili böhranlar

Bu böhranlar iki formada – millətlə millət və dövlətlə millət arasında – yaranır və böhranın mövzusu hakimiyyətin ələ keçirilməsi, siyasi sistemin dəyişilməsi, yeni hökumətin qurulması, hökumətin islahı, məzhəbi çəkişmələr, tayfa, icma, yer çəkişmələri və s. olur.

Bu böhranlara misal olaraq Pakistan, Əfqanıstan, İraq, Türkiyə, Tacikistan, İndoneziya, Əlcəzair, Somali, Livan və s. ölkələri göstərmək olar.

2. Ölkələrarası böhranlar

Bu böhranlar mülayim ya güclü, qısa və ya uzunmüddətli, iki və ya bir neçə müsəlman ölkəsi arasında olur. Səbəbi, sərhəd ixtilafı və yeraltı sərvətlər, milli məsələlər, mənafehlərin toqquşması, rəqabət və ümumiyyətlə, geopolitik proseslərdir. Bu növ böhranlara Yəmən və Ərəbistan, Suriya və İraq, İraq və İran, İraq və Küveyt, İran və Əfqanıstan, Sudan və Misir, Türkiyə və Suriya, İran və BƏƏ, Qatar və Ərəbistan, Ərəbistan və İraq və s. ölkələri aid etmək olar.

Əlbətdə, İslam dünyasının məntəqədaxili və daxili böhranlarının mənbəyi, tamamilə onun daxilində deyil. Bəzi vaxtlarda İslam dünyasında mövcud olan şərait, kənar müdaxiləçi ölkələr və ya dünya güclüləri tərəfindən istifadə edilir. Belə ki, Fars körfəzi geostrateji məkanında Amerikanın müdaxiləçi qüvvələri, məntəqə böhranının genişlənməsinə səbəb olur. Çünki Amerikanın milli mənafehi, məntəqədə bu cür böhranların olması ilə qorunur.

İslam dünyasının sərhədyani və daxili böhranları çox olduğu üçün – onları araşdırmaq müəyyən zaman və imkan tələb edir – indi onlara toxunmağa vaxt yoxdur. Buna görə də, İslam dünyasının yalnız mədəni-dini ərazisinin digər ölkələrlə toqquşma nöqtələrində olan sərhədyani böhranların qısa bəyanı ilə kifayətlənəcəyik. Bu səbəbdən də Fələstin, Kəşmir, Bosniya və Herseqovina, Filippin və Qafqaz kimi məntəqə böhranlarını, qısa şəkildə araşdıracağıq.

(7-2-1) FƏLƏSTİN BÖHRANI

Aralıq dənizinin şərqində, Asiya qitəsinin qərbində yerləşən və Asiya ilə Afrika qitələrinin kəsişdiyi məntəqə, Fələstin adlanır. Onun kənarında, dünyanın strateji su yollarında olan Süveyş kanalı yerləşir. Bu kanal, Qırmızı və Aralıq dənizləri vasitəsilə, Hind və Atlantik okeanlarını, bir-birinə birləşdirir.

Fələstin diyarı, dünyanın üç böyük dininin – yə'ni islam, xristianlıq və yəhudilik – ardıcıllarının müqəddəs torpağıdır. Ərazinin məhdudluğu, əhalinin çoxluğu və mədəni cəhətdən parçalanmaları, həmin diyarın xüsusiyyətlərindən biridir. Fələstin torpağı, şirin və acı tarixi xatirələri və müxtəlif dinlərin şəfqət, hiss və din bağlılıqlarını yada salır.

Strateji coğrafi mövqe, uzun tarix və dünyanın böyük dinlərinin ardıcıllarının xatirələri və hissləri, Fələstin sakinlərinin mədəni və dini fərqləri, dünya qüdrətlərinin mübarizəsi və onların məntəqəyə baxışı hamısı birlikdə, Fələstin məntəqəsində böhranlı şəraitin yaranmasını səbəb olmuşdur. Bu da özünü, müsəlman və yəhudi qəsbkar sakinlər arasında təzad və qarşıdurmada göstərir. Bu məntəqə, dünyanın ən mühüm böhran ocaqlarından biridir və yerli, ikitərəfli, beynəlxalq sə'ylərə baxmayaraq, hələ də, bu böhran sənğiləşmiş və əksinə, zaman ötdükcə daha da dərinləşir.

FƏLƏSTİNİN QISA TARİXİ

Deyilənlərə görə, b.e. 3500 iləvvəl, sam tayfaları Ərəbistandan şimala, İraq, Misir, Suriya və Livan torpaqlarına doğru mühacirət etməyə başladılar və onlardan «Kən'anilər» adı ilə tanınanlar, indiki Fələstində yaşamağa başladılar. Bu qövm, e.ə. II minillikdə (4000 min il bundan əvvəl), Kən'aniyə adlı dövlət qurdular. E.ə. 1225-ci ildə, Həzrət Musa (ə.s.)-ın rəhbərliyi ilə Bəni-İsrail xalqı, Fələstini özü üçün yaşayış yeri seçdi. Misirdən başlanan bu hicrət, həmin xalqın bu torpaqlara və ya «və'd olunmuş yerlərə» ikinci səfəri idi¹. İki ayı

¹ İlk hicrət barəsində deyilir ki, Tanrı İbrahim (ə) və ardıcıllarına, Mesopotamiyadan Kən'an torpaqlarına (Fələstinə) doğru getmək əmri verdi. Tanrının verdiyi və'də əsasən, həmin yerlər işgəncə və əziyyətli bir dövrdən sonra

döyüşçü qəbilələrindən təşkil olunmuş bu xalq, Şaulun rəhbərliyi ilə bir padşahlıqda birləşdilər və bu hökumət sonralar, Davud (ə)-ın oğlu Süleyman» (ə) İbrani (İsrail) dövlətini və ilk mə'bədi Yerusəlim şəhərində, e.ə. X əsrdə yaratdı. Süleyman (ə)-ın şahlığı, təqribən 200 il çəkdi və onun vəfatından sonra, dövlət «İsrail» və «Cuda» adlı iki hissəyə parçalandı. E.ə. 721-ci ildə, aşırilər İsraili tutaraq, dağıtdılar və e.ə. 586-cı ildə həmin bəlanı Cudanın başına gətirdilər. Onlar Davud (ə)-ın Yerusəlimdə tikdirdiyi israililərin ilk mə'bədini dağıtdılar və oranın bir çox sakinlərini Babilə sürgün edildilər. Babil, e.ə. 589-cu ildə İran şahı Kirin tərəfindən işğal olundu. İsraili və buddist əsirlər, azad edildilər. Beləliklə, 40000 nəfər yenə öz torpaqlarına qayıdaraq, ikinci mə'bədi düzəldilər. Bu tarixdən başlayaraq, Fələstin torpağı növbə ilə makedoniyalılar və melevkilərin hakimiyyəti altına keçdi.

E.ə. 63-cü ildə, Romalıların nəzarəti altına düşdü. Yəhudilər 64 və 135-ci miladi illərində, üsyan etdilər. Nəticədə, romalılar onların mə'bədini dağıtdaraq, qətilərə, qul əsir almağa və yəhudilərin sürgününə başladılar. Həmin dövrdən təqribən 1800-ci ilə qədər, yəhudilər dağınıq halında yaşadılar. Əlbətdə, Fələstində az sayda yəhudi yaşayırdı və 1914-cü ilə qədər Fələstin sakinlərinin yalnız 10%-ni yəhudilər təşkil edirdi.

Digər tərəfdən milladdan təqribən 1000 il əvvəl Fələstin adlı başqa bir xalq məntəqəyə gələrək, Kən'anilərin yerini tutdular və israililərin dağınıq olduğu dövrlərdə – ola bilsin ki, orada əhli yox idi – digər Fələstin xalqları və ərəblər, məntəqəyə daxil oldular. Belə ki, hazırkı əsrin əvvəllərinə (XX əsr nəzərdə tutulur-tərc.) qədər, Fələstin əhalisinin əksəriyyətini, ərəblər təşkil edirdi. Digər tərəfdən, IV əsrdə Roma dövlətinin parçalanması ilə Fələstin torpağı, Şərqi Roma imperiyasının ərazisi kimi tanındı. Həmin dövrdə əhalinin çoxunu, xristianlar təşkil edirdi. Lakin həmin ərazilər, İslamın şimala doğru yayılmağa başladığı ilk dövrlərdən – yə'ni VII əsrin ortalarından – müsəlmanların ixtiyarına keçdi. Bundan əlavə, İslam peyğəmbəri həzrəti Məhəmməd (s)-ın Yerusəlimdəki «Məscidül-

onların olacaqdır. Aclığın başlanması ibraniləri (israililəri), Misirə köçməyə məcbur etdi. Oradan da qovularaq, Həzrət Musa (ə)-ın rəhbərliyi ilə yenidən və'd olunmuş torpağa qayıtdılar.

Əqsa» (Əqsa məscidindən)-dan me'racə getməsi, bu məkanı müsəlmanların müqəddəs yerləri sırasına daxil etdi.

Bütün yuxarıdakılara əsasən, Fələstin torpağı İslam, xristianlıq və yəhudi dinlərinin ardıcılıqları üçün müqəddəs məkan və diqqət mərkəzinə çevrildi. II Dünya Müharibəsinədək, orada müsəlmanlar hakimiyyət edirdi. Lakin dağıntı halda yaşayan yəhudilər, «və'd olunmuş torpaq»-la bağlı tarixi inam və dini baxışları əsasında, həmişə bu əraziyə qayıtmaq arzusu ilə yaşayırlar. Onların daxilində siyasi ideya formalaşmışdı və bu ideyaya kömək edən amillərdən biri, yəhudilərin avropa ölkələrindəki vəziyyəti idi. Avropada onlar təhqirlərə, əziyyətlərə məruz qalır və məhrumiyət içində yaşayırdılar. Yəhudilər, avropa xristianları tərəfindən də sıxışdırılır, didərgin və dağıntı xalq kimi, müxtəlif şəhərlərdə yaşayırdılar. Məsələn, 1391-ci ildə İspaniya yəhudiləri (70 min nəfərə yaxın) ölümlə xristianlığı qəbul etmək arasında birini seçmək məcburiyyətində qaldılar. Bu səbəbdən də, şərqə doğru – Şərqi Avropa və Rusiyaya qaçdılar. XIX əsrin axırlarında rus çarı da, yəhudiləri sıxışdıraraq, onların kütləvi qətlə yetirməyə başladı. Bunun ardınca təqribən 2,5 milyon yəhudi 1800-1914-ci illərdə Şərqi və Mərkəzi Avropadan qaçdılar və əksəriyyəti, Şimali Amerikaya getdi. Bu didərginlik və'd olunmuş yerlərə və ya «Sion»a qayıtmaq arzusunu yəhudilər arasında gücləndirərək, «yəhudi dövləti»-nin qurulması kimi siyasi ideyanı doğurdu. Yəhudi millətçilik hərəkatı ilk dəfə bir rus fiziki tərəfindən 1882-ci ildə müstəqil dövlət qurmaq, sami və ərəb xalqlarından müstəqil və qarşıdurma fikri ilə bir jurnalda çap olunaraq irəli sürüldü. O, Fələstin torpaqlarını yəhudi dövləti qurmaq üçün münasib yer kimi təklif etdi. Millətçilik fikrinin yaranması və yəhudilərin siyasiləşməsi, Teodor Hertselin 1895-ci ildə «Yəhudi dövləti» adlı kitab çap etməyi üçün zəmin yaratdı və o, 1897-ci ildə İsveçrədə, «Dünya sionist konfransını» təşkil etdi. Bu konfransın son qətnaməsində sionizmin hədəfinin, yəhudi xalqı üçün Fələstində vətən yaratmaq olduğu vurğulandı.

FƏLƏSTİNDƏ SİONİST REJİMİNİN QURULMASI

I Dünya Müharibəsi dünyada qüvvələrin xüsusi düzülüş formasını doğurdu. O cümlədən, Osmanlı imperiyası Almaniyaya ilə əlbir olaraq

İngiltərə, Fransa və Rusiyaya qarşı çıxırdı. Bu minvalla, məntəqədə yerləşən qüdrətli «İngiltərənin dövlət xadimlərini inandırmaq» kimi sionizmin siyasi ideyasının yaranması üçün yəhudi rəhbərlərinin göstərdikləri səylər müvəffəqiyyət qazanaraq, yəhudi dövlətinin yaranması üçün lazımi siyasi şəraiti meydana gətirdi.

1910-1917-ci illərdə İngiltərənin Misirdəki ali komissarı Mak Haun ilə Məkkədəki Şərif Hüseyn arasında müsbət əlaqələr yarandı. Britaniya fürsətdən istifadə etdi. Ərəbləri, onlara böyük zülmələr etmiş Osmanlı dövlətinə qarşı çıxmağa təhrik etmək üçün özünü, ərəbləri himayə etməyə borclu olduğu kimi göstərdi. Lakin həmin dövrdə İngiltərə üç məntəqəni bu öhdəçilikdən istisna etdi. Həmin məntəqələrdən biri, Fələstin idi. Bunun özü, həmin məntəqədə qeyri-ərəb dövlətinin yaradılması üçün planın hazırlanmasından xəbər verir.

İngiltərə bir tərəfdən ərəbləri Osmanlıya qarşı təhrik edirdi. Digər tərəfdən də 1916-cı ildə «Says Piko» müqaviləsi, Anadolu yarımadası və Halal Xəsib (Meopotamiyadan Aralıq dənizinin sahilində) məntəqələrinin – bunlar, Osmanlı dövlətinin ərazisi idi – avropalıların nüfuz dairəsinə keçməsinə səbəb oldu. Adı çəkilən müqaviləyə əsasən, Fələstinin əksər hissəsini, beynəlxalq bir təşkilatın idarə etməsi qərara alındı. Bu hadisənin ardınca və I Dünya Müharibəsinin sonunda, İngiltərə dövləti 1917-ci ilin noyabrında «Balfor bəyannaməsi»-ni e'lan etdi. Həmin bəyannaməyə əsasən, Fələstində yəhudilər üçün vətən yaradılmasına razılıq verilmişdi və İngiltərə, bu hədəfin həyata keçməsi üçün sə'y göstərməyi və bununla yanaşı, digər qeyri-yəhudilərin dini və vətəndaşlıq hüquqlarını qorumağı özünə borc bilirdi.

İngiltərə bu hərəkətlə, qeyri-müsəlman dövləti yaratdı. Onun itaətindən istifadə edərək, Orta Şərqdə özü üçün möhkəm dayaq nöqtəsi yaratmağa müvəffəq oldu. Həmçinin, Avropa-Hindistan strateji və dəniz şəbəkəsi daxilində Süveyş kanalının təhlükəsizliyini təmin etməyi bacardı.

Yəhudilər, Britaniyanın bu hərəkətini yaxşı qarşıladılar. Hertsel demişdi: «Yəhudilər Fələstində, Avropanın Asiya əleyhinə istehkamının bir hissəsini və bərabəriyyə qarşı, mədəniyyət bazası yaratmışdırlar».

1920-ci ilin «San-Remo konfransı»-nın qərarlarına əsasən Fələstin, İraq ətrafı və İordaniya ərazilərinə nəzarət İngiltərəyə, Suriya və Livana nəzarət isə Fransaya tapşırıldı. I Dünya Müharibəsindən sonra yaradılmış Birləşmiş millətlər liqası, həmin məntəqələrin qəyyumluq hüququnu İngiltərəyə və Fransaya verdi. 1922-ci ildə rəsmi olaraq İngiltərəyə verilmiş bu qəyyumluq, həmin ölkəyə yəhudilər üçün vətən yaratmaq, onların mühacirətini asanlaşdırmaq və onları İordan çayının qərb sahilində sıx yaşayışa həvəsləndirmək vəzifəsini tapşırılmışdı. Həmçinin ərəb və ingilis dilləri ilə yanaşı, ıvrit dilinin də rəsmiləşməsi qərara alındı.

Əslində «Balfor bəyannaməsi»-nin icrası olan bu hərəkətlər, I Dünya Müharibəsinin sonunda əhalinin 90%-i ərəb olan Fələstinin dəyişilməsi və yəhudi mühacirlərinin sayının artmasına gətirib çıxardı. Belə ki, 1931-ci ilə qədər 174 min yəhudi Fələstinə daxil oldu və əhalinin 28%-ni yəhudilər təşkil etdi.

II Dünya Müharibəsi və Hitlerin Almaniyada yəhudilərə qarşı zülmü, mühacirətlərin sür'ətini artırdı. Belə ki, 1946-cı ildə – yə'ni İsrailin tə'sisindən 2 il öncə – Fələstin yəhudilərinin sayı 583 min nəfərə – yə'ni 1922-ci ildəkindən 7 dəfə çox – çatdı və bu, Fələstin əhalisinin 31%-i demək idi. Əlbətdə, ərəblərin və yəhudilərin əhali rəqabəti artıq başlamışdı və bu da, əhalinin nisbətində tə'sir edirdi. Mühacir yəhudilər coğrafi baxımdan, dini əqidələrinə yaxın yerlərdə və Yerusəlmədə daha az yerləşirdilər. Onlar daha çox, əlverişli əkinçilik sahələri olan sahil torpaqlarına köçürdülər. Yəhudilər xüsusi agentliklər vasitəsilə və ya təkbaşına, xüsusilə Beyrut və ya Dəməşqdə yaşayan böyük torpaq sahibləri olan ərəblərdən torpaq alaraq, tədriclə həmin torpaqlarda işləyən, müsəlman və ərəb kəndlilərini oradan çıxardılar. Mühacir və yerli yəhudilər, əksəriyyətin sosialist olması üzündən müştərək əkin sahələri və kəndlər – bunlar «kibutes» adlanırdı – yaratdılar. Yəhudilər ingilislərin qəyyumluq dövrünün sonunadək, Fələstinin əkin üçün yararlı sahələrinin yalnız 13%-nə sahib idilər. İngiltərənin qəyyumluğunda olan Fələstinin ərazisi 26320 km, uzunluğu 225 km və eni 75 km idi. Yəhudilərin əməlləri, millət yaratma və dövlət qurma prosesinin ilk mərhələsi olan mühacirətlər – bu hərəkətlər, məntəqənin qəyyumu olan İngiltərə tərəfindən himayə olunurdu –

«Balfor bəyannaməsi»-nə əsasən, Fələstin ərəbləri və müsəlmanları arasında güclü narahatlığa səbəb olub, yəhudilər və Britaniyalı istismarçılarla əlaqələrdə, gərginlik yaratdı və qiyamlar əmələ gəldi. Bu qiyamlara, 1936-1939-cu illərdə İzzüddin Qəssamın başçılığı ilə olan qiyamları, misal göstərmək olar. Bu üsyanlar ərzində 3-5 min nəfər öldürülmüş, 110 nəfər e'dam edilmiş və 6000 nəfər həbs olunmuşdur. Bu hadisələrdən sonra İngilis dövləti, münaqişə edən tərəflərə – ərəblərə və yəhudilərə – bir-birinə zidd və'dlər vermək siyasətinə başladı. Lakin müvəffəqiyyət qazana bilmədi. Hər iki tərəf, bu siyasətin üstünü açmışdı və bu da onların, xüsusilə ərəblərin və müsəlmanların, ingilislərə qarşı e'timadsızlığına səbəb olmuşdu.

II Dünya Müharibəsinin gedişində İngiltərə, I Dünya Müharibəsindəki siyasətinin müttəhidlər tərəfindən istifadə ediləcəyinə və ərəblərin, özlərinə qarşı təhrik ediləcəklərindən ehtiyat edirdilər. Elə buna görə də, zahirdə ərəbləri himayə etdiyini göstərməyə çalışdı və Fələstini, yəhudi dövlətinə çevirmək fikrində olmadığını, açıqcasına e'lan etdi. Ərəbləri öz istəklərinə zidd olaraq, belə bir dövlətə tabe etdirmək olmazdı. Bu siyasət, II Dünya Müharibəsinin təzyiqləri, Süveyş kanalının və Orta Şərqi neft quyularının əldən çıxmasının qorxusu altında, ortaya atılmış hiylə idi. Təəssüflər olsun ki, ərəblər yenə də İngiltərənin himayəsinə aldandılar. Bəlkə də həmin günlərdə, dünyaya hakim kəsilmiş siyasi-strateji proseslər haqqında düzgün anlayışın olmaması, ərəblərin məsələni düzgün dərk etməsi və ingilislərin siyasi oyun planını anlamasına mane olmuşdu. Hər halda, II Dünya Müharibəsi, yəhudilərin nasistlər və Hitler tərəfindən qətlə, dünyada yəhudilərə qarşı ürək yanğısı və rəhmin yaranmasına – bu da, yəhudi dövlətinin yaranmasını əsaslandırır – səbəb oldu. Ərəblər də bu məsələyə reaksiya göstərərək, deyirdilər: «Niyə bu hadisənin zərərini, biz ödəməliyik?»

Tərəflərin İngiltərə əleyhinə e'tiraz etdikləri, İngiltərənin, məsələnin həllində aciz qaldığı bir şəraitdə, nəzərləri başqa tərəfə yönəldib, özünü bu tələdən xilas etdi. Belə ki, BMT-nin yaranmasından sonra, İngiltərə bu fürsətdən istifadə etdi və 1947-ci ildə, məsələnin həllini BMT-yə tapşırmağı qərara aldı.

BMT-nin Baş Asambleyası, məsələnin həlli yolunu tapmaq üçün Fələstinlə bağlı 11 nəfərdən ibarət xüsusi komitə yaratdı. Sözü gedən komitə, fasiləsiz olaraq İngiltərə tərəfindən Fələstinə müstəqillik verilməsi təklifini irəli sürdü. Onların ilkin planı, BMT-nin nəzarəti altında Yerusəlim azad məntəqəsi və Fələstin dövləti idi. 1947-ci ilin noyabrında Baş Asambleya, Fələstinin bölünməsi haqqında qərar çıxardı.

Fələstinin bölünməsinə dair BMT-nin qətnaməsi və İngiltərənin öz qoşunlarının 1948-ci ilin 15 mayında Fələstindən çıxarması qərarından sonra məntəqədə sakitlik yarada biləcək gücün olmaması üzündən, 1948-1949-cu illərdə ilk ərəb-israil müharibəsi baş verdi və yəhudilər, daha çox torpaq tutmaq məqsədilə, ərəblərin ərazilərinə hücum etdilər. Ərəblər də yəhudi məntəqələrinə qarşı hücumu keçdilər. Bunun ardınca 1948-ci ilin 14 mayında İsrail öz müstəqilliyini – müstəqil yəhudi dövləti adı ilə – e'lan etdi və müharibənin sonunadək, Fələstin torpaqlarının 77%-nə sahib ola olaraq, Əqəbə körfəzinə də yol tapdı. Nəticədə bir çox fələstinlilər didərgin düşdülər, onların kəndləri boşaldı və dağıldı. Beləliklə, Fələstin dövlətinin ləğvi və İsrail dövlətinin yaranması ilə yanaşı, prosesin ilk mərhələsi həyata keçdi.

ƏRƏB-İSRAİL BÖHRANININ GÜCLƏNMƏSİ

1948-ci ilin (işğalçı İsrailin yarandığı il) mayından əvvəl, yuxarı və orta təbəqələrdən olan təqribən 200 min fələstinli məntəqəni tərk etdilər və ərəblərlə israil arasındakı 1949-cu ilin atəşkəsinə qədər, bu rəqəm 700 min nəfərə çatdı. Didərginlərin yarısı İordaniyaya, qalanı isə Misir, Livan və Suriyaya, daha sonra digər ərəb ölkələrinə sığındılar. Həmin dövrdə, İsrail hökuməti yəhudilərin qayıtması və onlara tam vətəndaşlığın verilməsi haqqında, qanun qəbul etdi. Elə həmin ildə (1949) nasistlərin qırğınlarından canlarını qurtarmış, təqribən 250 min yəhudi, Fələstinə gəldilər və sonrakı 3 ildə, mühacirlərin sayı 680 min nəfərə çatdı. Yə'ni fələstinli didərgin ərəblərin yeri, onlar qədər yəhudi mühacirlər ilə dolduruldu. Ərəblərin əmlakı zəbt edildi və heç bir təzminat ödənilmədən, mühacir yəhudilər arasında bölüşdürüldü. Yəhudilər fələstinlilərin çıxış yolu açıq qoymuş, geriye dönmək yollarını isə bağlamışdılar.

Işğalçı İsrail dövləti də 1948-ci ildən başlayaraq, milli şəxsiyyətə malik olacaq Fələstin ərəb dövlətinin varlığını – keçmişdə və indinin özündə də, ərəblərin və fələstinlilərin, İsrail dövlətinin varlığını inkar etdikləri kimi – inkar edirdi.

Bu hadisələr və qarşıdurmalar, ərəblərlə İsrail arasındakı ixtilafı gücləndirdi. Hələ də yəhudi mühacirləri ilə fələstinlilər arasında əhali bərabərliyi yox idi. 1948-ci ildə fələstinlilərin sayı 4,4 milyon nəfər, israillilərin sayı daha da az idi. Lakin Amerika və İngiltərənin himayəsi və daha yüksək texnoloji imkanlara malik olduqları üçün özlərinin strateji üstünlüklərini saxlayırdılar. Əvvəlcə fələstinli didərginlər, ərəb ölkələri tərəfindən himayə edilirdilər. Lakin onları müdafiə etmək üçün ərəblər də lazım olan gücə malik deyildilər. Onlar «Fələstin dövləti» siyasi ideyasının axtarıları ətrafında, tədriclə təşəkkül tapdılar və öz daxillərində fələstin millətçilik ruhunu yaratdılar. Onlar hətta Fələstinin coğrafi şəklini şə'rdə, ədəbiyyatda, rəsm əsərlərində, mahnı və musiqidə əks etdirdilər. Məntəqənin savadlı təbəqələrindən sayılan fələstinlilər, 1960-cı ildən başlayaraq siyasi, hərbi, ictimai və s. təşkilatlar yaratmağa başladılar. Bu təşkilatlardan ən mühümü, Fələstin Azadlıq Təşkilatı (FAT.) idi. Həmin təşkilat 1964-cü ildə yaradılmış və İsrail əleyhinə siyasi və hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etməklə yanaşı, didərgin fələstinlilərin bə'zi ictimai məsələləri ilə də məşğul olurdu. Bu təşkilat 1974-cü ildə BMT-də müşahidəçi kimi qəbul edildi.

Fələstinli təşkilatlardan biri də, Fələstin Milli Şurasıdır. Həmin təşkilat parlamentə bənzəyir və müxtəlif qurpları özündə birləşdirir. FAT öz əsasnaməsində, İsrailin ləğvi və qeyri-məzhəbi demokratik bir dövlətin qurulmasını istəyirdi. Lakin bir müddət sonra təşkilat daxilində fikir ayrılıqları yarandı. Onun siyasi rəhbərləri – xüsusilə Yasir Ərəfat – 80-ci illərin hadisələri, İsrailin hərbi hücumları və didərginlərin sayının artmasından sonra, öz mövqe və hədəflərində dəyişikliklər etdilər. Belə ki, bu dəyişikliklər İsrail dövləti ilə bir başa sülh danışıqlarının keçirilməsi və Fələstin Muxtar Dövlətinin yaranması ilə nəticələndi. FAT «Təl-Əviv» razılaşması, 1993-cü ilin 13 sentyabrında Vaşinqtonda, Ağ Evdə 2500 nəfərin hüzurunda imzaladı. Bu razılaşmanın gedişində, Amerika dövləti tə'yinedici və vasitəçi rolunu ifa edirdi. Yeri gəlmişkən, bə'zi ərəb dövlətləri də bu

hadisəyə heç bir reaksiya vermədilər. Ərəfatın bu əməli, muxtar dövlətin yaranması ilə nəticələndi. Prosesin təkmiledici danışıqları, 1377-ci ilin mehr ayında (oktyabr 1998-ci il) Amerikada keçirildi. Bu danışıqlar «Merilənd razılaşması» kimi tanınır. İsrailin baş naziri Netanyahu və Fələstin Muxtar Dövlətinin rəisi, Ərəfat təsdiq etdikləri bu müqaviləyə əsasən, aşağıdakı mövzular barəsində razılıq əldə edildi:

1. Məntəqədə terrorizmin məhvi üçün təhlükəsizlik planı;
2. İsrail qüvvələrinin 90 gün ərzində, İordan çayının qərb sahilində 13,1% ərazidən çıxarılması;
3. Qərb sahilindəki ərazilərin 14,2%-nin Fələstin Muxtar İdarəçilərinə verilməsi;
4. Fələstin Milli Bəyannaməsinin, İsrailə düşmənçilik bəndlərinin ləğvi;
5. Qəzza bölməsi ilə Qərb sahili arasında iki dəhlizin təhlükəsizliyinin tə'mini;
6. Ordunun çıxarılması barədə danışıqların 3-cü mərhələsinin İsrail tərəfindən keçirilməsi öhdəçiliyi;
7. 750 fələstinli məhbusun, 3 mərhələdə azad olunması;
8. Qəzza bölməsində, fələstinlilərə məxsus aeroportun yaradılması.

Əlbətdə təcrübə göstərir ki, İsrail dövləti öz və'dələrinə az əməl edir və əksər vaxtlarda, öz istəklərini diktə edir. Merilənd razılaşmasının bəndlərini nə qədər yerinə yetirəcəyi bilinmir.

FAT-ın İsrailə qarşı mövqeyinin dəyişməsi, Fələstin siyasi cinahları arasında reaksiyalara səbəb oldu. Bunun nəticələrindən biri də, xalq içində güclü dayaqları olan «İntifazə hərəkəti»-nin yaranması oldu. Bu hərəkətin, həmin müqəddəs amal yolunda çoxlu şəhid verməsinə baxmayaraq, İsrail rəhbərlərinin narahatçılığına səbəb olmuşdur. İntifazə hərəkətinin göstərdiyi təzyiqlərin, İsrail dövlətinin FAT-a qarşı mövqeyinə tə'sir etdiyi ehtimal olunur. Fələstinin köhnə və yeni təşkilatlarının əksəriyyəti, barışma prosesini və Ərəfatla İsrail arasındakı sülh danışıqlarını rədd və pisləyirdilər. Məsəl üçün Corc Həbəşin rəhbərliyi ilə «Fələstinin azadlığı üçün xalq cəbhəsi» və Nayif Həvatimənin rəhbərlik etdiyi «Fələstinin azadlığı üçün demokratik cəbhə», İsrailə razılaşmanı Fələstin millətinin ideyalarına böyük xəyanət kimi qiymətləndirir, rəsmi olaraq FAT-ın

İcraiyyə Komitəsindəki nümayəndələrin istə'fasını e'lan edirdilər. Həmçinin Əbu Nəzala bağlı olan «Fəth hərəkəti»-nin inqilabi şurası da, Yasir Ərəfatı xəyanətkar e'lan edərək, terrorla hədələmişdir.

Bundan başqa, yeni yaradılmış – şəhid doktor Fəthi Şəqaqinin rəhbərliyi ilə yaradılmışdır – «İslam cihadı hərəkəti» və Şeyx Əhməd Yasin Ramazanın rəhbərlik etdiyi «İslam müqaviməti hərəkəti» (Həmas) da razılaşmanın gedişi ilə müxalif olduqlarını e'lan etmiş və xalqı İsrailə Ərəfat arasında yaranmaqda olan müqaviləyə qarşı müqavimət göstərməyə çağırmışlar.

Amerika və İsrail dövlətlərinin və FAT-ın nəzərində Fələstin böhranı, Fələstin Muxtar Dövlətinin İsrail dövlətinin tərkibində yaranması yolu ilə həll edilə bilər. Bə'zi ərəb, qeyri-ərəb və müsəlman dövlətləri də buna ümidvardırlar və ya buna qarşı heç bir reaksiya göstərmirlər. Digər tərəfdən, bə'zi ərəb dövlətləri – Suriya və s. – və İİR kimi qeyri-ərəb dövlətləri və bə'zi fələstinli təşkilat və qrupların nəzərində, sözü gedən məsələ yalnız İsrailin varlığı olmadan həll edilə bilər. Deməli fərqlər və ixtilaf, İsrailin varlığının qəbul edilməsindədir. Onu da bilməliyik ki, 1977-ci ildə Misir prezidenti Ənvər Sadatın Təl-Əvivə səfərindən öncə, fələstin xalqı, eləcə də ərəb və qeyri-ərəb dövlətləri arasında vahid bir fikir var idi. Yə'ni hamı İsrailin varlığını qəbul etməkdən imtina edirdilər. Lakin ola bilsin ki, ərəblərlə İsrail arasında baş vermiş dörd müharibənin nəticəsi, FAT-ın müharibədəki uğursuzluqlar, 80-ci illərdə İsrailin bu təşkilatı dağıtmaq və Amerikanın, ərəb və İslam dövlətlərini İsrailin varlığını qəbul etməyə razı salmaq üçün göstərdiyi sə'ylər, müsəlmanların və ərəblərin sıralarında fikir ayrılıqlarının yaranmasına səbəb oldu. Bə'zilərinin böhranı həll etmək üçün İsrailin varlığını qəbul etmək strategiyası və müzakirə yolunu seçmələri, İsrail dövlətinin tərkibində muxtar dövlət formasını qəbul etmələri və hətta bu yolda çalışmaları ilə nəticələndi. Bunun əksinə olaraq, digər bir neçə qrup hələ də İsrailin inkar və İsrail qarşısında mübarizə və müqavimət strategiyası üzərində tə'kid edirlər. Onların nəzərində, İsraili qəbul etmək və onunla razılığa gəlmək, Fələstin ideyalarına xəyanət və bütün müsəlmanlar üçün ciddi təhlükədir.

ƏRƏB-İSRAİL MÜHARİBƏLƏRİ

FAT rəhbərləri və bə'zi ərəb və İslam dövlətləri arasında, İsrailə razılığa gəlmək fikrinin yaranmasına müxtəlif amillərin tə'sir etdiyi və onlardan birinin Ərəb-İsrail müharibələrinin nəticələri olması haqqında söz açıldı.

1. Birinci müharibə 1948-1949-cu illərdə baş verdi və 700 min fələstinlinin didərgin düşməsi ilə nəticələndi. Həmçinin, İsrail öz mövqeyini gücləndirdi və bir dövlət kimi, öz varlığını e'lan etdi.

2. İkinci müharibə, 1956-cı ildə baş verdi. Misirin prezidenti Əbdül-Nasir Süveyş kanalını milliləşdirdi. Bunun ardınca İsrail, Fransa və İngiltərə müştərək formada, hücum planı hazırladılar. Bu plana əsasən, İsrail Sina səhrasına, Fransa və İngiltərə kanala hücum etməli idilər. Misirə qarşı edilən bu üçtərəfli hücum dünyanın və xüsusilə, Amerikanın reaksiyasına səbəb oldu. Nəticədə, plan yarımçıq qaldı və qələbə qazanılmadı. İsrail dörd aydan sonra Sina səhrasından geri çəkilməyə məcbur oldu.

3. Üçüncü müharibə, 1967-ci ildə baş verdi və 6 gün çəkdi. Bu müharibə BMT qoşunlarının Nasirin xahişi ilə geri çəkilməsi, İsrail qoşunlarının sərhəd boyunca hərbi düzülüşü və Misirlə İordaniya arasında hərbi müqavilə imzalanmasının ardınca baş verdi. Həmin müharibədə, İsrail cəld hərəkət edərək, iyunun 5-də Misir, Suriya, İordaniya və İraqın hava limanlarına hücum edib, təyyarələrini partlatdı. Adı çəkilən ölkələri, hava qüvvələrindən məhrum edərək, bir neçə saat ərzində səmada üstünlük qazandı. Özünün piyada qüvvələrinin köməyi ilə Qəzza bölməsi, Qərb sahili, Yerusəlim və Colan təpəliklərində müxtəlif məntəqələri tutub, Sina səhrasını işğal etdi. Misir qoşunlarını, Süveyş kanalının o biri tərəfinə qovaraq, Tiran boğazını da ələ keçirdi. Bu müharibə, İsrailin nəzarəti altında olan torpaqların sahəsini, 3 dəfə artırmaqla, İsrailin ərəblərdən üstün hərbi gücə malik olduğunu göstərdi. Süveyş kanalının və Sina səhrasında iki neft ayırma zavodunun və neft quyularının bağlanması, Port-Səid, İsmailiyyə və Süveyş şəhərlərində problemlərin yaranması və misirli didərgin və qaçqınların artması, Misir qarşısında bir çox iqtisadi çətinliklərin yaranmasına səbəb

oldu. Bundan əlavə, İordaniyanın iqtisadiyyatı dağıldı və çox sayda didərgin, İordaniya və Suriyaya pənah gətirdi. Həmin müharibə, tamamilə İsrailin xeyrinə və ərəblərinə zərərinə başa çatdı.

4. Dördüncü müharibə 1973-cü ildə, Misir və Suriyanın İsrailə qarşı qəfil hücumlarının ardınca başladı. İsraililərin başı «Kipur günü» bayramına qarışdığı üçün əvvəlcə hərbi əməliyyatlarda ərəblərə qələbə qazanırdılar. Lakin israililər cəld özlərinə gələrək, mübarizəyə başladılar və Misirin qüvvələrini Süveyş kanalının, Suriya qoşunlarını isə Colanın arxa tərəfinə qovdular. Bu hadisədən sonra Amerikanın vasitəçiliyi ilə 1974-cü ildə İsrail-Misir və İsrail-Suriya arasında müharibələrin tərki razılaşması imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən, İsrail Süveyş kanalı və Sina səhrasının qərbində ensiz bir zolaq, həmçinin Suriyanın Qənitərə şəhərindən geri çəkildi. Ərəb-İsrail müharibələri, Orta Şərqdə hərbi rəqabət üçün şərait yaratdı və tərəflərdən hər biri, öz təchizat və hərbi avadanlığını, əsgərlərinin sayını artırmağa sə'y edirdi. Orta Şərq güclü ölkələrin, xüsusilə Amerika və SSRİ-nin silah sənayesi üçün münasib satış bazarına çevrildi. 1977-ci ilin noyabrında Misirin prezidenti Ənvər Sadat İsrail parlamentində sülh haqqında mə'ruzə söyləmək üçün İsrailə daxil oldu. Bir il sonra, 1978-ci ilin sentyabrında Kemp-Deviddə, İsrailə Misir arasında sülh müqaviləsi hazırlandı və 1979-cu ilin martında imzalandı. Bu rüsvayedic müqaviləyə görə, İsrail bir neçə mərhələli plan əsasında Sina səhrasını tərk edərək, bu ərzini Misirə təhvil verirdi. Həmçinin, hər iki ölkə bir-birinin hakimiyyət hüququ, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyini rəsmi surətdə tanımaq və bir-birinə hörmət halında razılığa gəldilər. 1982-ci ilin aprelində, yə'ni Sadatın öldürülməsindən 6 ay sonra, İsrail Sina yarımadasından çıxaraq, onu Misirə təhvil verdi. Kemp-Devid razılaşması, əslində İsrail dövlətinin Misir adlı böyük ərəb ölkəsi tərəfindən tanınması və qəbul edilməsinin başlanğıcı idi. İlk dövrlərdə, ərəb ölkələri buna e'tiraz edirdi və hətta, Misiri Ərəb Liqasından ixrac etdilər.

1982-ci ildə İsrail tərəfindən Livan və Livanın cənubunda yerləşən fələstinli qaçqınların düşərgələrinə qarşı birtərəfli müharibə başladı. Bu müharibədə, Amerikanın şərti himayəsi ilə 40 min İsrail əsgəri, Livanın cənubuna hücum etdi və Beyruta qədər irəlilədi. Həmin

hücumda İsrailin məqsədi, FAT-ın tam ləğvi, Fələstin dövlətinin təşkili kimi siyasi ideyanın məhv edilməsi, suriyalıların Livandan çıxarılması və Beyrutda oyuncaq xristian hökumətinin qurulması idi. Həmin müharibədə, digər qərb ölkələri iştirak etmirdi və öz qüvvələrinin 1/3-ni itirmiş suriyalılar, atəşkəsi qəbul etməyə məcbur oldular. Tənha qalmış fələstinlilər, özlərinə arxalanmaq və müharibə etmək yolunu seçdilər. Lakin İsrailin hərbi təzyiqi çox güclü idi və fələstin partizanları, Beyrutdan çıxmağa məcbur oldular. Həmin hadisədən sonra 1983-cü ildə İsrail və Livan hökumətləri müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən, Livanın cənubunda İsrail üçün təhlükəsizlik məntəqəsi yaradılmalı idi. Lakin bu müqavilənin Livan xalqı və xüsusilə, «Hizbullah» qüvvələri tərəfindən pislənməsinin ardınca, 1984-ci ildə Livan hökuməti onu ləğv etməyə məcbur oldu. Livanın cənubunda şiə Hizbullahın hücumlarının güclənməsinin ardınca, İsrail bu məntəqəni boşaltmağa məcbur oldu. FAT öz siyasi idarəsini Tunisə köçürdü və Ərəfat da, ora getdi. İsrail, onların Tunisdəki mərkəzlərinə də hücum etdi. Lakin Ərəfat, canını qurtara bildi. Həmin hadisələr və uğursuzluqlar, Livandakı Hizbullah və işğal olunmuş Fələstin ərazilərində Intifazə kimi xalq müqaviməti qruplarına qarşı az diqqət yetirilməsi, İsrailə razılığa gəlmək fərziyyəsinin yaranmasına – xüsusilə Amerikanın təhriki ilə – tə'sirsiz ötürmədi və belə görünür ki, bir tərəfdən xalqın yeni imkanlarına arxalanmamaq, digər tərəfdən, Amerikanın İslam dövlətlərini İsraili qəbul etməyə həvəsləndirməsi və Amerikanın İsraili Orta Şərqdə öz bazası ünvanı ilə gücləndirmək kimi strateji hədəfi, İsrail və Ərəfatın razılıq prosesinin yaranması və bə'zi məntəqə ölkələrinin razılıqla susmasına tə'sir göstərir. Hər halda, bu böhran məntəqədə ciddi şəkildə özünü biruzə verir və Fələstinin muxtariyyət alması planı, böhrana son qoymaq üçün münasib plana bənzəmir. Planın qaranlıq nöqtələri və İsrailin ona əməl etməməsi, Fələstin xalqı arasında daxili e'tirazların varlığı, Fələstinin siyasi qüvvələri, İslam ölkələri arasında yaranmış ziddiyyət və ixtilafı nəzərə alsaq, sözü gedən plan müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacaq. Bu böhran, öz həllini tapmayacaq. Yeganə yol budur ki, məzlum Fələstin xalqı öz itirilmiş hüquqlarını əldə etsin (həmin günün gələcəyi ümidi ilə).

(7-2-2) KƏŞMİR BÖHRANI

Təlatümlü tarixə malik olan Kəşmir xalqı, ingislərin Hind yarımadasına gəlməsindən, 1819-cu ildə sinklərin hakimiyyətinin başlanması və 1846-cı ildə Kəşmirin ingilislər tərəfindən Kolab Sinkx və Duqreyə satılmasından sonra, əzabla dolu yaşayışa düçar oldular. Sinkx və Duqre hakimləri, Kəşmirin müsəlman xalqına qul kimi baxır və onlarla qeyri-insani rəftar edirdilər. Buna görə də həmin dövrü Kəşmir xalqının qara dövrünü adlandırırlar. Hind yarımadasının parçalanması, Hindistan və Pakistan dövlətlərinin yaranmasından sonra, təəssüflər olsun ki, Kəşmir xalqının yaşayışı və taleyində heç bir dəyişiklik yaranmadı. Əvvəlki iki qrupun hakimiyyəti, Kəşmir müsəlmanlarının hərəkəti üçün yeni fürsət yarananadək davam etdi. Lakin hərəkət rəhbərlərinin siyasi və islamçı baxışlarının zəifliyi üzündən, həmin fürsətdən yaxşı istifadə edilmədi. Pakistanın müstəqilliyindən sonra Kəşmir diyarının siyasi tarixi, bir neçə məntəqədaxili baxışlar halqasına düşdü: Pakistan və ya Hindistana birləşmək, Hindistan tərkibində muxtariyyət və tam siyasi müstəqillik və s. İngilis dövlətinin siyasəti və Kəşmirin siyasi rəhbərlərinin səhv mövqeyi, Hindistanın həmin məntəqə üzərində ağalığının davam etməsinə kömək etdi və Kəşmirin müsəlman xalqını, Hindistan dövlətinin nəzarəti altında saxladı. Başqa tərəfdən, Kəşmirin Hindistan və Pakistanla nisbətdə coğrafi mövqeyi və xüsusiyyətləri, onlar arasında münaqişənin yaranmasına səbəb oldu. Hətta 1948, 1965 və 1971-ci illərdə siyasi və hərbi çəkişmələrlə nəticələndi. BMT iki qətnamə çıxarmaqla, Kəşmirin taleyini öz xalqının öhdəsinə buraxdı. Lakin Hindistan dövləti qətnamələrin hökümlərini qəbul etməkdən boyun qaçırdı və hərbi qüvvədə istifadə edərək, Camu və Kəşmir üzərindəki hakimiyyətini qoruyub saxladı. Vəziyyətin bu cür davam etməsi, məntəqənin iqtisadi, ictimai və mədəni inkişafında qeyri-müəyyənliyin yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə, yoxsulluq və inkişafdan gerililik, həmin məntəqəyə hakim kəsildi. Kəşmir böhranı, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

1. İslam və Hind mədəniyyətləri arasında ziddiyyət

İslam mədəniyyəti, məntəqədə üstünlük təşkil edir. Həmin iki mədəniyyətin siyasi nümunələrini bir tərəfdən islamçı və xalq

hərəkətlərində, digər tərəfdən Hind dövlətində görmək olar. Mədəniyyət arasında qeyri-bərabərliyin yeri, Kəşmirdəki istismarı və hakimiyyət davamının qorunması məqsədilə, geniş hərbi qüvvələrinin hüzzuru vasitəsilə doldurulur.

2. Atom silahlarına malik qonşuların mənafeələrindəki ziddiyyətlər

Keçmiş SSRI-in dağılmasından əvvəl, Kəşmir diyarı dörd atoma malik ölkə (SSRI, Çin, Hindistan və Pakistan) tərəfindən əhatə olunmuşdu və hazırda, ən azı üç atoma malik ölkə (Çin, Hindistan və Pakistan) tərəfindən əhatə olunub. Adı çəkilən dövlətlərdən hər biri, Kəşmir məntəqəsində öz mənafeini təmin etməyə çalışır. Buna görə də, onların iddia etdikləri Kəşmirdəki mənafeələrini təmin etmək üçün rəqabətləri, münaqişənin genişlənməsi və hərbi münaqişənin baş vermə ehtimalına kömək edir. Aydın ki, bu cür hərbi münaqişə, Asiyanın cənubu və bütün dünya üçün dəhşətli nəticələrə gətirib çıxara bilər.

3. Böhranın məntəqədaxili olması

Belə ki, beynəlxalq səhnəyə çıxmış bir çox böhranlı strateji məntəqələrin ziddinə olaraq, Kəşmir böhranı məntəqədaxilidir və münaqişə onun qonşuları arasında gedir. Geosiyasi və geostrateji üstünlüklərindən əlavə, Kəşmirdəki hakimiyyət boşluğu da, qonşular arasında Kəşmirə nəzarət etmə üstündə münaqişəyə səbəb olmuşdur. Çünki əgər Kəşmirin siyasi müstəqilliyi təmin edilərsə, müstəqil siyasi hakimiyyətlə birlikdə, qonşularla bərabər xarici əlaqələr yaradılsa, onlar arasındakı rəqabət üçün şərait zəifləyəcəkdir. Lakin hazırda, qonşular arasında Kəşmirin sahibsiz olması kimi müştərək fikirin mövcudluğu və «kim Kəşmirə sahib olarsa, öz təhlükəsizliyini təmin edəcək və rəqibi olan qonşuya qarşı, üstünlüyə malik olacaq» ideyası kimi qonşular arasında müştərək fikirlərin olması üzündən, onlar Kəşmirdəki nüfuzlarının artırılmasına çalışırlar.

KƏŞMİRİN GEOSTRATEJİ VƏ GEOSİYASİ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Pamir bəndinin əksəriyyətini təşkil edən Kəşmir məntəqəsi, qonşularının nəzərində onun strateji əhəmiyyətini artıran, strateji və geosiyasi üstünlüklərə malikdir. Həmin üstünlüklər bunlardır:

1. Coğrafi vəziyyəti

Kəşmir ərlverişli təbii şəraitə malik olmaqla yanaşı, dünyanın güclü və ikinci dərəcəli dövlətlər sırasına daxil olan müxtəlif ölkələrin qonşuluğunda yerləşir. SSRİ-in parçalanması və Əfqanıstanın azad olunmasından sonra dünyanın hegemon dövlətlərindən birinin Kəşmirin qonşuluğundan çıxmasına baxmayaraq, sair qüdrətli dövlətlər hələ də bu məntəqə ilə qonşudur. Şimalda və Şərqdə ən böyük sərhəyə malik olan Çin, birinci yerdə və elə bu cəhətdən də qərbdə, Pakistan ikinci yerdə yerləşir. Cənubdan Hindistan – müştərək sərhəd baxımından – üçüncü və Əfqanıstan dördüncü yerdə gedir.

2. Hündürlük

Kəşmir məntəqəsi, Yer in tavanı sayılan Pamir hündürlüklərinin bir hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan ətrafındakı alçaq məntəqələr üzərində nəzarət imkanına malikdir. Yə'ni Dəkən və Hindistan yaylası, İran yaylasının şərq, Əfqanıstan, Pəncab düzənliyi, Pakistan, Mərkəzi Asiya və Tacikistan, Tibet yaylası və Çinin qərbindəki Sin Kyanq məntəqəsi, Kəşmir məntəqəsinin ətrindəki alçaqlıqlarda yerləşir. Bu səbəbdən də həmin məntəqələr hərbi baxımdan Kəşmiri təhlükə sayır və qonşuların hər birinin orada yerləşməsinə, özünə qarşı qısa və ya uzunmüddətli təhdid və təhlükə mənbəyi sayır. Həmin məsələ şəhərlər, böyük yaşayış məntəqələri və hətta paytaxtların onun yaxınlığında yerləşməsinə görə əhəmiyyətli olur. Bu baxımdan, Pakistan daha çox təhlükəyə mə'ruz qalır. Çünki paytaxtı və böyük şəhərləri, həmin məntəqəyə yaxın yerlərdə yerləşir. Çin və Hindistanın həmin məntəqənin hündürlüklərini ələ keçirmək üstündəki rəqabətinin və Syaçin diyarının strateji əhəmiyyətinin mənşəyi, həmin mövzudur – yə'ni Kəşmirin hündürlükdə yerləşməsidir.

3. Rabitə və əlaqə əhəmiyyəti

Kəşmir və xüsusilə onun şimal hissəsi, Cənubi Asiya ilə Mərkəzi Asiya və Tibet və Çinin qərbi ilə Sin Kyanq və Asiyanın şərq arasında rabitənin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Ravilpəndi-Kalgit-Kaşğar asfalt yolu bu rabitəni asanlaşdırır. Bu səbəbdən də, həmin yol strateji əhəmiyyətə malikdir. Çünki Pamir hündürlükləri və Himalay dağları, Asiyanın cənubu ilə mərkəzi və şərq arasında

əlaqəni çətinləşdirir. Həmin yol şimal məntəqələrindən keçir və Pakistanın nəzarəti altındadır.

4. Sind və Pəncab mənbələrində yerləşmə

Kəşmir məntəqəsi, Hindistanın şimal hissəsi və Tibetin qərbi beş çayın – Sind, Cəhlom, Çinab, Qavi və Sətlic çaylarının – mənbəyini əhatə edərək, vahid bir topoqrafik məcmuə təşkil edir. Onun dərələri və su damarlarının istiqaməti, Pəncab düzənliyinə tərəf yönəlmiş və təbii surətdə yerləşmişdir. Buna görə də, Kəşmir məntəqəsinin öz yaşayışını Pəncab və Sind çayların və məhsuldar düzənliklərdən asılı sayan Pakistan üçün xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Pakistanın rəqibinin ona nəzarət etməsi, Pakistan üçün ciddi təhlükə mənbəyi ola bilər.

Göründüyü kimi, sadalanan coğrafi üstünlüklər Kəşmirə xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb etdirir. Onun hamısı və ya bir hissəsinə hər bir qonşu ölkənin nəzarət etməsi, başqalarının nəzərində milli təhlükəsizlik və milli mənafe üçün ciddi təhlükə sayıla bilər. Orada hakimiyyət və müstəqil siyasi sistemin olmaması, qonşular arasında rəqabəti gücləndirmiş və Kəşmir böhranının zahirini dəyişdirmişdir. Buna görə də, həmin məntəqənin böhranının mahiyyətini, onun geostrateji və geosiyasi əhəmiyyəti çərçivəsində axtarmaq lazımdır.

KƏŞMİRİN QONŞULARININ GEOSİYASİ BAXIŞLARI

Deyildiyi kimi, Kəşmirin qonşuları dünya və məntəqə əhəmiyyətli güclü dövlətlərdir. Buna görə də, onlardan hər biri öz mənafeini nəzərə almaqla, Kəşmir haqqında xüsusi geosiyasi baxışlara malikdirlər:

1. Çinin mövqeyi

Çin orta qərbdə malik olduğu üçün digər qonşulara nisbətən daha çox məntəqədə maraqlıdır. Çünki birincisi qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edir. İkincisi, həm separatçılığa meyili və həm də, Çinin siyasi mərkəzindən uzaqda yerləşən məntəqələrdən sayılan Tibet və Sin Kyanq əyalətlərinə separatçılıq fikri və meyillərinin soxulmasının qarşısını alır. Üçüncü, Pakistan, Kəşmir və Əfqanıstan müsəlmanlarının Sin Kyanq əyalətinin və Çinin qərbindəki müsəlman əhali ilə əlaqəsinə mane olur. Xüsusilə, SSRİ-nin dağılmasından sonra məntəqədə baş verən yeni dəyişikliklər, Çinin

nəzərində oranı münaqişə üçün yararlı zonaya çevirir. Dördüncüsü, Çin Kəşmirdə nəzarət etməklə, Asiyanın cənubu və Hind okeanının şimalına daha çox nəzarət etmək və əlaqə yaratmaqla imkanı əldə edir. Beşincisi, Çinlə Hindistan arasında münaqişə olduğu üçün, Kəşmir hüdürlüklərinə nəzarət, təkcə rəqibin – yə'ni Hindistanın – orada hüzurunun və üstün mövqedə yerləşməsinin qarşısına almır, həm də Çinin özünə strateji üstünlük qazandırır.

2. Pakistan

Pakistan sərhəd qoşunluğu baxımından, ikinci yerdə yerləşir və özünün, Kəşmirə nisbətən nadir vəziyyəti üzündən, onun məsələləri ilə maraqlanmağa məcburdur. Çünki birincisi, paytaxt İslamabad, Lahur, Feysəlabad, Sahival, Salkut, Ravilpəndi, Pişavər, Qucərat, Qucəranəvalə, Sərqudha, Moltan, Müzəffərgər və Şeyxupurə kimi böyük şəhərləri olan və çox saylı əhaliyə malik Pəncab diyarı, Kəşmirə sərhəddə yerləşir. Rəqibin Kəşmirdə yerləşməsi, milli təhlükəsizlik üçün ciddi təhlükə sayılır. İkincisi, Pakistan, Pəncab və Sind əyalətlərinin böyük şəhərlərinin əhalisinin 80%-nin iqtisadi həyatının asılı olduğu Pakistanın su mənbələri, öz başlanğıcını Kəşmirdən götürür. Pakistan, onların axınının təhlükəsizliyi, sağlamlığı və qorunmasından arxayın olmaq məcburiyyətindədir. Üçüncüsü, Kəşmirin əksər əhalisi müsəlmandır və Pakistan xalqı ilə dini, mədəni, milli, ictimai və tarixi ortaqlıqlara malikdirlər. Bu səbəbdən də, Pakistan onların taleyinə biganə qala bilməz. Çünki Pakistandakı milli istək, hökumət və dövləti Kəşmirin işləri ilə məşğul olmağa vadar edir. Qarşılıqlı olaraq Kəşmir xalqı da, Pakistanın həmin rolunu ifadə etməsi istəyindədir. Dördüncüsü, Pakistan həm iqtisadi və həm də təhlükəsizlik baxımından Çin, Asiyanın şərq və Mərkəzi Asiya ilə əlaqə saxlamağa məcburdur. Kəşmirin şimalından keçən Ravilpəndi – Kaşğar yolu, Pakistanın öz ehtiyacını ödəyə bilər. Onu da deməliyik ki, Pakistanla Hindistan arasında müharibə baş verəcəyi və Asiyanın cənubunda yeni vəziyyətin yaranacağı təqdirdə, sözü gedən yol, Pakistan üçün geostrateji əhəmiyyətə malik olacaq.

3. Hindistan

Hindistan, Kəşmir cənubunda onunla həmsərhəddir və Kəşmirin, öz ərazisinə nisbətən mövqe baxımından, bu məntəqədə marağı var.

Çünkü birincisi: onu Hindistanın şimalı, Dehliyə – ölkənin paytaxtına – və «Amritsar» dini mərkəzinə nəzarət mərkəzi sayır və rəqiblərinin – yə'ni Çin və Pakistanın – Camu və Kəşmirdə yerləşməsinə, özü üçün təhlükə sayır. İkincisi, məntəqədə yerləşməklə, Çinin öz şimal sərhədlərinə yaxınlaşmasının qarşısını alır. Üçüncüsü, məntəqəyə nəzarət etməklə, ondan Pakistan əleyhinə təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə və Pakistanın xarici siyasətini passivləşdirə bilər.

4. Keçmiş SSRI

Bu ölkə Əfqanıstana nəzarət etməklə, Kəşmirə daha çox çıxış əldə edirdi. Lakin Kəşmirin digər qoşunları ilə müqayisədə, böyük mənafeə yoxdur və Kəşmirə yaxınlıqda, yalnız Tacikistan Respublikası yerləşir. Buna görə də, Kəşmir tərəfindən heç bir təhlükə hiss etmirdi. Yalnız, müştərək sərhəddə münaqişələri olan Çinin cənub sərhədlərində yerləşməsi, istisna idi. Bununla belə, SSRI-nin Kəşmirdə heç bir marağının olmadığını fikirləşmək olmaz. Çünki birincisi, SSRI Çinin öz cənub sərhədlərində yerləşmək təhlükəsinin qarşısını alır. İkincisi, Kəşmirdən Çin əleyhinə – Çinin qərbindəki separatçılıq meyilləri ilə bağlı – təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə edir. Çünki, soyuq müharibə dövrünün bloklaşmasında, sovetlər birliyi Pakistanı öz qarşısında bir blok hesab edirdi. Dördüncüsü, Kəşmir SSRI-nin Asiyanın cənubuna çıxması üçün Hindistan yeganə quru rabitə yolu idi. Soyuq müharibə dövründə Hindistan bitərəf ölkələr sırasında olmasına baxmayaraq, dünya bloklaşmasında SSRI-yə meyilli idi və həmin mövzu, möhkəm və birbaşa əlaqənin zəruriliyini ortaya çıxarırdı.

5. Əfqanıstan və Tacikistan: Bu ölkələrin, Kəşmirə sərhəd əlaqələri çox zəifdir və Kəşmir böhranında, həlledici rol və öz maraqlarını təmin etmək iqtidarında da deyildirlər. Ancaq sərhədlərin təhlükəsizliyinin təmin və qorunması, onların mənafeə sayıla bilər.

KƏŞMİRİN QONŞULARI ARASINDAKI QARŞILIQLI GEOSİYASİ REAKSİYALARIN FORMASI

Dediyim kimi, Kəşmirin qoşunları dünya və məntəqə miqyasında güclü dövlətlərdir və həmin dövlətlər, Kəşmirdə müstəqil hakimiyyət və siyasi sistemin olmaması üzündən, bir-biri ilə

qarşılıqlı çəkişmədədirlər. Hər birinin digərinə nisbətdəki vəziyyəti, Kəşmir barəsindəki və məntəqədəki yaxınlaşma və konfrontasiya haqqındakı məsələlərdəki rəftarına tə'sir edir. Kəşmirin qonşularının vəziyyəti və onların məsələyə baxışı, keçmiş SSRI-nin dağılmasından sonra dəyişikliyə mə'ruz qalmış, xüsusi geosiyasi formanın yaranmasına səbəb olmuşdur.

SSRI-nin parçalanmasından öncə, bu formanı həmsərhəd ölkələrin qarşিদurması və qarşিদuran ölkələrin razılaşması təşkil edirdi. Bu xüsusiyyət, məntəqədə bərabərlik yaradırdı. SSRI dağılmazdan öncə, Kəşmirin ətrafını 4 güclü ölkə əhatə etmişdi və onların hər biri, özüylə həmsərhəd olan digər 2 güclü ölkə ilə münaqişə və qarşিদurma halında idilər. Yə'ni Çin, Hindistan və SSRI ilə, SSRI Çin və Pakistanla, Pakistan SSRI və Hindistanla, Hindistan, Pakistan və Çinlə rəqabət və münaqişə halında idilər. Lakin çarpaz formada və hər iki ölkədən biri, bir-biri ilə razılığa gəlmiş, anlaşmış və məntəqədə, bir növ yaxınlaşmaya nail olmuşdular. Yə'ni Çin və Pakistan bir-biri ilə və SSRI Hindistanla, bir-birini yaxşı anlayırdılar və razılığa gəlmişdilər. Başqa sözlə, bu geosiyasi məsələ də, qonşu ölkələrin yaxınlaşması ilə qarışmışdı.

SSRI-nin razılaşması ilə məntəqədə iki siyasi qüdrət (Əfqanıstan və Pakistan) yarandı. Həmin ölkələrin Kəşmirdə heç bir mənafei yoxdur. Əksinə, onların başı öz daxili məsələlərinə qarışmış. Bundan əlavə, rol oynamaq, Kəşmirdə öz mənafeini tə'min etmək və rəqabət meydanında yarışmağa gücləri yoxdur. Bu səbəbdən də, SSRI-nin dağılmasından sonrakı yeni geosiyasi durumda, yalnız üç ölkə qalmış və Kəşmirin şimalında güclü ölkə boşluğu yaranmışdır. Onun məntəqədəki rolu və Kəşmirin qərbində və şərqindəki ölkələr üçün yaratdığı təhlükə sovuşmuşdur. Durumdakı qüvvələr bərabərliyi pozulmuşdur. Çünki, Kəşmirin qərb və şərqindəki ölkələrin (Pakistan və Çin) yaxınlığı, hələ də qalmaqdadır. Şimal və cənubdakı ölkələrin (SSRI və Hindistan) yaxınlığı, pozulmaya mə'ruz qalmışdır. Digər tərəfdən, Çin və Pakistan əleyhinə müştərək təhlükə, yə'ni SSRI dağılmışdır. Buna görə də, yeni durumda, şərqlə qərbin (Çin və Pakistan) yaxınlaşması, geosiyasi üstünlüyə malikdir. Hindistan əvvəlki durumdan fərqli olaraq, qeyri-münasib vəziyyətdədir və şimal tərəfdən daha çox təhlükə hiss edir. Bu səbəbdən də, xarici

siyasətdə özünün Kəşmirdəki mövqeyini möhkəmləndirir və Kəşmirin məzlum xalqına qarşı mehribanlığını artırır. Hindistanın Çin və hətta Pakistanın rəqibi olan Amerika (müştərək hərbi manevr həddinədək) və Pakistan və Çinlə qədimdən yaxşı əlaqələrə malik olan İİR-lə yaxınlaşmasını, sözü gedən geosiyasi durumun dəyişməsi çərçivəsində təhlil etmək olar.

HİNDİSTANLA PAKİSTANIN KEŞMİRƏ OLAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ

Bir qədər əvvəl qeyd etdik ki, Hindistanla Pakistan dövlətlərinin hər biri özünə məxsus geopolitik baxışa əsaslanaraq, məntəqədə yerləşən Keşmir əyalətinə xüsusi diqqət yetirmiş və onlardan hər biri öz maraqlarını qoruyaraq, onun ölkənin müqəddəratına böyük tə'sir göstərəcəyini hesab etmişlər. Buradan belə bir sual meydana çıxır. Hər iki ölkə öz maraqlarını qoruyub qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq istəyir. Bəs Keşmirdə baş verən cərəyanlardan necə, onlardan hansı biri daha çox mütəəssir olur?

Bu suala cavab tapmaq üçün hər iki ölkənin Keşmirə olan münasibətlərinə nəzər salmaq lazımdır. Məntəqədə yerləşən hər iki rəqib ölkə, yə'ni istər Pakistan olsun, istərsə də Hindistan, Keşmir yüksəkliyinə yiyələnməyi, paytaxt və ətraf şəhərlərə nəzarət və bunun üçün tərəf müqabilinin məntəqədə özünə yer etməsini, milli təhlükəsizliyi üçün ciddi təhlükə hesab edir. Hər iki ölkə oxşar vəziyyətə malik olsa da, Pakistan Hindistanla müqaisədə daha çox zərər çəkir. Əvvəla ona görə ki, Pakistanın paytaxtı Hindistan paytaxtı ilə müqaisədə Keşmirə daha yaxındır. Bununla yanaşı, Pakistanın böyük və əhalisi çox olan şəhərlərindən biri olan Pəncabın Keşmirə yaxın olması, şəraiti daha da gərginləşdirir. Əslində Pakistanın İslamabad, Lahur, Ravilpendi, Feysəlabad, Sahilval, Siyalkut, Pişəvər, Gəçərat və sair böyük şəhərləri, rəqib qüdrət tərəfindən təhdid olunur. Bunun üçün də Pakistan Hindistanla müqaisədə, Keşmir məntəqəsində daha çox zərər çəkməli olur. Milli təhlükəsizliyin tə'min olunması, onu Keşmir məsələlərinə daha çox diqqət yetirməyə vadar edir.

Pakistanın su ehtiyaclarını tə'min etmək üçün Keşmirə olan ehtiyac və su asılılığı tamamilə göz qabağındadır. Bir haldakı,

Hindistan bir o qədər də bu məntəqəyə ehtiyac duymur. Məhz bu səbəbdən, milli təhlükəsizliyi və su ehtiyaclarını tə'min etmək baxımından İslamabad üçün olduqca zəruridir və oranın rəqib qüdrət tərəfindən nəzarət olunması tək milli təhlükəsizliyi, ictimaiyyət və iqtisadiyyatı deyil, bəlkə onun siyasi müstəqilliyini də ciddi təhlükə ilə qarşı-qarşıya qoymuş olur. Beləliklə, Pakistan Hindistan dövlətindən asılı vəziyyətə düşmüş olur.

Keşmir, özünməxsus topoqrafik bərabərliyə malik olan bir məntəqədir. Pəncab düzənlikləri ilə eyni xüsusiyyətə malik olsa da, özünə xas olan bə'zi xüsusiyyətlərlə onlardan fərqlənməli olur. Su qovşaqlarının quruluşu bundan xəbər verir. Məhz bu səbəbdən, Pəncab və Pakistandan Keşmirə gəlmək, Hindistanın şimal tərəfindən qat-qat asandır. Bütün bunlarla yanaşı, Pakistanla Keşmir arasında olan yollar daha çoxdur. (Belə ki, Pakistanla Keşmir arasında yeddi, Hindistanla Keşmir arasında isə yalnız bir gediş-gəliş yolu vardır). Bütün bunlara səbəb olan isə, Pəncabla Keşmir arasında cərəyanda olan çay, onun çox şaxəli qolları və dərələrdir. Məhz belə bir təbii şərait iki məntəqə arasındakı əlaqələri asanlaşaraq, daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bir haldakı, Hindistan tərəfindən bu məntəqəyə yol tapmaq üçün sıldırım qayalardan keçməli və məntəqəni bir-biri ilə birləşdirəcək yollar salınmalıdır. Başqa sözlə desək, Keşmirə Pakistan arasında olan topoqrafik oxşarlıqlar Keşmirə Hindistanla müqaisədə olduqca çoxdur. Bir sözlə, məntəqəyə Pakistanla rəqib olan hər hansı bir ölkənin, o cümlədən Hindistanın nəzarət etməsi onun milli təhlükəsizliyini ciddi təhlükə ilə qarşı-qarşıya qoymuş olur. Çünki, rəqib ölkənin çay və yollara üz tutması, Pakistanın milli təhlükəsizliyi və strateji məntəqələri üçün daha da ciddi təhlükə yaradır.

Ərazi yaxınlığı ilə yanaşı, Pakistan Keşmirə hələ qədim zamanlarda ticarət əlaqələri saxlamış, dini, ictimai və mədəni baxımdan bir-birləri ilə sıx oxşarlıqlara malik olmuşlar. Bir haldakı Hindistan belə bir şəraitə malik deyildir. Əhalinin 80%-nin müsəlman olması və Pakistanla yaradılan sıx ictimai əlaqələr inkar olunmaz bir həqiqətdir. Pakistana hakim olan siyasi quruluş, ona məsələsinə dair e'tinasız qalıb müsəlmanların hüquqlarını müdafiə

etməyə icazə vermir. Cari ildə Pakistan əhalisinin müxtəlif şəhərlərdə Keşmir müsəlmanlarının müdafiə və haqlarının pozulmasına dair keçirdikləri e'tiraz aksiyalarını buna misal çəkmək olar.

Hər iki dövlətin Keşmirə qarşı olan münasibətlərinin müqaisəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Hindistan göstərdiyi təhdidlərdən savayı, Keşmirdə heç bir mənafe iddiası edə bilməz. Görə biləcəyi iş yalnız bundan ibarətdir ki, məntəqəyə olan nəzarətini gücləndirib, Pakistan dövlətinin siyasətini öz tə'siri altına almış olsun. Bir haldakı, Pakistan dövləti öz milli təhlükəsizliyini qorumaq üçün Keşmirə geostrateji ehtiyac duyur və bütün bunlarla yanaşı, məntəqənin siyasi müstəqilliyinə, çaylardan düzgün istifadəyə və özü ilə eyni əqidədə olan müsəlman əhalisinin çətinliklərinə xüsusi diqqət yetirir. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, Keşmir məsələsində Hindistanla müqaisədə olduqca böyük zərər və xəsarətlər görünür.

ÇARƏ NƏDİR?

Bizə artıq mə'lum oldu ki, Keşmirin geopolitik və gestrateji mövqei və siyasi səhnədə mövcud olan boşluq, məntəqədə ardı-arası kəsilməyən ixtilaf və böhran şəraitinin meydana gəlməsinə səbəb olmuş və yaranmış belə bir acınacaqlı şərait ağır zərbələr vurmuşdur. İqtisadi, ictimai və mədəni sahələrdə müşahidə olunan kerçəklilər, daim Keşmirin müsəlman əhalisini böyük çətinliklərlə üz-üzə qoymuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, Keşmir əhalisinin mövcud şəraitə e'tiraz olaraq etdiyi çıxışlar, məntəqəyə hakim olan qüdrət tərəfindən amansızca yatırılır. Beləliklə, insanların siyasi amalı nəinki cavabsız qalır, bəlkə onun siyasi həyatdan silinməsinə belə sə'y olunur. Hər şeydən məhrum Keşmir camaatı qonşu dövlətlərin mənafeinə xatir, xüsusilə də cənub tərəfdən ağır əzab-əziyyətlərə mə'ruz qalır və Hindistan dövləti özünün qeyri-məntiqi və heç bir coğrafi açıqlaması olmayan hədəfi ilə hələ də yerli əhalinin amansızcasına basılmasına davam edir.

Hindistanın bə'zi dövlət adamları Keşmir böhranını aradan qaldırmaq və həyata keçirdikləri səhv siyasətə yenidən nəzər salmaq əvəzinə, məntəqədə yaranmış gərgin vəziyyəti heç bir əsası olmadan

Pakistan və İran kimi dövlətlərlə əlaqələndirirlər. Diqqət yetirmək lazımdır ki, Keşmir camaatın Hindistan dövləti tərəfindən gördükləri əzab-əziyyətə görə qonşu ölkələrə, xüsusilə də Pakistana pənah aparıb ondan köməklik istəyə bilər. Əlbətdə ki, bu onun haqqıdır. Çünki, onların bundan başqa ayrı çarələri belə yoxdur. Heç bir oxşarlığı olmayan başqa bir böyük qüdrət tərəfindən təzyiq və təcavüzə mə'ruz qalmış bir dövlət, yaranmış vəziyyətdən yaxa qurtarmaq üçün sığınacaq tapmağa çalışır və təbii olaraq, ona sığınacaq verən dövlətə meyl etməyə başlayır. Bunun üçün də təqsir onun deyil, haqsız olaraq ona hakim olub haqqını taptalayan qüdrətidir. Keşmir məsələsində bu həqiqət öz əksini tapır. Keşmir bir tərəfdən onunla heç bir oxşarlıq və yaxınlığı olmayan Hindistan kimi bir dövlət, digər tərəfdən də bir çox sahələrdə onunla yaxından həmahəng olan Pakistan kimi bir dövlətlə qarşı-qarşıya durur. Mövcud oxşarlıq və yaxınlığı nəzərə alaraq, onun Pakistana meyl etməsi də tam təbii bir haldır və bunun üçün onlara heç bir irad tutulmamalıdır. Pakistan da öz növbəsində mədəni və coğrafi yaxınlıqları nəzərə alaraq, Keşmir camaatının kömək istəklərini cavabsız qoya bilməz. Xüsusilə də ona görə ki, bunu bir tərəfdən əhalinin milli hiss və həmrəyliyi, digər tərəfdən də məntəqədə yad bir qüvvənin meydana gələrək, milli təhlükəsizliyini ciddi təhlükə ilə qarşı-qarşıya qoyması tələb edirdi.

Keşmirdəki yaranmış böhran şəraiti təbii ki, nə yerli əhalinin, nə də Hindistan dövlətinin xeyrinədir. Çünki bütün bunlar heç bir nəticə verməyib, milli mənafe və iqtisadiyyata ağır zərbə vurmuş olur. Belə ki, yüz minlərlə ordunun məntəqədə yerləşdirilməsi həm Hindistanın dövlət büdcəsinə ağır zərbə vurur, həm də beynəlmiləl səhnədə onun tutduğu mövqea mənfəə tə'sir göstərmiş olur və onun məntəqədən çıxması öz xeyrinədir.

Keşmirdə davam edən böhran şəraiti məntəqəyə də mənfəə tə'sir göstərir. Bu mə'nada ki, vəziyyətin gərginləşməsi Hindistanla Pakistanın əlaqələrinə mənfəə tə'sir göstərməklə yanaşı, hətta Çin dövlətinə belə öz mənfəə tə'sirini göstərmiş olur. Belə ki, vəziyyətin gərginləşməsi iki dövlət arasında silahlı qarşıdurmalara belə səbəb olur. 1947, 1965 və 1971-ci ilin təcrübələri bir daha bunu sübuta yetirir. Bu illərdə məntəqədə yaranmış gərgin vəziyyət Hindistanla

Pakistan arasında silahlı toqquşmalara gətirib çıxarmışdır. Bu kimi qarşıdurmalar Asiyanın cənub və əhalisi sıx olan cənub-qərb məntəqələrini ciddi təhlükə ilə qarşı-qarşıya qoya bilər. Digər tərəfdən də müharibə dövlət təşkilatlarının, iqtisadi obyektlərin ən başlıcası isə minlərlə günahsız insanın kütləvi qırımından savayı heç bir nəticə vermir. Dünyanın yoxsul məntəqələrindən biri olan cənubi Asiyada müharibənin başlanması, məntəqədə yoxsulluğun, iqtisadi və ictimai geriliyin artmasına və bütün bunların dünyanın gedişatına mənfi təsir göstərməsinə səbəb olur. Hindistanla Pakistan arasında müharibənin başlaması, hər iki dövlətin iqtisadiyyatına ağır zərbə vurub, ölkədə bir çox xəstəliklərin yayılması və ölüm sayının artmasına gətirib çıxarır. Müstəqilliyə təzə qədəm qoymuş və cavanlıq dövrünü keçirən dövlət isə müharibədən daha çox zərər çəkib, iqtisadi-ictimai və texnoloji sahələrdə on illərlə geri düşmüş olur.

Keşmirdə davam edən böhran şəraiti tək məntəqəni deyil, bütün dünyaya öz mənfi təsirini göstərərək, sülh və asayışı poza bilər. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, Keşmirdə yaranmış böhran şəraitinə səbəb olan amillərdən biri də, qonşu dövlətlərin dünyanın zübur etməkdə olan qüdrət hesab olunmaları və nüvə silahlarına malik olmalarıdır. Hər üç ölkə, yəni Çin, Pakistan və Hindistan nüvə silahlarına yiyələnir və onların nüvə silahlarına yiyələnmələrinə səbəb olan da, Keşmir böhranı və məntəqədə aparılan nüvə rəqabətləridir. Hindistanla Pakistan daha çox hərbi şəraitlə qarşı-qarşıya durmuş və nüvə təhlükəsi onları daha çox təhdid etmişdir. Əgər bu iki dövlət arasında atom müharibəsi başlarsa, heç bir şey onun qarşısını ala bilməyəcək. Yəqin ki, günü-gündən genişlənib daha geniş vüsət halını tapacaqdır. İlk mərhələdə Asiyanın cənub və cənubi-qərb, sonrakı mərhələdə isə bütün Asiya və dünyanın sülh və əmin-amanlığını təhlükə qarşısına qoyacaqdır.

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də budur ki, tərəflərdən birinin nüvə silahına yiyələnməsi istər-istəməz tərəf müqabilini də belə bir silaha yiyələnməyə vadar edir. Belə ki, Hindistanın nüvə silahına yiyələnməsi, Pakistanı da nüvə silahına yiyələnməyə vadar etmişdir. Bunun üçün də Hindistanın nüvə silahına yiyələnməsi və ölkə daxilində nüvə fəaliyyətlərini genişləndirməsi, Pakistanın da nüvə

silahlarına yiyələnməyə sə'y göstərməsinə əsaslı dəlil ola bilər. Əslində, Pakistanın bundan başqa ayrı bir çıxış yolu da yoxdur. Çünki, milli təhlükəsizlik və ərazi bütövlüyünün qorunması, rəqib qarşısında nüvə silahına yiyələnməyi zəruri edir. Bu səbəbdən Pakistanı nüvə fəaliyyətindən əl çəkməyə tövsiyə və ya vadar etmək üçün ilk növbədə Hindistanı və digər ölkələri nüvə silahlarından məhrum edib, vəziyyətin belə davam etməsinə son qoymaq lazımdır.

Deyilənləri nəzərə alaraq məntəqədəki böhran şəraitinə son qoymaq, ictimai-iqtisadi və mədəni gerilikləri aradan qaldırmaq üçün mümkün qədər tez Keşmir böhranına son qoymaq lazımdır.

Bunun üçün də nəzərə çarpan yeganə çıxış yolu, Keşmirə siyasi müstəqillik vermək və orada müstəqil siyasi ordu yerləşdirməkdir. Yalnız belə olduğu bir şəraitdə məntəqəyə xas olan milli, mədəni və təbii xüsusiyyətlər ümumi rə'yi nəzərə almaqla öz yerini tapacaqdır. Bunun həyata keçməsi isə, yalnız müştərək beynəlmiləl və regional tədbirlərlə mümkündür. Yə'ni bir tərəfdən Keşmirə qonşuluq edən ölkələr onun siyasi müstəqilliyini rəsmi olaraq tanımalı və digər tərəfdən də, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ümumi rə'yə arxalanaraq, siyasi ordunun yerləşdirilməsi üçün ciddi tədbirlərə əl atmalıdır. Hər halda, böhranın aradan qaldırılmasında BMT-nin, dünya ölkələrinin, xüsusilə də İslam dövlətlərinin ifa etdiyi rol, olduqca müəssər və həlledicidir. Məsələyə soyuq münasibət isə bir tərəfdən məzlum Keşmir əhalisinin təcavüzə mə'ruz qalması, digər tərəfdən isə dünyadakı sülh və əmin-amanlıq şəraitinin pozulması ilə nəticələnəcəkdir. Məsələnin həllinə yalnız qarşılıqlı regional razılaşma yolu ilə nail olmaq olar. Beləliklə, həm Keşmir camaatı asudə nəfəs alıb öz müqəddəratını həll edə bilər, həm də Asiya qitəsində, xüsusilə də onun cənub və cənubi-qərb məntəqəsində sülh və asayışı bərqərar etmək olar.

Bunun üçün təbii olaraq, ilk növbədə biganə dövlətlər öz qüvvələrini məntəqədən geri çəkməlidirlər. Sonra isə BMT, İslam Konfransı və qonşu ölkələrin nümayəndələri məntəqəyə də'vət olunmalı və ümumi rə'yə əsaslanaraq, Keşmirin siyasi müstəqilliyi, habelə məntəqədə siyasi ordunun yerləşdirilməsi tələb olunmalıdır. Qonşu dövlətlər arasında mövcud qarşıdurmaları yatırtmaq məqsədilə tə'sis olunmuş yeni siyasi quruluş, özünün xarici

əlaqələrində qonşu dövlətlərə qarşı bərabərliyə riayət etməlidir ki, təhlükəsizliyinin tə'min olunmasında ona qarşı münasibətlərini dəyişməsinlər. Məsələnin belə bir həlli həm Keşmir camaatının, həm qonşu Hindistan, Pakistan, Çin və sair ölkələrin, həm də regional, ümumdünya sülh və əmin-amanlığın tə'min olunmasının xeyirindədir.

BOSNİYA VƏ HERSOQOVİNA BÖHRANI

Bosniya və Hersoqovina bir vaxtlar sabiq Yuqoslaviyanın əyalətlərindən birini təşkil etmiş və o vaxtlar olduğu kimi, indinin özündə də müsəlmanların əsas mərkəz dairəsi hesab olunur. Coğrafi baxımdan Bosniya və Hersoqovina müsəlmanları Albaniya, Makedoniya, Monteneqro, Kosovo və Bosniya ərazilərində pərakəndə halda məskunlaşmış, lakin vahid əraziyə yiyələnən Cənubi Avropa müsəlmanlarından hesab olunurlar.

Yuqoslaviya, I Dünya Müharibəsindən sonra meydana gəlmiş Serbiya, Krovasiya, Sloveniya, Monteneqru və müsəlman əyalətlərinin birlik və həmahəngliyi nəticəsində tə'sis edildikdən sonra Serbiya padşahı yeni dövlətə hakim tə'yin olunur. Belə bir qeyri-bərabər tərkib, ölkədə vahid millətin meydana gəlməsinə mane olur. Çünki Serb, Slovyan, Alban, türk, xorvat, məsihi ortodoks və katolik, müsəlman, eləcə də s. millət və dinlər Yuqoslaviya adlı vahid dövlətin hakimiyyəti altında birləşmişdi. Mə'lum məsələ idi ki, belə bir qeyri-bərabər dövlət və uzun illər boyu bir-birləri ilə düşmənçilik edən millətlər 73 ildən çox birgə həyat sürüb davam gətirə bilməzdilər.

II Dünya Müharibəsində Yuqoslaviya alman ordusu tərəfindən işğal olunur və serblərlə müsəlmanlar arasında ciddi qarşıdurmalar meydana gəlir. Belə ki, müsəlmanların müqəddəs dini ocaqları uçurdulur, onlara qarşı olmazın əzab və işgəncələr olunaraq, kütləvi surətdə qətlə yetirilirdilər. Həmin dövrdə nə az nə də çox – üç yüz min müsəlman amansızcasına qətlə yetirilir.

II Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra məhəlli partizan və kommunist qruplaşmaların sə'yi nəticəsində Yuqoslaviya yenidən öz müstəqilliyini əldə edir və 1946-cı ilin 13-də Federal Yuqoslaviya Respublikası müstəqil bir dövlət kimi rəsmi olaraq e'lan olunur.

Marşal Titov təzə tə'sis olunmuş dövlətə hakim tə'yin olunur. O, hakimiyyətinin ilk illərindən müsəlmanlara qarşı müsbət mövqə tutmamış və dəfələrlə onlara qarşı ağır cinayətlər törətmişdir. Lakin sonralar onlara qarşı olan münasibətini dəyişmiş və müsəlmanlara daha çox azadlıq vermişdir. General Titov müsəlmanları bə'zi dövlət vəzifələrinə tə'yin etməklə, müsəlman dövlət başçılarından rəğbətini qazanmağa başlayır.

Titov öz siyasi rəftarı və Sovet İttifaqı ilə fasilə saxlamaqla, əllinci illərdə Yuqoslaviya əhalisinə daha çox azadlıq verib tədriclə birlik simvoluna çevrilərək, ölkədə milli birliyə nail olur. Bu vəziyyət Titovun ölümünədək davam edir və Yuqoslaviya bir o qədər də böyük çətinliklərlə üzləşməyir. Lakin Sovet İttifaqının süqutu və şərqdə baş verən hadisələrlə sıx əlaqəli olan Titovun ölümü, bir neçə millətdən təşkil olan və vahid millət əsasında qurulmuş Yuqoslaviya federasiyasının süqutu ilə nəticələnir. Beləliklə, əyalətləri biri digərinin ardınca azadlıq və müstəqillik tələblərini irəli sürməyə başlayır. Müstəqillik tələbini irəli sürən ilk əyalət, Yuqoslaviyanın paytaxtından (Belqrad) ən uzaqda yerləşən Sloveniya olur. Mərkəzdən uzaqda yerləşdiyi və dövlət oraya qoşun yürüdə bilmədiyi üçün qan tökülmədən, öz müstəqilliyini əldə edir. Beləliklə, Yuqoslaviya ərazisində ilk müstəqil Sloveniya dövləti tə'sis olunur. Bir qədər sonra paytaxtdan uzaqda yerləşən və dövlətin qanun yürüdə bilmədiyi başqa bir əyalət, yə'ni serb ünsürünün azlıq təşkil etdiyi Xorvatiya cüz'i tələfatla öz müstəqilliyini əldə edir.

Bu iki respublika 1991-ci ilin yanvar ayının 25-də rəsmi olaraq Yuqoslaviyadan ayrılıb, müstəqil ölkə kimi fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. 1991-ci il 8 sentyabrda Makidoniya da itki və tələfat vermədən, öz müstəqilliyini əldə edir. Onun ardınca Monteneqru digər əyalətlər kimi öz müstəqilliyini e'lan edir.

Lakin Belqradın qəzəb və narahatçılığına səbəb olmasın deyər, Serbiya ilə birgə federasiya qurmağa razı olur. Sloveniya, Xorvatiya və Makedoniya müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra ağır itki və müharibələrlə yalnız Bosniya və Hersoqovina üzləşir. 1992-ci ilin yanvar ayının 29-da müsəlmanlar və Bosniya-Hersoqovina xorvatları öz müstəqilliklərini e'lan edir və elə həmin gündən böyük faciə ilə üzləşirlər. Coğrafi baxımdan sabiq Yuqoslaviyanın təqribən mərkəz

dairəsi hesab olunan bu əyalətdə serb, müsəlman, xorvat və digər millətlər məskunlaşdı. Bunun üçün də onların müstəqillik tələbləri serblərin ciddi narazılığına səbəb olur. Əyalət Belqrada yaxın olduğu üçün serblər dərhal oraya öz qoşunlarını yürüdü, bir neçə il müsəlmanlara qarşı olmanın cinayət və vəhşiliklərini törədirlər. Onların göstərdikləri bu vəhşiliklər bütün dünyanı dəhşətə gətirir.

BOSNIYA VƏ HERSOQOVİNA BÖHRANININ SƏBƏBLƏRİ

90-cı illərdə Bosniya və Hersoqovinada baş verən faciələrə bir neçə mühüm amil səbəb olmuşdur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Bosniya və Hersoqovinanın əhalisinin tərkib hissəsi;

Bosniya 52129 kvadrat kilometr əraziyə və təqribən 3707000 əhaliyə (BMT-nin 1995-ci ildə qeydə aldığı statistik məlumat) malik olduğu bir ölkədir.

Milli və dini tərkib baxımından da bir neçə hissəyə bölünür. Dini baxımdan əhalinin 41%-ni müsəlmanlar, 31%-ni ortodoks məsihilər, 4%-ni katolik məsihilər, qalanını isə digər dinlərin nümayəndələri təşkil edir.

Milli baxımdan isə əhalinin 44%-ni bosniyalılar, 33%-ni serblər, 17%-ni xorvatlar və qalanını digər millətlər təşkil edir. Danışq dilinə gəldikdə isə, əhalinin 90%-i serb-xorvat dilində danışır və ölkənin rəsmi danışq dili də serb-xorvat dili hesab olunur.

Qeyd olunan tərkib hissələrindən əlavə, digər ünsürlər də bu ölkədə baş verən ixtilaf və keşməkeşlərə səbəb olan ən başlıca amil olmuşdur. Məsələn, serblər ortodoks məsihi, bosniyalılar müsəlman və xorvatların isə böyük bir hissəsini katoliklər təşkil etmişdir. Belə fərqli tərkib hissəsi məntəqədə ixtilaf və böhran şəraitinin daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Əhalinin tərkib hissəsi ilə əlaqəli olan başqa bir məsələ, fərqli coğrafi mövqeyətin bu qeyd olunan tərkib hissəsinin məntəqədə yerləşməsinin bu amilə əlavə olmasıdır. Yəni adları çəkilən üç millət əksəriyyət təşkil edən özünə məxsus coğrafi əraziyə malikdir və onların hər birinin ərazisi Bosniya ərazisindən kənara çıxıb, dini-milli coğrafi əhatə dairəsi ilə birləşir. Məsələn, Bosniyanın şimali-şərqində pərakəndə halda məskunlaşmış ortodoks serblər cənubi Avropa müsəlmanların, xorvat katolikləri isə qərb və cənubda şimali

xorvatiya əraziləri ilə birləşmişdir. Bosniya və Herseqovina ölkəsini təşkil edən bu üç ünsürün hər biri, mərkəz dairəsi tərəfindən də himayə olunur. Yə'ni müsəlmanlar islam dünyası, ortodoks serblər Rusiya, slavyan və xarvatlar isə Qərbi Avropa tərəfində himayə olunurlar. Sarayeva şəhəri və Bosniyanın paytaxtı – coğrafi mövqə baxımından müsəlmanların məskunlaşdıqları əraziyə yaxın olan Herseqovinanın da əhalisinin böyük bir hissəsini müsəlmanlar təşkil edir. Belə ki, əhalisinin 50%-ni müsəlmanlar, 21%-ni serblər və 7%-ni isə xarvatlar təşkil edir.

2. Daxili təcrübələr;

Serblər, müsəlman və məsihilər tarixi ixtilaf və qarşıdurmalara malik olan millətlərdir. Belə ki, müsəlmanlar tarix boyu dəfələrlə serb və məsihi dövlətləri tərəfindən təcavüz və kütləvi soy qırımlara mə'ruz qalmışlar. İlk dəfə olaraq müsəlmanlar Bosniyada Osmanlı imperatorluğunun hakimiyyəti dövründə məskunlaşırlar. Osmanlı imperatorluğu XIV və XV əsrlərdə Yuqoslaviyanın böyük bir hissəsini, 1463-cü ildə isə Bosniya və Herseqovinanı işğal edir. Bunun ardınca, yerli və dindar Boçamili¹ əhalisi Bosniyada İslam dinini qəbul edir. İlk mərhələdə 36000 ailə müsəlman olaraq, Hənəfi məzhəbinin davamçılarna çevrilirlər. Həmin dövrdə Bosniya mədəniyyət sahəsində tərəqqi nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf edir və orada türk, ərəb və fars dilləri geniş yayılmağa başlayır. Belə ki, qısa müddət ərzində dini, ədəbi, və ürfani yazıçıların sayı 300 çatır. 1969-cu ildə Osmanlı və Avstriya imperatorluqları arasında olduqca ağır müharibə baş verir. Serb və Xarvat məsihiləri Avstriya imperatorluğuna qoşulur və minlərlə müsəlman onların vasitəsilə qətlə yetirilir. Avstraliyalılar məntəqədə ciddi dəyişikliklərə səbəb olurlar. Bunun nəticəsində müsəlmanların böyük bir hissəsi indiki Türkiyənin ərazisinə mühacirət etməyə məcbur olurlar. Belə ki, hal-hazırda onların Türkiyədə 4 milyona yaxın nəvə-nəticələri yaşayır.

Müsəlmanlara qarşı Bosniyada olunan ikinci böyük təcavüz 1804-cü ildə Serb üsyanı nəticəsində baş verir. Lakin Osmanlı imperatorluğunun əsgərləri məntəqəyə daxil olduqdan sonra ixtilaf

¹ Deyilənlərə görə, Boçamili camaatı yerli slavyan əhalisində olmuşlar. Onlar ortodoks kilsəsi tərəfindən dinsiz hesab olunduqdan sonra Osmanlıların Avropaya gəlişi ilə İslamı qəbul etmişlər.

aradan qaldırılır. 1829-cu ildə Rus çar dövləti Osmanlı imperatorluğuna təzyiq göstərərək, onu Serbiyanın muxtariyyatını rəsmi olaraq tanımağa vadar edir. Beləliklə, böyük Serbiyanın tə'sis olunma planı həyata keçir. Belə ki, 1854-cü ilə «Böyük Serbiya müsəlmanlardan boşaldılmalıdır!» şüarını verməyə başlayırlar. Osmanlı imperatorluğunun məntəqəyə olan hakimiyyəti 1878-ci ilədək davam edir və müsəlmanlar bu vaxtadək elə bir böyük çətinliklə üzləşmirlər. Lakin 1878-ci ildə Berlin Konfransından sonra Serbiya və Monteneqru əyaləti Osmanlı imperatorluğunun tabeçiliyindən xaric olur. Beləliklə, Bosniya və Hersoqovina Avstriya imperatorluğunun nəzarəti altına düşür. Bu hadisədən sonra da müsəlmanların böyük bir hissəsi qətlə yetirilir, böyük bir hissəsinə isə məcburi olaraq məsihi dinini qəbul etdirir.

1917-18-ci illərdə Yuqoslaviya dövləti tə'sis olunduqdan sonra əhalisi müsəlmanlar olan Bosniya və Hersoqovina əyalətində onun bir hissəsini təşkil edərək, mərkəzi hakimiyyət dairəsi məsihilər tərəfindən idarə olunan serb siyasi qüdrətinin nəzarəti altına keçir. II Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra müsəlmanlar dördüncü dəfə ifratçı serblər tərəfindən geniş miqyaslı hücumla mə'ruz qalır, qətlə yetirilirlər. Müsəlmanların qədim tarixi abidələri viran edilib özləri isə təhqir, işgəncə və əzab-əziyyətə mə'ruz qalırlar. 1946-cı ildə Marşal Titovun kommunist hakimiyyəti Yuqoslaviyada qüvvəyə mindikdən sonra müsəlmanların qətlə yetirilməsi, müqəddəs dini mərkəzlərinin viran olunması bir daha Yuqoslaviya dövləti tərəfindən həyata keçirilir. Əlbətdə, bir qədər sonra nisbi canlama müşahidə və müsəlmanlarla serblər arasında sülh və əmin-amanlıq şəraiti bərqərar olunmağa başlanır.

1992-ci ildə Bosniya və Hersoqovina öz müstəqilliyini e'lan etdikdən sonra alıncı dəfə serblər tərəfindən amansızcasına təcavüz olunub qətlə yetirilirlər. Serblərin törətdikləri vəhşiliklər bəşəriyyətin rüsvayçılığına səbəb olur. Milyonlarla insan qətlə yetirilib, yaralanıb, itgin və ya öz elindən-obasından didərgin düşərək, köçkün həyatı sürməyə məcbur olur. Kütləvi soyqırımı məqsədilə serblərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayət və vəhşiliklər bütün dünya ölkələrini heyratə gətirib, onların qeyri-insani davranışlarından aqah etdi. Bə'zən xorvatlar tərəfindən də dəstəklənən serb təcavüzləri,

müsəlmanların xatirələrində acı təsüratlar qoyur, keçmiş kin və düşmənçilik hisslərini yenidən şö'lələndirirdi. Belə ki, bu qarşıdurmalar hər zaman Bosniya və Hersoqovində kütləvi soyqırım və qətilər ilə nəticələnə bilirdi.

3. Coğrafi yaxınlıq;

Bir qədər əvvəl qeyd olunduğu kimi, Serbiyada və ya paytaxtdan uzaq məsafədə yerləşən respublikalar daha tez müsəqilliklərini əldə etmiş, serblər paytaxtdan uzaqda yerləşdirdikləri üçün daha az çətinlikləri olmuşdur. Onlar cüz'i tələfat verməklə müstəqil dövlətə çevrilərək, beynəlmiləl səhnədə rəsmi surətdə tanınmış və BMT-nin üzvlüyünə qəbul olunmuşlar. Sloveniya, Xorvatiya və Makedoniya respublikalarının əldə etdiklərini buna misal çəkmək olar. Lakin Bosniya və Hersoqovina digərlərindən fərqli olaraq, müharibə girdabına düşər olur. Çünki bu respublika adları çəkilən respublikalar ilə bir çox baxımdan fərqli xüsusiyyətə malik idi. Mövcud fərqlər millət və cəmiyyətin tərkib hissəsində, paytaxtla olan fasilədə və ərazi yaxınlığında müşahidə olunurdu. Məhz bu amillər Bosniya və Hersoqovinanın ağır müsibətlərlə üzləşərək, bir neçə il davam edən müharibələrdə böyük itkilər verməsinə səbəb olur. Çünki əvvəla bu ölkə əhalisinin 3%-dən çoxunu Serbiya serbləri ilə sıx bağlılıqları olan ortodoks serbləri təşkil edirdi. Əldə olunan həmrəylik nəticəsində serblər məntəqədə daha da qüvvətlənib, çox asanlıqla Bosniya ərazisində hərbi əməliyyatlar keçirirdilər. Bununla yanaşı digər respublikalarla müqaisədə, Sarayevo Belqradə ən yaxın paytaxt şəhəri idi. Bunun səbəbdən də, Belqrad və serblərin oraya nəzarət etməsi olduqca asan idi. Bosniya və Hersoqovinanın ərazisi şərq və şimal-şərq tərəfdən Serbiya ilə müştərək sərhədə malik idi. Onları bir-birlərindən ayıran başqa bir məntəqə mövcud deyildi. Bu səbəbdən, Belqrad və serblər Bosniya və Hersoqovinanı özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq və milli birliyi qoruyub saxlamaq üçün bütün qüvvələrindən istifadə edirdilər. Lakin Bosniya əhalisinin göstərdiyi müqavimət və beynəlmiləl gedişat, serblərin istəklərinə çatmalarına mane oldu.

4. Beynəlmiləl siyasət və gedişatlar

Qeyd etdik ki, Bosniya və Hersoqovina bir neçə millət və fərqli coğrafi mövqəə malik olan ölkələrdir və bu millətlərin hər biri

əslində böyük bir dini-mədəni məntəqənin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu səbəbdən onların hər biri mərkəzi coğrafi dairə tərəfindən himayət olunur. Yə'ni müsəlmanlar İslam dünyası, ortodoks serbləri Şərqi Avropa, xorvatlar isə Qərbi Avropa tərəfindən himayə olunurlar. Milliyyət baxımından da slovyanlar serblər, türklər Bosniyalılardan və almanlar xorvatlar tərəfindən himayət olunurlar.

Beynəlmiləl və məntəqədən xaric səviyyəsində gedən himayə rəqabətləri, bir neçə illik Bosniya-Hersoqovina böhranında 1992-ci ildən sonra həyata keçməyə başlayır. Aparılan rəqabətlər beynəlmiləl qarşıdurmaya da gətirib çıxara bilirdi.

Bir qüdrətli ölkə kimi ABŞ da bu rəqabət meydanına atılır və cərəyanda olan hadisələri öz xeyrinə tamamlayır. Yə'ni Amerika, Bosniyanın məhv olma astanasında və üç rəqib qüdrətin neçə illik böhran nəticəsində tənəzzülə uğradığı bir vaxtda əməl meydanına daxil olur. Beləliklə, Bosniya əhalisinin nəzərində nicatverici qüdrət kimi təcəlli edir. Digər tərəfdən də, beynəlmiləl səhnədə və üç qüdrətli ölkənin rəqabət cərəyanında öz diplomatik iqtidarını nümayiş etdirərək, onları irəli sürdüyü planı qəbul etmək qane edir. Beləliklə, beynəlmiləl böhranların həllində tutduğu mövqeni daha da gücləndirmiş olur. Amerikanın təklif etdiyi «Deyton planı» 1995-ci il sentyabr ayının 14-də Parisdə Bosniya, Serbiya və Xorvatiyanın dövlət başçıları tərəfindən qəbul olunaraq imzalanır. Beləliklə, ölkə milli-dini muxtar nahiyələrə bölünür və Bosniyanın şimal və şərq əraziləri serblərin, cənub və pərakəndə daxili əraziləri xorvatların, qərb və mərkəz əraziləri isə müsəlman-xorvat federasiyasının nəzarəti altına düşür. Bu plana əsasən, Bosniyanın hakimiyyəti müsəlman, serb və xorvat nümayəndələrindən ibarət üç nəfərlik şuranın üzərinə qoyulur və onlara rəhbərlik, müsəlmanların nümayəndəsi olan Əli İzzətbekoviçə həvalə olunur. Beləliklə, ABŞ-ın, Avropa dövlətlərinin, NATO və BMT-nin himayəsi ilə icra olunan plan əsasında, 1996-cı il sentyabr ayının 14-də ilk dəfə olaraq ölkə daxilində prezident, federal parlamentə nümayəndə, regional və məhəlli hakim seçkiləri keçirilir.

Plan həyata keçirildikdən sonra qisməndə olsa, böhran şərait yatırılmış, Bosniyada normal həyat təzi öz axarına düşmüşdür.

Lakin böhranın tamamilə aradan qaldırıldığı nəzərə çarpmır. Xüsusilə də ona görə ki, müsəlmanlar ilə serblər arasındakı kin və düşmənçiliklərin dərin kökləri var idi. Sonralar serblərin Kosovo əylətində törətdikləri cinayətlər bir daha bu həqiqəti sübuta yetirir. Bu böhran da NATO-nun vasitəsilə aradan qaldırılır. Serblər bir daha özlərinə xas olan bir neçə xüsusiyyəti nümayiş etdirirlər.

1. Son dərəcədə təssübkeş və millətpərəstlik;
2. Rəhimsiz və daş ürəklilik;
3. Güc və zorakılıqdan savayı heç bir yol tanımamaq;

Belə ki, qarşılarında daha qüdrətli tərəf müqabili görməyincə, törətdikləri cinayətlərə son qoymurlar.

4. Belə bir şəraitdə onların Rusiya slavyan və ortodoks kilsəsi tərəfindən himayə olunmaları.

CƏNUBİ FLİPPİN BÖHRANI

Müstəqil ölkə halına düşmüş Filippin adaları, Sakit okeanın qərb nahiyəsində yerləşmiş və mövqe baxımından Asiya qitəsinin Şərq hissəsinin ada kəmərinə təşkil edir. 7107 böyük və kiçik adadan ibarət olan bu ölkənin ən mühüm adalarını Luzun, Mindanau, Samar, Neqrus, Mindoru, Panay, Salao, Lite və s.-ləri təşkil edir. Əhalisinin böyük bir hissəsini müsəlmanlar təşkil edən Filippin adaları, şimali yarım kürəsində 15° coğrafi endə 300000 kvadrat kilometr ərazidə yerləşmişdir. Onun cənub hissəsi isə 5° - 10° dərəcəyədək şimal endə yerləşmişdir. Məntəqənin mühüm adaları hesab olunan Menidanao və Salao adaları, Zambu Aranqa, Kutabatu, Kaqayan, Butuan, Davao və sair mühüm şəhərlərin əhalisinin böyük bir hissəsini müsəlmanlar təşkil edir. Ötən dörd əsrdə şimal qeyri-müsəlmanlar qüdrətlər ilə müsəlmanlar arasında istə'marçı hakimiyyətin əhatə dairəsində ixtilaf və keşməkeşlər baş vermişdir. Filippinin cənub hissələri xırda adalardan ibarət olduğu üçün ayrılıq və pərakəndəlik xüsusiyyətinə malikdir.

Filippin adaları özünəməxsus coğrafi mövqei ilə Asiya qitəsinin cənub hissəsində Atlantik okeana doğru yönəlmiş və şərqə Asiyanın digər adaları kimi vulkan və seysmik zonada yerləşmişdir. Daim qüdrətli ölkələrin mühasirə və işğalı altında olduğu üçün Filippin parlaq və köklü tarixə malik deyildir. Şimalda Yaponiya, qərbdə Çin

və cənubda Indoneziya imperatorluğu, şərq tərəfdən isə Atlantik okeanın suları ilə əhatə olunmuşdur.

Hal-hazırda 74,5 milyonluq əhalisinin 95%-ni Filippin və Malaya millətləri, 2%-ni çinlilər, qalanını isə hindlilər, ispanlar, amerikalılar və s. millətlər təşkil edir. Dini baxımdan da əhalinin 83%-ni katolik məsihilər, 9%-ni protestanlar, 5%-ni (cənubda) müsəlmanlar, qalanını isə digər dinlərin mənsubları, təşkil edir. Əhalinin 49%-i şəhər, qalanı isə kənd camaatından ibarətdir. Rəsmi dövlət dili (taqaluk üzərində qurulmuş) filippin və ingilis dili hesab olunur, əhalinin 95%-ni savadlılar təşkil edir.

Strateji mövqeyə malik olan Filippin, Atlantik okeanın qərb hissəsində dəniz qüdrəti üçün də əlverişli ərazi hesab olunur. Bunun üçün də quru strateji ərazilərin müqabilində Çin ilə Rusiyanın diqqət mərkəzində olan dəniz strategiyasının bir hissəsini təşkil etmişdir. Əlverişli coğrafi mövqe ilə yanaşı, Avrasiya və Şərqi Asiya qüdrətlərinin müqabilində bir neçə adadan ibarət olan bu ərazi, ətraf adalardan fərqli olaraq, Indoneziya və Yaponiya kimi dövlətlər tərəfindən tərkiləşən silah olunan ilk məntəqə olur. Bu səbəbdən tez bir zamanda dəniz strategiyası baxımından bir çox qüdrətli dövlətlərin diqqətini özünə cəlb etməyə başlamışdır. Bir qüdrət kimi təzə meydana gəlməkdə olan Filippin, XIX əsrin axırlarında ABŞ-ın diqqətini daha çox özünə cəlb edir. Beləliklə, II Dünya Müharibəsinədək oranı işğal edir. II Dünya Müharibəsinin gedişatında Filippin Yaponiya və yenidən ABŞ tərəfindən işğal olunur və müharibə başa çatdıqdan sonra Amerika dövlət tərəfindən məntəqəyə yerli hakim tə'yin olunur. Ölkə ərazisində quru və dəniz qüvvələri tə'sis olunmağa başlanılır. Bir sözlə, bütün bunlar Filippin adalarının mühüm strateji mövqeyə malik olmasından xəbər verir. Bu günlər Filippin regional Asiya-Okeaniya qüdrətləri arasında yerləşmişdir və bu səbəbdən də o, özünün geopolitik və strateji mövqeyətini dərk etməlidir. Məntəqəyə nəzarət edən və rəqabət aparan qüdrətlər isə bunlardan ibarətdir: Atlantik okeanda ABŞ; Şimalda Yaponiya və Koreya, Çin və Indoneziya, ətraf məntəqələrdə isə Vyetnam və Avstraliya.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, soyuq müharibələr və iki qüdrətli ölkənin, yə'ni ABŞ və Sovet ittifaqının bir-birləri ilə rəqabət

apardıqları dövrdə, Asiyanın cənub-şərqi hissələri və Okeaniya Amerikan SUTO¹ təşkilatı tərəfindən rəhbərlik olunan regional hərbi məntəqəyə çevrilmişdi. 1954-cü ildə tə'sis olmuş bu təşkilata Avstraliya, Amerika, Fransa, Yeni Zelandiya, Pakistan, Filippin və Tayland dövlətləri daxil idi.

İSLAMIN FLİPPİNDƏ MEYDANA GƏLMƏSİ

Qərb tarixçiləri Filippinin tarixini məşhur ispan dəniz səyyahı Majelanın oraya qədəm qoyduğu günlə əlaqələndirmək istəsələr də bu bir həqiqətdir ki, Filippin Indoneziya və Malaka yarımadalarının sakinləri ilə eyni irqdən olan müxtəlif Malaya qəbilələrinin yaşayış məntəqəsi olmuş və özünəməxsus mədəni və tarixi nişanələr qoymuşdur. Məntəqənin ilk sakinləri balıqçı və ovçu dəniz səyyahları olmuşlar. Yerli əhalinin əmin-amanlığı, ispan səyyahı Majelanın buraya qədəm qoyduqdan sonra pozulmuş, əhali və məntəqənin istismarı da məhz bu tarixdən başlamışdır. İspanlar buranı işğal etməzdən əvvəl Salao, Menilanato kimi cənub adalarda müsəlmanlar məskunlaşmışdır.

Müxtəlif cərəyanlar nəticəsində İslamı qəbul etmiş müsəlmanlar, bu məntəqənin yerli əhalisi hesab olunurdular. Əhalinin İslamı qəbul etməsinə səbəb olan ən başlıca amili isə, məntəqənin əhalisi müsəlman olan Indoneziya adaları, xüsusilə də Berneu adası, Səbah məntəqəsi və Malaka yarımadasına olan coğrafi yaxınlıq hesab etmək olar. İki yaxın məntəqənin bir-birləri ilə qarşılıqlı iqtisadi, ictimai, siyasi, mədəni və sair əlaqələr yaratmaları, olduqca təbii bir haldır. Bunun üçün də qonşuluqda yerləşən adaların bir-birlərinə olduqca yaxın olmaları və Berneu, Sarvak, Brunei və Maladka adalarından şimal adalarına İslamın yol tapması təbii bir haldır. Əgər XVI əsrdə ispan istə'marçları məntəqəni işğal etməsəydilər, İslam dini bütün Filippin adalarında yayılacaqdı. Çünki xaç döyüşlərindən sonra müsəlmanların xoş xatirəyə malik olmadığı və yerli müsəlman əhalisi ilə bir o qədər də yaxşı münasibətdə olmayan ispanlar, məntəqədə geniş şəkildə məsihilik dinini yayır və İslamın şimal adaları yol tapmasına mane olurdular. Bu cərəyanı Filippinin cənub adalarında dayandıraraq, digər adaları məsihi dininə sövq

¹ CUTO (Sooth East Asia Treaty Organization)-Cənub-Şərqi Asiya sazişi təşkilatı

etməyə başladılar. Beləliklə, Şərqi Asiyada qeyri-bərabər və bir-birləri ilə heç bir yaxınlıq və oxşarlığı olmayan məsihi dövlətlərini meydana gətirdilər.

İslam cənub adalarda müxtəlif yollarla yayılmışdır. O cümlədən:

1. Ziyalı bir ərəbin Salao adasında məskunlaşaraq apardığı təbliğatlar. Həmin şəxs əvvəllər Malaka adasında məskunlaşmış və sonralar Salaoya gəlmişdir.

2. Ondan sonra Menankabav¹ məntəqəsinin Raca Baqında² adlı müsəlman sərkərdəsi Sumatra.

3. Şərif Kabunsun adlı şəxsin Mindanao adasında məskunlaşaraq apardığı təbliğatlar.

Onlan vasitəsilə əhalini böyük bir hissəsi İslamı qəbul edir və onun özü böyük nüfuza malik olan ailələrdən birinin qızı ilə ailə qurur. Sonralar tutduğu mövqeyə o qədər güclənir ki, Mindanau adasının sultanına çevrilir və beləliklə, İslam dini Mindanau və sair şimal adalarında geniş şəkildə yayılmağa başlayır. Aparılan təbliğatlar o qədər güclü olur ki, müsəlmanlar tez bir zamanda Filippinin indiki paytaxtı olan Manilanı ələ keçirib, orada hökmüranlıq etməyə başlayırlar. Deyilənlərə görə, günlərin biri Raca Süleyman adlı bir şəxs ispanların məntəqəyə daxil olduqları zaman Manilin hakimi olmuşdur.

4. Müxtəlif müsəlman ölkələrindən cənub adalara gələn tacirlər yerli əhalini İslam dininə dəvət edərək, öz davranışları ilə onlarda bu İlahi dinə qarşı böyük rəğbət hissi yaratmışlar. Filippinin camaatı məqbərələri Salaoda yerləşən Toman Meqbal və Seyyidul-məşayix adları ilə yaxından tanışdılar.

Demək, təbliğat məqsədilə olunan mühacirətlər, təbliğatçıların qüdrət əldə etmək məqsədilə edilən səfərlər, məntəqədə nüfuza malik olan şəxslərin qızları ilə ailə qurmaq, tacirlərin məntəqəyə etdikləri səfərlər və onların yerli əhali ilə gözəl davranmaları İslam dininin məntəqədə geniş şəkildə yayılmasına böyük təsir göstərmişdir.

1565-ci ildə ispan istəmarçıların hücumundan və Majelanın dəstəsinin Filippinə etdiyi səfərdən sonra (o, elə buradaca öldürülür)

Menangkabaw¹

² Raja Baginda

müsəlmanların tutduqları mövqe tədriclə zəifləməyə başlayır. İspanlar məsihi dinini məntəqədə yaymaqla yanaşı, ixtiyarlarında olan hərbi və siyasi qüvvədən istifadə edərək, müsəlmanları tamamilə aradan aparmağa çalışırdılar. Beləliklə, onlar müsəlmanların Filippin adalarındakı fəaliyyətinə son qoymağa nail olurlar. Lakin cənub adaların coğrafi mövqei və müsəlmanların göstərdikləri fədakarlıqlar, ispanların öz hədəflərinə çatmağa mane olur. Ancaq şimalda ispanlar və cənubda müsəlmanlar arasında bir neçə il ixtilaf və keşməkeşlər davam edir. Bütün bunlar cənub adalarda qüdrətli və həmrəy cəmiyyətin formalaşmasına yaxından köməklik edir. Belə ki, bir neçə əsr istər məhəlli olsun, istər regional və ya xarici, bütün şimal təcavüzkarlara qarşı ciddi müqavimət göstərib, öz müstəqillik və azadlığı uğrunda mübarizə aparmışdır. XVI əsrin ortalarından XX əsrin ortalarına qədər, Filippin adalarında siyasi hakimiyyət bir neçə dəfə qeyri-məhəlli qüdrətlərin əlinə keçmiş və bütün bunlar müsəlmanlar üçün ciddi çətinliklər meydana gətirmişdir.

Filippinə hakim olan ilk qeyri-məhəlli qüdrət İspan dövləti olur. 1519-cu ildə Majelanın rəhbərliyi ilə əlli ispan gəmisi Cənubi Amerikaya tərəf yola düşür. Onlar Cənubi Amerikadan ötür keçdikdən sonra Atlantik okeana daxil olub, yollarını Samar adasında davam edirlər. Elə həmin andan yerli əhəlinin məsihiləşdirilməsinə başlayırlar. Belə ki, Sibü adasında qəbilə başçılarından birinin vasitəsilə 800 nəfərə yaxın şəxsi məsihi etməyə nail olurlar. Sonra Majelan Maktan məntəqəsinin müsəlman rəhbərlərindən birini Sibü yaxınlığında İspan dövlətinə tabe olmağa dəvət edir və bu da onun ciddi narazılığına, hətta Majelanı qətlə yetirməsinə belə səbəb olur. Bu hadisədən sonra İspaniya dövləti 1551-ci ildə məntəqəyə başqa bir heyət göndərir. Həmin bu yeni heyət məntəqəyə daxil olduqdan sonra Lusan adasını ələ keçirir. Ərazilərin işğalı beləcə davam edir və 1565-ci ildə İspan dövləti Filippinin şimalını tamamilə ələ keçirir. Beləliklə, müsəlmanların məskunlaşdıqları cənub adalarını ələ keçirməyə hazırlaşır. Lakin müsəlmanların birgə müqaviməti ispanları məğlub olaraq, geri çəkilməyə vadar edir. Bütün bunlara baxmayaraq, İspan dövləti şimal adalarına olan nəzarətini qoruyub saxlaya bilir. İspanlar

məntəqədəki 330 illik hakimiyyət dövründə bir çox tədbirlərə əl atırlar. Yerli əhalidən ağır vergilərin alınması və əhalinin məsihiləşdirilməsi, məntəqəyə e'zam olunmuş dindarlara tam ixtiyarların verilməsi, yerli əhaliyə qarşı olunan təhqir və hörmətsizlikləri, onların təzyiqi altında saxlanılmalarını buna misal çəkmək olar. Nəhayət, istismarçı qüvvələrə qarşı e'tiraz xarakterli inqilab və üsyanlara əl atılır. Şərqi Asiya və Atlantik okeanında məntəqənin mədəniyyət və adət-ən'ənələri ilə heç bir oxşarlığı olmayan yeni bir mədəniyyət və katolik məzhəbinin geniş surətdə yayılması, İspan istismarçı dövlətinin həyata keçirdiyi planın əsasını təşkil edirdi.

Müsəlmanlar da öz növbələrində istismarçı qüvvələrə qarşı çıxır və öz müstəqilliklərini tələb edirdilər. 1578-ci ildə Brunei sultanının rəhbərliyi altında birliyə nail olub, İspan ordusuna ağır zərbələr endirirlər. Belə ki, XVII əsrin ikinci yarısında, ispanlar müsəlmanların məğlubedilməzliliklərini e'tiraf etməyə məcbur olurlar.

XIX əsrin sonunda İspaniya ilə Amerika arasında, İspaniyanın Mərkəzi Amerikada başqa bir müstəmləkəsi olan Kuba uğrunda ixtilaf meydana gəlir. Bu qarşıdurmaya 1899-cu ildə Paris şəhərində, tərəflər arasında imzalanan sazişlə son qoyulur. Bu sazişə əsasən, İspaniya Filippini iyirmi milyon dollara Amerikaya satır və beləliklə, Amerika dövlətinin geostratejik istəklərindən biri həyata keçir.

Amerika dövləti müxtəlif üsullardan istifadə edərək, Filippinə olan hakimiyyətini daha da gücləndirməyə çalışırdı. Onlar müsəlmanların ispanlara qarşı göstərdikləri müqavimətdən təcrübə kimi istifadə edərək, onlara qarşı zorakılıq tətbiq etmirlər. Tam əksinə, müsəlman rəhbərləri ilə, o cümlədən Sultan Salao ilə gözəl münasibətlər yaradıb, cənub məntəqələrə nüfuz etməyə başlayırlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müsəlmanlar amerikalılara qarşı belə mübarizə aparırdılar.

Amerikanın məntəqəyə olan hakimiyyəti dövründə – 1941-ci ildə – yaponlar Filippini işğal edir və beləliklə, Amerikanın canişinliyinə çevrilirlər. Onlar da ispanlar kimi yerli əhali ilə pis davranmağa başlayırlar.

Cənub müsəlmanları yaponlara qarşı da müqavimət göstərməyə başlayırlar.

II dünya müharibəsində müttəfiqlərin və Atlantik okeanında Amerika dövlətinin Yaponiya üzərində qalib gəlməsi, bir daha Filippinin adalarının Amerika dövlətinin işğalı altına düşməsinə səbəb olur. Lakin 1946-cı ildə təyin olunmuş dövlət, Filippinin müstəqilliyinə zəmanət verir. Həmin il Manuel Rukas adlı bir şəxs hakimiyyəti ələ keçirərək, Amerika dövləti ilə Filippin ərazisində 99 il müddətində Amerika hərbi qüvvələrinin yerləşdiriləcəyinə dair saziş imzalayır. O, mərkəzi dövlətin əldə etdiyi müstəqilliyin ilk illərində cənub əyalətlərə ayrı-ayrı adlar verir və oranı Mindanao və Salaonun mali nəzarətçisinin vasitəsilə idarə edirdi.

Amerikanlar Filippinə yarım əsirlik hakimiyyət dövründə oraya mədəni təsir göstərməyə çalışır və hələ də məsihiləri himayə edirlər. Katolik məzhəbinin və ispan dilinin əvəzinə, orada ingilis dilinin yayılmasına çalışırdılar. Beləliklə, cənub müsəlmanları ilə şimal məsihiləri arasındakı fərq yenə də özünü biruzə verməkdə qalır.

Müsəlmanlar II dünya müharibəsindən sonra istər ispan, amerikan və yapon istismarçıları tərəfindən, istərsə də amerikan nüfuzu altında olan məhəlli və milli dövlətlər tərəfindən daim təhlükə hiss etmişlər. Manil dövləti və şimal məntəqələri üçün ciddi çətinlik yaradan məsələlərdən biri də, cənub adalarına nəzarət və onların idarə olunması idi. Müsəlmanlar cənubda geniş coğrafi əraziyə malik olsaydılar da, cəmiyyətin sayı baxımından azlıq təşkil edirdilər. Geniş əraziyə yiyələnməklə yanaşı, cəmiyyətin sayının azlığı, müsəlmanların azlıq təşkil etmələri və ölkənin ada şəklində olması, mərkəzi dövlətin məntəqəyə nəzarət etməsində ciddi çətinliklər yaradırdı. Lakin bu çətinliklər, Manil və şimal adalarından uzaqda yerləşən Indoneziya, Malaziya kimi müsəlman məntəqələrinə olan yaxınlıqla aradan qaldırıla bilinirdi. Bütün bunlarla yanaşı, cənub adalarının sıx və partizan meşələrinə dövlət ordusu tərəfindən olduqca az nəzarət olunurdu. Məhz bunun sayəsində müsəlmanlar, əhalinin 5%-ni təşkil etmələrinə baxmayaraq, olduqca mühüm geopolitik mövqəə malik olduqları üçün daim öz hüquqlarını tələb etmiş və mərkəzi dövlət heç vaxt oranı öz nəzarəti altına ala bilməmişdir. Coğrafi mədəniyyət arasındakı fərqlər və məntəqədə

acı tarixi təcrübə əldə etmiş müsəlmanlarla məsihilərin məskunlaşması, qarşılıqlı düşmənçiliyin kök salmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, təcavüzlərin böyük bir hissəsi müsəlmanlara qarşı, əksəriyyət təşkil edən şimal məsihiləri tərəfindən olunmuş və bütün bunlar Filippinin cənubunu böhran şəraitinə gətirib çıxarmışdır.

Dünyada baş verən dəyişikliklərdən sonra müsəlmanlar arxada qoyduqları hüquqları axtarmağa başlayırlar. Lakin 1996-cı ildə Markos Filippinə dövlət başçısı təyin olunduqdan sonra müsəlmanların şəraiti daha da ağırlaşır. Nəticədə müsəlman cəmiyyəti siyasi hal almağa başlayırlar. 1969-cu ildə «Moronun milli azadlıq cəbhəsi» adlı ilk təşkilat meydana gəlir. Manil universitetinin polotologiya müəllimi Nur Missvari tərəfindən rəhbərlik olunan bu təşkilat, yarandığı ilk gündən dövlətə qarşı ağır təzyiqlər göstərməyə başlayır. Yaranmış vəziyyətdən nigaran olan Markos, böhranın aradan qaldırılması üçün İslam ölkələrindən kömək istəyir. Həmin məsələ ilə əlaqədar olaraq İslam Konfransı müsəlmanlara qarşı tətbiq olunan haqsızlıq və ədalətsizliyə dair bəyanat qəbul edir. Bir müddətdən sonra 1976-cı ildə Tripelidə Liviya dövlətinin vasitəçiliyi və İslam Konfransının himayəsi ilə Markos ilə Milli azadlıq cəbhəsi arasında sülh sazişi imzalanır. Bu sazişə əsasən, dövlət cənub müsəlmanlarına muxtariyyət verməli idi və bu, müsəlmanların dövlətə qarşı əldə etdikləri ilk müvəffəqiyyət hesab olunurdu. Lakin təəssüflər olsun ki, Markos müxtəlif bəhanələrlə sazişin icrasından boyun qaçırır. Markos səksəninci on illiyin birinci yarısında daxili siyasi çətinliklərlə üzləşib, 1986-cı ildə keçirilən seçkilərdə istefa verməyə məcbur olur. Həmin seçkilərdə Markosun qətlə yetirilmiş rəqibinin həyat yoldaşı Kurazan Akino Amerikanın himayəsi ilə qalib gələrək, ölkə başçısı seçilir.

Akino cənub müsəlmanlarına bir çox vədələr verir. Belə ki, ilk mərhələdə Cəddə şəhərində dörd nəfərlik komitədən və İslam Konfransının sədrinin iştirakı ilə cənub müsəlmanlarına muxtariyyət verməli və bu barədə fikir mübadiləsi aparılmalı idi. 1986-cı ildə Nur Misvari Akino xanımla görüşür və 1987-ci ildə İslam Konfransının sədri olan Şərifuddin Pirzadənin nəzarəti altında Cəddə konfransı keçirilir. Lakin milli azadlıq cəbhəsinin istəkləri həyata keçirilmir.

Çünkü Misvari Ərəbistanda yaşayırdı. O, 1991-ci ildə təşkilat başçılarına tam hərbi hazırlıq əmrini verir. Moronun azadlıq cəbhəsinin qüvvələri Misvarinin rəhbərliyi ilə müsəlmanların məskunlaşdığı bütün on üç əyalətdə pərakəndə olub, müxtəlif əməliyyatlara hazırlıq işləri görməyə başlayırlar.

Müsəlmanların hərbi-siyasi təşkilatı olan bu cəbhə, indinin özünədək cənubi Filippində ən güclü təşkilat hesab olunur və onun qarşısına qoyduğu ən başlıca məqsəd, müsəlman məntəqlərini Filippin ərazisindən ayıraraq, müstəqil dövlət təsis etməkdən ibarətdir.

Moronun azadlıq cəbhəsi, ona rəhbərlik edən Nur Misvari ilə müavini Haşim Səlamət arasında yaranmış ixtilaf nəticəsində parçalanmaya məruz qalır. Haşim Səlamət 1979-cu ildə həmin təşkilatdan ayrılıb, özü müstəqil olaraq «Moro İslami azadlıq cəbhəsi»¹-ni təsis edir. «Milli» sözünün yerinə üzərinə «İslam»-ı götürmüş bu təşkilat, Misvar kimi cənub adalarının tam müstəqilliyini deyil, onlara 1976-cı ilin Trinoli sazişinə əsasən, muxtariyyət verilməsində tələb edirdi. Cəbhə, Markosla müzakirə apardıqdan sonra 1979-cu ildə silahlarını dövlətə təhvil verir.

Yuxarıda adları çəkilən cəbhələrlə yanaşı, liberal tərzli-təfəkkürlü və müsəlmanlar üçün muxtariyyət tələb edən başqa bir islah tələb cinah meydana gəlir. Yaranmış yeni cərəyana rəhbərliyi, məntəqənin məşhur sərmayədarlarından biri olan Məkananton Abbas öz üzərinə götürür. O, 1986-cı ildə Korazun Akino xanımın dövləti ilə razılaşma saziş imzalayır. Müsəlmanların dördüncü siyasi qüvvəsini 1990-cı ildə meydana gəlmiş Əbu Səyyaf (ya Əbu Zəyyaf) adlı yeni cərəyan təşkil edirdi. Bu cərəyan, Əbdürrəzzaq adlı bir cavanın, Liviya və Səudiyyə Ərəbistanında təhsil aldıqdan sonra, geriyyə qayıtmasının ardınca təşkil olundu və bir qrup gənci öz ətrafına toplayaraq, Mindanaoda İslam hökuməti yaratmaq iddiası ilə silahlı əməliyyata (hətta, insan oğurluğu və bomba qoyuluşu) başladı. Bu qrup, Filippin dövlətinin narahatçılığına səbəb oldu. Çünki xristianlığa zidd mövqe tuturdu. Filippinin siyasi hadisələri və Filippin ordusunun başçısı olmuş Fidel Ramosun prezidentliyə seçilməsi, hökumətin cənub məntəqəsinə münasibətini dəyişirdi. Seçildikdən

¹ Moro Islamic Liberty Front (MILF)

sonra Ramos, qısa bir zaman ərzində Moro azadlıq cəbhəsi ilə danışıqlar apardı. Nəticədə, atəşkəs və məntəqədə muxtar dövlətin yaradılmasının müzakirəsi başlandı.

Hal-hazırda, mərkəzi hökumət şimalda cənubun əlaqəsini yaxşılaşdırmaq və adaları dövlətin vahid milli tərkibində saxlamaq üçün, münaqişənin həlli üçün sə'y göstərir. Bu sə'ylərə nümunə olaraq, cənub adalarında yoxsulluğun, ayrı-seçkiliyin olmasının e'tirafı və cənub əhalisinin hüquqlarının bərpasının vacibliyi, 1933-cü ildə Filippin universitetində İslam və xristianlığın dialoqunun keçirilməsi, cənub və müsəlmanlar üçün ayparanın ölkənin milli bayrağında yerləşdirilməsi kimi simvolik addımların atılması, fitr, qurban bayramları şənliklərində və Peyğəmbər (s)-ın doğum günü münasibətilə, prezidentin müsəlmanları təbrik etməsi, müsəlman və xristian dini rəhbər və şəxsiyyətləri ilə müştərək iclasların keçirilməsi, prezidentin fitr bayramı şənliklərində iştirakı və sairə misal göstərmək olar. Bu siyasət müəyyən həddə öz tə'sirini göstərmiş və hökumətin Moro azadlıq cəbhəsi ilə yaxınlaşması və əməkdaşlığı üçün münasib şərait yaratmışdır. Əlbətdə, protestant məsihi olan Ramos¹, katolik əksəriyyət tərəfindən tənqid olunur. Buna görə də, müsəlmanların himayəsinə və cənub böhranının həllində müvəffəqiyyətə ehtiyac duyur.

Cənub adaları, mərkəzi hakimiyyətin ehtiyac duyduğu münasib iqtisadi şəraitə malikdir. Bu səbəbdən də Ramos, cənub məntəqələrinə xarici kapitalın cəzb edilməsi üçün yeni siyasət aparır. Müsəlmanların əməkdaşlığını, Ramosa rə'y vermələrini, həmçinin cənub adalarının iqtisadi imkanlarının səmərə verməsinin zəruriyyətini nəzərə alaraq, mərkəzi hökumət kommunikasiya və daşımaların (yol çəkilişi, hava limanı və telefon xətlərinin qurulması) inkişafı üçün milyonlarla dollar məbləğində pul xərcləyir. Ramos, Sinqapura səfəri zamanı adı çəkilən ölkənin biznesmenlərinə, Mindanaonu onlar üçün münasib zona və öz istədiyi formaya uyğun inkişaf arzusunda olduğunu bildirdi. Bu, cənub müsəlmanlarına baha başa gəldi. Demək lazımdır ki, cənub adaları ölkənin ixracatında mühüm rol oynayır və ölkənin yeyinti məhsullarının yarısından çoxu da bu ərazidə istehsal olunur. Belə ki, ümumi daxili

¹ Filippin əhalisinin 9%-ni yalnız protestanlar təşkil edir.

məhsulun 1/5-ni o tə'min edir. Cənub məntəqəsi və Mindanao böyük nikkəl mə'dənlərinə malikdir. Filippinin dəmir filizi ehtiyaclarının 3/4-nə və kömür ehtiyatının 1/3-nə malikdir. Dövlət, bu mə'dənlərin e'malı üçün, gözünü xarici kapitalla dikmişdir. Lakin hökumətin problemi, bə'zi vaxtlarda Moro İslam azadlıq cəbhəsi və Əbu Səyyaf qrupunun döyüşçülərinin hücumu ilə təhdid edilən cənubun təhlükəsizliyi məsələsidir. Bu səbəbdən də Ramos, sərmayə qoyulmuş layihələri hərbi qüvvə vasitəsilə qorumaq üçün əmr vermişdir.

Ramosun cənub böhranını həll etmək məsələsindəki siyasəti, 1996-cı ilin 2 sentyabrında Manilada onunla Nur Misvari arasında razılaşmaya səbəb oldu. Bu razılaşma, IKT-nın Baş komitəsinin (Hamid Əlğabə) və Indoneziya XI nazirinin – altı nəfərlik komitənin sədri ünvanı ilə – hüzurunda imzalandı. Razılaşmaya əsasən, Nur Misvari Mindanao müsəlmanlarının muxtar hökumətinin rəisi vəzifəsi ilə eyni zamanda, Filippinin sülh və cənubun inkişafı şurasının da sədri seçildi.

Cənub muxtar dövləti, qanunverici məhəlli məclisə malikdir və müxtəlif məsələlərdə – məsələn, daşımalar və kommunikasiya, yerli hava limanlarının və nəqliyyat terminallarının problemləri, tə'lim-tərbiyə işləri, əmək, sosial tə'minat, ətraf mühit, təbii sərvətlər, məhəlli polis, səhiyyə, ticarət işləri, sənaye və s.– qərarlar çıxarır.

Həmçinin, muxtar dövlətin icraiyyə şurası da vardır. Onun başında, muxtar dövlətin rəhbəri durur. Rəhbər, xalqın rə'yi ilə seçilir.

Belə görünür ki, Misvarinin muxtar hökuməti, cənubun inkişafı və abadlaşmasına, məhəlli işlərin, mərkəzi dövlət tərəfindən onlara verilməsinə çox ümidvardır. Bu vəziyyətin Əbu Səyyaf və Haşim Səlamət kimi digər mübariz qrupların razılığını cəlb edə bilməsinə baxmayaraq, cənubun özünüidarəsi və inkişafı münaqişənin zəifləməsi üçün yeni üfüqlər açmışdır.

İmzalanmış razılaşmanın 27-ci maddəsinə uyğun olaraq, cənub muxtar məntəqəsinin qanunverici məclisi aşağıdakı mövzularda səlahiyyətə malik deyil və bu işlər Filippinin ölkə və milli qanunlarına tabedir:

1. Xarici işlər;

2. Müdafiə və milli təhlükəsizlik;
3. Poçt xidməti;
4. Pul çapı və iqtisadi və pul siyasəti;
5. Ədalətin icrası (şəriətə bağlı hallar istisna olmaqla);
6. Karantin;
7. Gömrük və vergi;
8. Vətəndaşlıq;
9. Xariciləri vətəndaşlığa qəbul etmə, mühacirət və ölkədən ixrac;
10. Ümumi təftiş, ictimai xidmətlər və seçkilər;
11. Xarici ticarət;
12. Monopoliyadan istifadə hüququ, ticarət nişanı, ticarət markası, möhür vurma;
13. Dəniz nəqliyyatı, yer və hava daşımaları və muxtar məntəqədən kənara olan aid olan kommunikasi məsələləri.

(7-2-5) QAFQAZ BÖHRANI

DAĞLIQ QARABAĞ MƏSƏLƏSİ

Qarabağ, Qafqaz bölgəsində yerləşən məntəqədir və coğrafi baxımdan, Azərbaycan ölkəsinin tərkibində yerləşir. əhalisinin əksəriyyətini xristianlar və ermənilər təşkil edir. Qafqaz iki böyük dini-mədəni məktəbin – yə'ni xristian və islam dünyaları – kəsişmə nöqtəsidir. Xristianlıq dünyasının Qafqazdakı ərazisi, ortodoks və erməni qrupları ilə yaranmışdır. İslam dünyasının Qafqazdakı ərazisi və nüfuz dairəsi, Azərbaycan və Naxçıvanın şiə müsəlmanları ilə məhdudlaşır və bu iki hövzə, məhz Qafqazda bir-biri ilə kəsişir.

Əslində, Azərbaycan türkləri Türkiyə türklərindən, ermənistan xristian hövzəsi vasitəsilə ayrılmışlar. Əlbətdə, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, erməni xristianları xristianlığın digər qollarından fərqlənirlər. Ancaq hər halda, məsihi dini şəxsiyyətlə tanınırlar. Sözü gedən məsələlərə – yə'ni, Qafqaz bölgəsində dini və milli fərqlərin olmasına – diqqət salsaq, Qarabağ adlı bir böhranın yaranması, bir o qədər də qəribə görünməz. Çünki Qarabağ, Ermənistanla eyni əhali tərkibinə malik olması ilə yanaşı, müsəlman Azərbaycan ölkəsinin coğrafi ərazisində yerləşir və müsəlmanlar yaşayan ərazilərlə, əhatə olunmuşdur. Buna görə də, mövcud coğrafi şərait bir-biri ilə

fərqlənən iki toplum – yə'ni türklər və ermənilər – arasında böhranın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Muxtar vilayət olan Qarabağ, 4400 km əraziyə malikdir və onun mərkəzi, Xankəndi (Stepanakert) şəhəridir. Bu vilayət Mardakert, Əsgəran, Martuni, Şuşa və Hadrut rayonlarına bölünür.

Həmin vilayət, Azərbaycan ərazisinin 5,1%-ni təşkil edir. Əhalisinin sayı 1989-cu ildə 189039 nəfər olmuşdur və bunun 77%-ni ermənilər, 21,5%-ni isə azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Əlbətdə, Qafqazda digər millətlər də – ruslar, ukraynalılar və digər slavyan xalqları da vardır.

Tarix boyu, Qafqaz İranın bir hissəsi sayılmışdır. Buna görə də, Qarabağda İranın bir hissəsi sayılmışdır. (Tərcüməçi, bu cəfəngiyyatla razı deyil.) lakin XIX əsrin 1-ci yarısında, İran-Rus müharibələrindən sonra – Türkmənçay (1828) və Gülistan müqavilələrindən sonra – Qafqaz Rusiyaya təhvil verildi və keçmiş SSRI dağılana qədər, onun bir hissəsi sayılırdı. Lakin Qafqazın etnik və mədəni tərkibinə əsasən, ölkənin daxili siyasi parçalanmaları əsasında, məntəqənin hər biri siyasi müstəqillik iddiası irəli sürdülər. Onların hər birinin tərkibində də, bir sıra müstəqil və muxtar vilayətlər yarandı. Qafqazın müsəlman yaşayan hissəsi, 1991-ci ildə «Azərbaycan» adı ilə müstəqil oldu. Bu ölkənin daxilində, iki muxtar nahiyə də vardır.

Biri, Azərbaycanın əsas torpağından kənarında yerləşən və müsəlmanlar yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Ermənistan, İran və Türkiyənin mühasirəsindədir və Azərbaycan daxilində xüsusi siyasi fəaliyyətə malikdir.¹ İkinci siyasi qurum Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətidir (hazırda muxtariyyəti ləğv olunub-tərcüməçi). Azərbaycanın daxilində, Ermənistanın qonşuluğunda yerləşir. Əhalisinin əksəriyyəti, ermənidir. Ermənistan əhalisi, Qarabağ əhalisi ilə milli, etnik, dini və mədəni bağlılığa malik olduqları üçün onlarla həmrə'ylik göstərir və onları himayə edirlər.

Qafqazda ikinci müstəqil siyasi nahiyə, 1991-ci ildə müstəqilliyini ə'lan etmiş Ermənistandır. O öz torpağı ilə, Azərbaycanın ermənilər

¹ Azərbaycanın bir çox siyasi rəhbərləri, naxçıvanlıdır. Məsələn, keçmiş prezident Elçibəy, indiki prezident Heydər Əliyev.

yaşayan məntəqələri arasında əlaqə yaratmaq və daha sonra, həmin məntəqəni – Qarabağı – özünə birləşdirmək istəyir.

Məntəqənin 3-cü siyasi vahidi milli, dini və mədəni baxımdan digər iki ölkədən fərqlənən Gürcüstandır. Hətta onların xristianlığı, ermənilərin xristianlığından fərqlənir. Lakin Azərbaycan və Ermənistanla mehriban qonşuluq əlaqələrinə malikdir. Bu ölkə bir tərəfdən Rusiya, digər tərəfdən Qara dənizlə coğrafi əlaqəyə malikdir. 1991-ci ildə ölkənin müstəqillik qazanmasından sonra Abxaziya muxtar məntəqəsi (Gürcüstanın qərb hissəsində yerləşir) Rusiyanın himayəsi ilə, Gürcüstanın mərkəzi hakimiyyəti ilə şiddətli münaqişəyə başlamış və həmin münaqişə, 1994-cü ilin 14 mayında Moskvada atəşkəs müqaviləsi imzalanana qədər davam etmişdi.

Həmçinin, Rusiyanın Qafqazda yerləşən cənub torpaqlarının – əhalisi müsəlman olduğu üçün – ruslarla nə milli, nə də dini bağlılığı yoxdur. Nəticə olaraq, bütün Qafqazı bürümüş müstəqillik hərəkatının ardınca, Qafqazın Çeçen İnquş muxtar məntəqəsində yaşayan Rusiyanın cənub müsəlmanları da, müstəqillik iddiası edərək, Rusiya qüvvələri ilə şiddətli mübarizəyə başladılar. Çoxlu insan itkiləri, maddi ziyan çəkmələri və öz prezidentləri Cövhər Dudaşevi də əldən vermələrinə baxmayaraq, Rusiya dövləti məntəqə əhalisinə müəyyən azadlıqlar verməyə məcbur oldu. Lakin onlar, öz müstəqillik arzularına çatmadılar.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Qafqaz böhranını üç hissəyə bölmək olar:

1. Çeçenistan böhranı: Rusiyanın tərkibində muxtar respublika əhalisinin, həmin ölkənin hökuməti ilə münaqişəsi idi. Xarici himayənin olmaması və daxili imkanların məhdudluğu üzündən, xalqın müstəqillik üçün göstərdiyi şücaətli və şiddətli müqavimətinə baxmayaraq, müvəffəqiyyət qazanmadı və ruslar tərəfindən, amansızcasına yatırıldı. Lakin əvvəlkinə nisbətən daha çox yerli (məntəqədaxili) azadlıq əldə etdilər.

2. Abxaziya böhranı: Gürcüstan daxilində yerləşən muxtar vilayətin əhalisinin, mərkəzi hökumətlə münaqişəsidir. Rusiyanın işə qarışması və Abxaz separatçılarını himayə etməsi, məntəqənin Tbilisidən uzaqda və Gürcüstanın şimal qərb hissəsində, Qara dəniz sahilində yerləşməsi üzündən, bu böhran Gürcüstan hökumətini

təzyiq altında və qeyri-fəal mövqeyə salaraq, atəşkəs müqaviləsi imzalanmağa məcbur etdi (1994-cü il, Moskva). Həmin məntəqənin əksər hissəsi, Abxaz separatçılarının əlindədir və Rusiya qüvvələri, orta xəttə nəzarət edirlər. Belə görünür ki, bu hadisələrdən sonra, Gürcüstan Rusiya ilə əməkdaşlıq və hərbi müqavilə imzalamaq məcburiyyətində qalmış və MDB-yə üzv olmuşdur.

3. Qarabağ böhranı: Bu böhran Ermənistanın əhalisinin əksəriyyəti erməni olan Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətini özünə birləşdirmək iddiasından sonra başladı. Azərbaycan üçün daxili problem sayılan həmin böhran, dövlətlərarası münaqişəyə çevrilmiş və Qafqazda, iki müstəqil dövlətin münaqişəsinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də Ermənistan və Azərbaycan, 90-cı illərdə müstəqillik qazanmalarının ilk dövrlərindən, bir-biri ilə münaqişədə olublar. Həmin böhranı, Qafqazın digər böhranlarından – Çeçen və Abxaz böhranları – fərqləndirən xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Böhranın ölkə səviyyəsində ölkələrarası müstəviyə çıxması və iki müstəqil ölkə – yə'ni Ermənistan və Azərbaycan – arasında əsl müharibə;

2. Münaqişə tərəfləri arasında dini, milli və mədəni fərqlər. Yə'ni, bir tərəfdə xristian ermənilər və digər tərəfdə, Qafqaz müsəlmanları – azərbaycanlılar – durmuşlar.

Ermənilər xristianlıqda özünəxas təfəkkür, milli xüsusiyyətlər, həmçinin say və coğrafi ərazi məhdudluğu baxımından, qapalı millət sayılırlar. Onlar özlərinin qərb, şərq və cənubuna qarşı – bu məntəqələrdə onlarla dini, mədəni və milli bağlılığı olmayan azərbaycanlılar və müsəlmanlar yaşayır – biganə və yaddırlar. Əvəzində, Qafqazın xristian əhalisi yaşayan ölkəsi, yə'ni Rusiya ilə bağlılıq və əlaqələrini gücləndirməyə çalışırlar. Bu səbəbdən də ermənilər, azərbaycanlılar və müsəlmanlarla rəqabətdə, həmşə ruslar tərəfindən himayə edirlər. İndinin özündə də, Qafqaz böhranı ilə bağlı olan bir çox blok və təşkilatlarda, ruslar daha çox Ermənistanla əməkdaşlıq edirlər. Həmin vəziyyət, rusların Qafqazdakı yenidənqurma işlərində, ictimai xidmətlərdə, ordu və ictimai işlərdə, həmçinin sənaye, ticarət və təbii ehtiyatların və xüsusilə Bakı neftinin çıxarılması işində, ermənilərin başqa xalqlara nisbətən daha çox bəhrələnməsinə səbəb olmuşdur.

Müsəlman azərbaycanlılar və xristian ermənilər arasındakı əsaslı, dini-mədəni, iqtisadi-ictimai fərqlərin güclənməsi, həmçinin XX əsrin əvvəllərində dünyada siyasi dəyişikliklərin baş verməsi, ermənilər və azərbaycanlılar arasındakı çəkişmələrin genişlənməsinə səbəb oldu. Xüsusilə, Rusiya ilə Osmanlı imperiyasını üz-üzə qoymuş, I Dünya Müharibəsi, Qafqazın da bu prosesə qoşulması, təbii olaraq, Qafqaz azərbaycanlıları və ermənilərin bir-biri ilə döyüşməsilə nəticələndi. Qafqaz və Osmanlının şərqiindəki ermənilərin siyasi rəftarı, Rusiyanın meyilləri ilə üst-üstə düşürdü. Buna görə də, məntəqə türkləri və azərbaycanlılarının osmanlılarla siyasi rəftarı, Qafqazdakı münaqişələri gücləndirdi. Belə ki, bir əsr ərzində, onlar arasında 1905-1906, 1918 və 1988-ci illərdə üç güclü münaqişə yarandı. Xüsusilə, Rusiyanın bölgədəki siyasi nüfuzu zəiflədiyi zaman, ermənilərin ruspərəst rəftarı və Osmanlının I Dünya Müharibəsi dövründə Rusiya ilə üz-üzə durması üzündən, türk və erməni millətlərinin xatirəsində qalmış dəhşətli hadisə baş verdi. Həmin hadisə, (I Dünya Müharibəsi zamanı) 1915-ci ildə Osmanlı imperiyası tərəfindən ermənilərin qətlə yetirilməsi idi. Hətta İran erməniləri, hər il həmin hadisənin ildönümünü qeyd edirlər.

XX əsrin ilk iki onilliyində, Qafqazda ermənilər və türklər arasındakı münaqişələr, bölgədə üstün bir qüvvənin olmaması üzündən baş verdi və Qafqaz bölgəsində millətlərin əməkdaşlığının qarşısını aldı. Qafqaz böhranının yaradılması məqsədi ilə, «Qafqazda federasiya yaradılması» ideyası meydana çıxdı və yalnız 1918-ci ildə, 4 həftə ərzində həyata keçdi. Qafqaz federalizmi dini-mədəni fərqlər, millətlər arasında təzadların artması, bölgədə üstün bir qüvvənin olmaması, həmçinin «Böyük Ermənistan» və «Böyük Turan» kimi siyasi ideyalara meyillərin mövcud olması üzündən, müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Lakin 1917-ci ildə Rusiyada kommunistlərin qələb qazanması və onların Qafqazda da nüfuz və iqtidar qazanmaları ilə, Rusiyanın Qızıl Ordusu Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanı (1920-1921-ci illərdə) işğal edə bildi və onların yeni qazandıqları müstəqilliyə (1918-1920) son qoydu. Qarabağ məsələsi, həm yeni müstəqillik qazanmış respublikaların münaqişələri (1917-1920), həm də rusların yenidən Qafqaza hakim olmaları dövründə (1920-ci ildən başlayaraq), həmişə bölgənin siyasi

problemlərindən biri olmuşdur. 1919-cu ilin 22 avqustunda, yeni müstəqillik qazanmış Ermənistan və Azərbaycan respublikaları arasında Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması şərti ilə muxtariyyəti razılaşması imza edildi. Lakin 20-ci illərin əvvəllərində, Qarabağ erməniləri Ermənistanın köməyi ilə, Qarabağın azərbaycanlı hakimlərinə qarşı əsl müharibəyə başladılar və Azərbaycan, hətta Naxçıvandakı bə'zi əraziləri və Zəngəzur, Ermənistana verməyə razılaşdı. Bu hadisə, Qızıl ordunun bölgəyə girməsi ilə üst-üstə düşdü. Stalin dövründə, Qızıl Ordu Rusiyanın bölgədəki hakimiyyətini möhkəmlətdi və yerli çaxnaşmalara son qoydu. 1921-ci ilin yayında, Dağlıq Qarabağı rəsmi olaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi e'lan etdi. Bəlkə də, Türkiyə və Osmanlının həmişə, Qarabağın Azərbaycana birləşdirilməsi üzərindəki tə'kidi, Stalinin qərarına tə'sir göstərmişdi. Lakin ermənilərin göstərdiyi sə'ylər nəticəsində, Rusiya yenidən 1923-cü ildə Qarabağ bölgəsinə Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtariyyət verdi. Stalinin hakimiyyəti dövründə, bölgədə heç bir problem yox idi. Lakin onun ölümü və Xruşovun hakimiyyətə gəlməsi ilə, Qarabağ böhranı yenidən özünü göstərdi. Belə ki, Qarabağ erməniləri 1964-cü ilin 19 mayında Xruşova yazdıqları məktubda, Azərbaycanın ermənilər əleyhinə davam edən ayrışdırıcılıq və təcavüz siyasətinə e'tiraz etdilər. Qarabağın Azərbaycandan ayrılaraq, Ermənistana birləşdirilməsini istədilər. Həmin istəyin həyata keçməsi üçün fürsət olmadı və Xruşovun siyasi səhnəni genişləndirmək siyasəti dövrü də başa çatdı. Məsələn, 1985-ci ilə qədər – həmin dövr, SSRI-də Qorbaçovun hakimiyyətə gəlişi, bir sıra iqtisadi-siyasi islahatlarla¹ müşayiət edilirdi və cəmiyyətin siyasi ab-havası, Xruşov dövründən daha açıq olmuşdu. SSRI-də yeni dəyişikliklərin baş verməsi və ilk ocağı, 1986-cı ildə Qazaxıstan milli hərəkatı olan milli hisslərin oyanışı ilə, Qarabağ erməniləri də 90 min nəfərin imzası ilə SSRI-nin Ali Məhkəməsinə məktub yazaraq (1987-ci il payız), bir daha öz istəklərini bəyan etdilər. 1987-ci ilin yanvar-fevral aylarında, Qarabağ vilayətinin mərkəzi olan Stepanakert şəhərində, mitinqlərə başladılar. Bu tələblərin ardınca SSRI hökuməti bəyanat yayaraq, Qarabağın Ermənistana birləşdirilməyəcəyini və

¹ Yenidənqurma və aşkarlıq

respublikaların ərazisində heç bir dəyişikliyin olmayacağını e'lan etdi. Qarabağ ermənilərinin xahişindən sonra, Ermənistan erməniləri də onların istəyini müdafiə etdi. Qarabağın parlamenti və yerli hakimləri də, 1988-ci ilin 12 iyununda, Qarabağın Ermənistana birləşməsi haqqında qərar qəbul etdilər. Ermənistan parlamenti də, 1988-ci ilin iyununda SSRI Konstitusiyasının «millətlərin muxtariyyəti və onların istədikləri respublikaya birləşmək azadlığı haqqında» 70-ci maddəsinə istinad edərək, səsvermə keçirdib, Qarabağı, Ermənistanın tərkib hissəsi e'lan etdi. Həmin hadisələr, Azərbaycanın Ermənistanla əlaqələrinin gərginləşməsinə səbəb oldu. SSRI-nin mərkəzi hökuməti, Qarabağın hakimiyyətinin Azərbaycandan alaraq, bir rus rəhbərlik və üç erməni və 1 azərbaycanlının müavinlik etdiyi xüsusi komisiyaya tapşırıldı (12 Yanvar, 1989-cu il). SSRI-nin bu hərəkəti həm Azərbaycan, həm də Ermənistan tərəfindən şiddətli e'tirazına səbəb oldu və Azərbaycanla Ermənistan arasında, günbəgün dərinləşən dağınıq münaqişə ilə nəticələndi. Bu gedişlə, SSRI-nin Qafqazdakı hakimiyyətinin zəifləməsi ilə eyni zamanda, bölgə daxili münaqişə üçün zəmin yarandı və Azərbaycanla Ermənistan arasında 3-cü müharibə başlandı.

1990-1991-ci illər, Qafqazda mühüm hadisələrlə zəngin idi. 1991-ci ilin 23 dekabrında SSRI-nin dağılmasının yə'qinləşməsi, respublikaların bir-birinin ardınca müstəqillik e'lan etməsi ilə nəticələndi. Qafqazda ilk olaraq 1990-cı ilin avqustunda, 183 səs çoxluğu ilə Ermənistan parlamenti ölkənin müstəqilliyi haqqında bəyanat qəbul etdi. Lakin ölkənin müstəqilliyi, 1991-ci ilin 23 sentyabrında qəbul edildi. Azərbaycan, SSRI Qızıl Ordusunun 1990-cı ilin 20 yanvarında Bakıda törətdiyi qanlı hadisələrin ardınca, 1991-ci ilin 30 avqustunda, öz müstəqilliyini e'lan etdi. Gürcüstan da, 1991-ci ilin aprelində, özünü müstəqil e'lan etdi. Azərbaycan və Ermənistanın müstəqillik qazanması və ermənilərlə azərbaycanlılar arasındakı münaqişənin güclənməsinin ardınca, 1991-ci ilin sonlarında Qarabağda vəziyyət gərginləşdi və bu, çoxlu sayda Qarabağ və Naxçıvan ermənilərinin Ermənistana və Ermənistan və Qarabağ azərbaycanlılarının Azərbaycana qaçmasına səbəb oldu. Həmin dövrdə, Azərbaycan daxili siyasi çəkişmələr burulğanına

düşmüşdü. Demokartik kommunist Mütəllibovla Xalq cəbhəsi kimi milli qüvvələr arasındakı münaqişə və Bakıda hakimiyyətin sür'ətli yerdəyişməsi, milli hakimiyyətin zəifləməsinə və Ermənistanın fürsətdən istifadə etməsinə səbəb oldu. Belə bir şəraitdə, erməni qüvvələri iki istiqamətdə – xüsusilə Laçın istiqamətində – hücumla keçərək, Ermənistanla Qarabağ arasında dəhliz açdı. Ermənistan İran və Avropa İttifaqının üzvü olan 12 dövlətin e'tirazı ilə (1992-ci il 19 may) üzleşdi. Həmin dövrdə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının XI naziri, Türkiyədən müasir təchizat göndərməsini xahiş etdi. Lakin Ermənistan, öz hərbi və siyasi məqsədlərinin ardınca gedərək, Qarabağla Ermənistan arasında rabitə yaratdı və son olaraq, oranı işğal etdi. İki ölkə arasındakı böhran və münaqişə, 1993-cü ildə öz kulminasiya həddinə çatdı və ermənilər, öz diqqətini Naxçıvana yönəldilər. Lakin NATO-ya üzv olan Türkiyənin şiddətli reaksiyası¹ ilə üzleşdilər. Türkiyə əvvəldən Azərbaycanı himayə etməyi öz siyasəti e'lan etmiş və Azərbaycanla ilk diplomatik əlaqə qurmuş ölkə idi. Türkiyənin şiddətli reaksiyası, Ermənistanı hərbi əməliyyatları dayandırmağa məcbur etdi. Bu hərəkət, Rusiyanın da sür'ətli reaksiyasına səbəb oldu və MDB Hərbi Qüvvələri Baş Komandanı olan Şapoşenko həmin xəbərdarlığın ardınca, Türkiyəyə xəbərdarlıq e'lan edərək, Qarabağ böhranına istənilən xarici müdaxilənin böyük hərbi münaqişəyə çevriləcəyini bildirdi. Qarabağ böhranı və Azərbaycanla Ermənistanın arasındakı ixtilafa İran, Türkiyə və Gürcüstan kimi bölgə ölkələri, Rusiya, Avropa Şurası və Amerika kimi bölgədən kənar qüvvələr də müdaxilə edərək, böhranı həll etməyə sə'y göstərdilər. Lakin bu məsələ, hələ də həll olunmamış qalır və Ermənistanın Qarabağa nəzarət etməsi ilə davam etməkdədir.

Qafqaz, xristian və müsəlmanların münaqişəsinin bariz nümunəsinə çevrilmiş, Azərbaycanla Ermənistan arasındakı hərbi böhran, 1993-cü ildə öz son həddinə çatdı və Ermənistanın Laçın dəhlizi və Qarabağ bölgəsinə nəzarətin qalması ilə yanaşı, 1994-ci

¹ Türkiyənin o dövrdəki prezidenti Turqut Özal e'lan etdi: «Gərək vaxtı itirmədən, Naxçıvana hərbi qüvvə göndərək. Əks halda, Qarabağ hadisələri burada da təkrarlana bilər».

ildə iki ölkə arasında müvəqqəti atəşkəs e'lan edildi və həmin atəşkəs hal-hazırda da davam etməkdədir.

Qarabağ böhranı yerli xüsusiyyətlərindən əlavə, bölgədaxili və beynəlxalq müstəviyə də çıxmışdır. Laçın kordorunun və Qarabağ bölgəsinin Ermənistan tərəfindən işğalı – işğalçı və üçüncü ölkə kimi – türklər və ermənilər arasındakı gərginliyin davam etməsi, coğrafi, dini, mədəni və milli fərqlər, erməni və azərbaycanlı icmaları arasında münaqişənin perspektivlərini, narahatlıq doğuran bir həddə gətirib çıxarmışdır. Həmin yerli xüsusiyyətlərdən əlavə İran, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və İsrail, Amerika, Avropa Şurası və NATO kimi bölgədən kənar qüvvələrin xüsusi fikirləri, Qafqaz böhranını daha da dərinləşdirir. Belə ki, böhranın nəzarət altına alınmasından danışmaq lazımdır. Çünki onun həlli çox çətindir və münaqişənin sakitləşməsi, yerli razılıq (tərəflərin razılaşması) və bölgədəki beynəlxalq qüvvələrin necə bloklaşmasından asılıdır.

(7-3) İSLAM DÜNYASININ BÖHRANLARI HAQQINDA SON SÖZ

İslam dünyasının böhranları iki qrupa bölünür: Daxili və həmsərhəd.

Daxili böhranlarda iki – ölkədaxili və ölkələrarası – yerə ayrılır. Bu hadisədə, İslam dünyasının Fələstin, Filippin, Keşmir, Bosniya-Hersoqovina və Qafqaz kimi həmsərhəd böhranları araşdırıldı. Həmin böhranların hamısı, İslam dünyasının kənar ərazilərinin digər dini-mədəni ərazilərlə həmsərhəd bölgələri və kəsişmə nöqtələrində yerləşir.

Əslində böhranın kökü, ictimai rəftar səviyyəsini adlamış və siyasi ideala çevrilmiş, mədəni-dini fərq və rəftarlara qayıdır. Yə'ni onların hamısı qüdrət, hakimiyyət və siyasi müstəqillik istəyir. Ya mədəni-dini şəxsiyyət və varlıqlarını müstəqil siyasi bir qurum, ya da digər müsəlman siyasi qurumlarla birgə yaşayış halında.

Fələstində böhran fələstinli müsəlmanlarla israili yəhudilər arasındakı çəkişmələrdən alovlanmışdır və İsrailin fələstinlilərə işğal olunmuş torpaqlarda nisbi muxtariyyət verməyə hazır olmasına baxmayaraq, böhranın həllində hələ də aydın perspektiv görünmür.

Filippində böhran, cənub adalarındakı Moro müsəlmanları ilə filippinin xristianları və xüsusilə, şimal adalarındakı katoliklərlə köhnə və tarixi çəkişmələrindən yaranmış və hazırda Filippinin tərkibində cənub muxtar dövlətinin yaranması ilə, nisbətən sakitləşmişdir.

Kəşmirdəki böhran, müsəlmanlar və hindular arasındakı çəkişmələr və Hindistanla Pakistanın, Kəşmirin strateji xüsusiyyətlərini ələ keçirmək üçün apardıqları rəqabətdən yaranmış və hələ də, davam etməkdədir. Lakin Hindistan hökuməti, hərbi qüvvədən və Kəşmirin siyasi qüvvələrini, hərəkətlərini əzməkdən və özünün seçdiyi yerli hakimiyyəti gücləndirməkdən istifadə etməklə, oranı öz hakimiyyəti və nəzarəti altında saxlamağa sə'y göstərir.

Bosniya və Hersoqovina böhranının kökləri, cənub-şərqi Avropa müsəlmanlarının serb ortodoks və xorvat katolik xristianları ilə mədəni, dini ixtilaflarına gedib çıxır və sözü gedən böhran, Yuqoslaviyanın parçalanması ilə, bəşəriyyət üçün bir insan faciəsinin yaranmasına səbəb oldu. Həmin böhran, üç müxtəlif dini-mədəni xüsusiyyətlərə malik – yə'ni serblər, müsəlmanlar və xorvatlar – icma əsasında qurulmuş müştərək siyasi sistemin yaradılması ilə həll edilmişdir. Lakin aydın perespektivləri görünür.

Qafqazda böhran, azərbaycanlı müsəlmanlarla bir tərəfdən pravoslav rus və digər tərəfdən erməni xristianları arasındadır. Əslində dini, milli və mədəni ixtilaflar bir yerə toplanaraq, əsaslı və dərin böhran yaratmışdır. Həmin böhran, dini və islamçı bağlılıqların zəifliyi üzündən, müsəlmanlar tərəfindən az himayət edilir və daha çox, milli simaya malikdir. Təəssüflər olsun ki, Qafqaz böhranı İslam dünyasının və hətta İslam Konfransı Təşkilatının himayəsini qazanmışdır. Yalnız Türkiyə, milli dil və bağlılığını əsas tutaraq, Azərbaycanı himayə etmişdir. Bu üzədən də güclü Azərbaycan, zəif Ermənistana nisbətən daha zəif mövqeyə malikdir! Və öz torpaqlarının işğalına, istəməyərəkdən dözüür. Ola bilsin ki, həmin vəziyyətin səbəblərindən biri, Azərbaycan xalqının şiə olmasıdır və digər müsəlmanlar da, onu himayət etməyə meyl göstərmirlər və yeganə bariz şiə ölkəsi olan İİR-də, həmin böhran müqabilində geostrateji mövqe seçə bilməmişdir. Bu səbəbdən də,

Qafqazda bir çox imkanları itirmiş və Türkiyə, İranın bölgədəki rəqibi kimi-həmin imkanlardan istifadə etmişdir.

İslam dünyasının həmsərhəd böhranları, sözü gedən münaqişələrlə bitmir. Haqqında danışdıqlarımız, həmin böhranların ən mühümləri və ən böyükləri idi. İslam dünyasının digər dini-mədəni ərazilərlə kəsişmə nöqtəsində müşahidə edilən kiçik böhranlara, Asiyanın cənub-şərqində müsəlmanlar, buddistlər və hindlilər arasındakı milli və hökumət səviyyəsindəki ixtilafları və Afrikada müsəlmanlarla məsihilər və yerli dinlər arasındakı, dağınıq toqquşmaları misal götürmək olar. Əlbətdə, digər cəmiyyətlərdə müsəlmanların sayı az olduğu üçün onlar barışıq yolunu tutmuş və böhranı minimum həddə çatdırmışlar. Bəlkə də, yeganə çıxış yolları bu imiş.

MƏNBƏLƏR:

a. Fars dilindəki mənbələr:

1. Azərməkan, Möhsün, «Bosniya-sevimli torpaq», Avropa-Amerika baş mədəniyyət idarəsi, Tehran;
2. Aftab, Əsgər, «Kəşmir hədiyyəsi», birinci çap, «Qaran» nəşriyyatı, Lahur - 1992;
3. Ərfəqi, Aliyə, «Dağlıq Qarabağ məsələsi», Mərkəzi Asiya və Qafqaz araşdırmaları jurnalı, 1-ci il, nömrə 2, hicri şəmsi ili - 1371;
4. Alasdiyər Drasiydel və Cerald, Ç.Bleyk, «Orta Şərqi və Şimali Afikanın siyasi coğrafiyası», Siyasi beynəlxalq araşdırmalar mərkəzi, Tehran, h.ş. ili - 1369;
5. Almasıyyə, Məhəmməd Rəsul; «Filippinin mədəni durumuna bir baxış», h.ş. ili - 1374;
6. İv Laqust, «Geosiyasi məsələlər», İslam mədəniyyətinin yayılması mərkəzi, Tehran, h.ş. ili - 1378;
7. Bəxtiyari, Səid, «Qitəşünaslıq atlası», Qitəşünaslıq təşkilatı, Tehran, h.ş. ili - 1376;
8. Təvəkküli, Məhəmməd Kazım, «Moro müsəlmanları», Əmir Kəbir nəşriyyatı, Tehran, h.ş. ili - 1361;
9. Cövhəri, Əbdülrəzzaq, «Coğrafi kəşflər tarixi», tərcümə: Müttəqizadə Bəradəri, Əmir Kəbir nəşriyyatı, Tehran, h.ş. ili - 1374-cü;
10. Hafizniya, Məhəmmədrza, «İslam dünyasının ümumi vəziyyəti», Təhsil nazirliyinin hərbi xidmətdə təhsil idarəsi, Tehran, h.ş. ili - 1367;
11. Hafizniya, Məhəmmədrza, «Azərbaycan Respublikasında nələr baş verir», «İslam qoruyucusu» jurnalı, 190-193-cü nömrələr; mehr, aban və dey ayları, h.ş. ili - 1376;
12. Xaksari, Qulamrza, «Filippinin müasir tarixinə bir baxış», h.ş. ili - 1371;
13. Rəzəvi, Seyyid Səccad; «Kəşmir böhranı», Keyhan mətbəsi, Tehran;
14. «Cumhuriye-Islami» qəzeti, bazar günü, 22/09/1377 h.ş. say 3922, səh. 12;

15. «Cumhuriye-Islami» qəzeti, çərşənbə axşamı, 14/08/1375 h.ş, say 359, səh.12;
16. «Cumhuriye-Islami» qəzeti, çərşənbə axşamı, 30/11/1375 h.ş. səh.11;
17. «Cumhuriye-Islami» qəzeti, şənbə, 09/08/1375 h.ş. say 3619, səh.12;
18. «Keyhan» qəzeti, (Bosniya-Hersoqovina, xüsusi buraxılışı), cümə axşamı, 1371,07,16 h.ş. say 14594;
19. «Keyhan» qəzeti, şənbə, 1372/06/27 h.ş. say 14868, səh. 16;
20. «Keyhan» qəzeti, bazar, 1377/08/03 h.ş. say 16355, son səh;
21. «Keyhan» qəzeti, bazar, 1372/02/27 h.ş. say 14769, səh. 16;
22. Əzhər, Seyyid Ünsür; «Keşmir tarixinə əlavələr», Ticab Universiteti, Lahur, 1992-ci il;
23. Kətani Əli; «Müasir dünyada müsəlman azlıqları», Əmir Kəbir nəşriyyatı, Tehran, 1368-ci h.ş. ili;
24. Kərəmi, Tağı; «Azərbaycanla Ermənistan arasındakı münaqişənin uzanmasının səbəbləri», Orta Şərq» jurnalı, Orta Şərq elmi və strateji araşdırmalar mərkəzi, 2-ci il, say 2, yay, 1374-ci h.ş. ili;
25. Güli Zəvarə, Qulamrza; «İslam torpağı», İslam ölkələrinin tanınması, İslam təbliğatı mərkəzi, Qum,1377-ci h.ş. ili;
26. Münfərd, Əfsanə, Bəyat, Kavə; «Çeçenlər tarix ərzində», İslam Ensiklopediyası Mərkəzi, Tehran, 1374-ci h.ş. ili;
27. Filippini dövləti ilə Moro Azadlıq Cəbhəsi arasında sülh müqviləsi, 1996-cı il, IIR-nın Səfirliyinin mədəni ataşeliyi, Manila, 1375-ci h.ş. ili;

b. Latın mənbələri:

28. Bamzai Geography of Jamoo and Kashmir state, Shirkat Printing Press, Lahore, 1991;
29. Hafeznia, Mohamad Reza, Geopolitical Ana Lysis of the Kashmir Crisis. Sooth Asian Stodies Journal, Punjab University, Vol.11, No1, 1994;
30. Khazim Khan, Fazle, A Geograph of Pakistan, Oxford University Press, Karachi, 1992.
31. Kayhan Havai, February,9, 1993, Issve No.1053;

32. Lamb Alastair, Kashmir, A Disputed Legacy, Oxford University Press, Re Printed in Pakistan, 1992;
33. The United Nations At 50, United Nations, New York, 1995;
34. The World Almanac 1997, World Almanac Books, New Jersey, USA 1997;